

504 / 3
1938
Б. Т

УДК 100.001
010.001.001.001

МАТЕРИАЛЫ
ПО ИСТОРИИ ГРУЗИИ И КAVКАЗА

ВЫПУСК

I

Ш. ЧХЕТИЯ
К ИСТОРИИ ТБИЛИСИ

ს ა კ ი ე ბ ე ლ ი

ა

„აბანოს კარები“—5, 160, 161, 164
 აბას-აბადის მოედანი (ტფ.)—19
 აბესალომოვი ს.—101, 105
 აბრამოვიჩი ს.—105
 აბრამოვიჩი ა.—64
 აბულაძე ილ.—133
 ადენი (ქალ.)—57
 ავაკ-ხან-მელიკ-მეგრებოვი—108, 180
 ავალოვი ზ.—28
 ავლაბარი—58, 62, 91, 101, 103, 111, 146,
 160, 163, 165, 179, 187, 202, 206
 ავლაბარის მოედანი (ტფ.)—82, 146, 196,
 აზერბაიჯანი—12, 20
 აზერბაიჯანის ცენტრარქივი—12
 აზია—16, 28, 49, 57, 76, 77, 78, 79, 80,
 81, 171
 აზია მცირე—იხ. მცირე აზია
 აივანოვი—122
 აკობიანცი ა.—11, 87, 116, 117
 აკრიტას პ.—28
 ალექსანდროდორფის კოლონია—108, 180
 ალექსანდროვის ბაღი (ტფ.)—59, 108,
 111, 122, 147, 161, 179, 206
 ალექსანდროვის მოედანი (ტფ.)—202
 ამერიკა—57
 ამიერ-კავკასია—5, 17, 28, 30, 31, 37,
 38, 42, 52, 58, 76, 78, 81, 88,
 91, 104, 122, 126, 146, 151, 160,
 169, 193, 195, 198, 200
 ამიერ-კავკასიის ქალთა ინსტიტუტი (ტფ.)
 —73, 74, 75, 105, 168, 177, 203
 ამიერ-კავკასიის სამიჯნაო პალატა—104,
 177
 ამიერ-კავკასიის სასაწყ. საბაჟო—106, 178

ამიერ-კავკასიის საცენზურო კომიტეტი
 —126, 128
 ამიერ-კავკასიის საზაზინო პალატა—104,
 177
 „ამქარი“—51, 84, 85, 86, 87, 101, 103,
 140, 141, 145, 197, 198
 ანდრონიკაშვილი ი.—105
 არაბეთი—18, 19, 21
 არაბი (ერ.)—18, 20, 21, 22, 23, 60, 84
 არარატის მთა—159
 არსენალი—91, 116
 არტილერიის ქუჩა, უბანი (ტფ.)—58, 59,
 160, 161
 არტილერიის უფროსის სამმართველო
 —106, 178
 არჩილ მეფე—25
 არწრუნი—103, 141
 ასტრახანი—79, 188
 ასტრახანის საზოგ. მხრუნვ. პრიკაზი—
 110, 200
 აფრიკა—22, 57
 აქლემების ჭიდაობა—იხ. „ჭიდაობა“
 ალაბეიანი—132
 აღდაში—83
 აღბეიანი (ქალბანი)—83
 ალა-მაჰმად-ხანი—26, 66, 166
 აღმოსავლეთის ქვეყნები—20, 21, 22, 23,
 24, 25, 27, 28, 31, 137, 138, 146
 აღმოსავლეთ საქართველო—15, 19, 24,
 36
 ახალ-იერუსალიმი—57
 „ახალკვირა“—97, 175
 ახალსამება (სოფ.)—იხ. სამება
 ახგერდოვი ი. 13, 84, 85, 86
 ახლო აღმოსავლეთი (ქვეყ.)—18, 21, 24
 ახტალა—13

ბაგრატიონ-მუხრანსკი გ.—106
 ბადრიაშვილი ნ.—9, 14, 17, 20, 22
 ბავშვთა თავშესაფარი—73
 ბათომი—78
 ბაკურაძე ი.—78
 ბაკურ მეფე—16
 ბალკანეთის ნახევარკუნძული—24
 ბარიატინსკი—59, 93, 99
 ბარსელონა (ქალ.)—57
 ბარტოლომეი ი.—106, 134
 ბატონიშვილი დ.—56
 ბაქო—12, 38, 52, 78, 79, 188
 ბაქრაძე დ.—10, 38, 56, 57, 59, 76, 78, 84, 117, 206
 ბაღდათი (ქალ.)—20, 57
 ბაღის ქუჩა (ტფ.)—73
 ბაშ-ბეჟუქ-მელიქოვი—101
 „ბაყალხანა“—91
 ბეგიაშვილი თ.—73
 ბეგჩიევი კ.—11
 ბეგგია—30, 78, 146, 188
 ბელოკუროვი ს.—28
 ბერია ლ.—5, 42
 ბერძე ად.—106, 132
 ბერძენი (ერ.)—71, 190, 208
 ბერძენოვი ნ.—10, 38, 57, 59, 76, 78, 84, 96, 117, 206
 ბიზანტია—18, 19, 20, 24
 ბიკოვის აგურის ქარხანა—118, 182
 ბორჩალო—83
 ბორჯომი—109, 180, 187
 „ბოსტნის ურემი“—91
 ბოსტონი (ქალ.)—57
 ბოტანიკური ბაღი—60, 92, 146, 147, 162
 ბროსე მარი—16, 20, 28
 ბუხარდ[ტი]—44, 45, 46, 157
 ბუტკოვი პ.—25, 28
 ბულა-თურქი—20
 ბუნარა—28

ბ

გაბრიელ (ეპისკ.)—134
 გაგარა (ვაჭ.)—24, 113
 განზა (ქალ.)—27
 განი კ.—10, 17

განძაკელი კირაკოს—22
 გამბა (საფრ. კონსული)—28, 71
 გამყრელიძე გ.—84
 გარეთუბანი—58, 60, 160, 161, 187
 გენუა (ქალ.)—27
 გეოგრაფიული საზოგადოება—150
 გერმანია—27, 150
 გერმანელი (ერ.)—69, 149, 190, 208
 გერმანელთა ახალშენი—58, 61, 62, 63, 147, 160, 163, 187, 189
 გერმანული სახელისნო სასწავლებელი (ტფ.)—75
 გერცენი—101
 გზათა მიმოსვლის VIII ოლქი—106, 178
 გიდანის (სოფ.)—202
 გიმნაზია—74, 75, 203
 გიორგი V (მეფე)—23
 „გიორგობა“—97, 175
 გიულდენშტედტი—26, 113
 გრინვიჩი—56
 გრიშაშვილი ი.—8, 60, 62, 83, 84, 85, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 101, 113
 გოზალიშვილი გ.—34
 გოლოვინი ა. (მთავარსარდ.)—35, 56, 59, 99, 100
 გოლოვინის პროსპექტი—59, 108, 161, 165, 204, 206
 გორი 109, 180, 187
 გორკი (ქალ.)—57
 „გორხანა“—60
 გუდოვიჩი—99
 გულიშამბაროვი ს.—84

დ

დარუბანი—20
 დასავლეთის ქვეყნები—23, 24, 25, 137
 დასავლეთ საქართველო—24, 36
 დაჩი (მეფე)—16
 დეზოლმი—29
 „დიდება“—172
 დიდი ბრიტანეთი—150
 დიდუბე—61, 63, 147, 163, 165, 202
 დიდუბის მინდორი—164
 დიპლომატიური კანცელარია—31, 104, 177
 დიუმა ა.—13, 113

მასალები

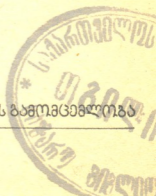
საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის

ნაკვეთი

I

ზ. ჩხეტიია

ტფილისის ისტორიისათვის

დამიქცა სსრუ მიცნიერებათა აკადემიის
საქართველოს ფილიალის განკარგულებით

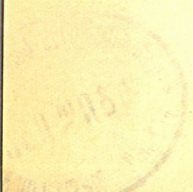

თავმჯდომარე პრლფ. ნ. მიხსსელიძე

*Напечатано по распоряжению
Грузинского Филиала Академии Наук СССР*

Председатель проф. Н. И. Мухелишвили

რედაქტორი პრლფ. ს. ჯანაშია

შესავალი

1

1933 წელს საქართველოს კომპარტიის ტფილისის კომიტეტისა და ტფილისის ქალაქის საბჭოს გაერთიანებულ პლენუმზე ამხ. ლ. ბერიამ წამოაყენა საკითხი ჩვენი დედა-ქალაქის—ტფილისის—გენერალური რეკონსტრუქციისა და მისი სანიმუშო სოციალისტურ ქალაქად გადაქცევის შესახებ¹; იმავე დროს ამხ. ლ. ბერიამ თავის სიტყვაში დასახა ის მთავარი და ძირითადი ღონისძიებებიც, რომელთა გატარება ცხოვრებაში უზრუნველყოფდა ამ მიზნის რეალიზაციას².

ტფილისის ქალაქის საბჭო, პარტიისა და პირადად ამხ. ლ. ბერიას ხელმძღვანელობით, მას შემდეგ მძაფრ და ენერგიულ მუშაობას აწარმოებს ამ მითითებათა საფუძველზე იმ მიზნით, რომ სავსებით ლიკვიდირებულ იქნას ძველი, დრომოკმული საქალაქო მეურნეობისა თუ ყოფა-ცხოვრების ნაშთები, რომელიც ნაანდერძევი არის განვლილ, რევოლუციამდელ ეპოქიდან, და მის ნაცვლად შეიქმნას კეთილმოწყობილი, ახალ (სოციალისტურ) პირობებთან შეფარდებული, რაციონალური საქალაქო მეურნეობა, მთელი თავისი დამახასიათებელი ნიშნებით.

¹ საკითხის წამოყენება და ამხ. ლ. ბერიას უშუალოდ ჩარევა ამ საქმეში გამოწვეული იყო არა მარტო იმ გარემოებით, რომ ამ დროისათვის (და მანამდეც) საბჭოთა კავშირში საერთოდ ქალაქების რეკონსტრუქციისა და მათი სოციალისტურ ქალაქად გადაქცევის საკითხი პარტიისა და ხელისუფლების მიერ ფართოდ იყო დასმული, არამედ იმითაც, რომ ამ დროს ტფილისი, აღმშენებლობის მასშტაბითა და ტემპებით, წინანდელი ხელმძღვანელობის უმოქმედობისა და ჯყარათობის წყალობით, ერთობ ჩამორჩებოდა სხვა საბჭოთა რესპუბლიკების ქალაქებს.

² ლ. ბერია, ტფილისი უნდა გადაიქცეს ამიერ-კავკასიის სანიმუშო ქალაქად, ტფილისი, 1933 წ.

ამჟამად ჩვენ თავად ვართ იმის უშუალო მოწმენი (და მრავალ შემთხვევაში მონაწილენიც), თუ როგორის სწრაფი ტემპებით და ფართე მასშტაბით შენდება მას შემდეგ ტფილისი, მიუხედავად იმ მავნებლურ მუშაობისა, რომელსაც ამ ხნის განმავლობაში, როგორც ახლა უკვე გამორკვეულია, ეწოდნენ თურქე ხალხის მტრების, ტროცკისტ-დივერსანტების, ნილაბაფარებული აგენტები და ნაბოლარები. მიუხედავად ამ უკანასკნელთა ვერაკულ და მავნებლურ „მრღვაწეობისა“, ტფილისი ყოველდღიურად და ყოველ საათობით იზრდება და მშვენიერდება ჩვენს თვალწინ ახალი (სოციალისტურ ქალაქად გადაქცევის) მიმართულებით¹: სხვადასხვა დარგის ფაბრიკა-ქარხნები, მატერიალურ-ფინანსური ბაზით უზრუნველყოფილი სამეცნიერო და კულტურული დაწესებულებები (მუზეუმები, თეატრები, კლუბები), უმაღლესი, საშუალო და დაწყებითი სასწავლებლები, კვლევითი ინსტიტუტები და კაბინეტები, სავადმყოფოები, ახლად გაშენებული საცხოვრებელი ბინები, განიერი და ასფალტიანი ქუჩები, ხიდები, მოედნები და ხეივანები, გაუმჯობესებული საქალაქო ტრანსპორტი (ფართელიანდაგიანი ტრამვაი, ტროლეიბუსი და ავტობუსი), მწვანე მასივები და დასასვენებელი პარკები, კეთილმოწყობილი წყალსადენი, კანალიზაცია და მრავალი სხვა—ყველაფერი ეს ტექნიკისა და ხელოვნების უკანასკნელი სიტყვის საფუძველზე, სულ რამდენიმე წლის განმავლობაში, გეგმიანი და დაძაბული მუშაობის შედეგად მოპოებული მიღწევებია, ტფილისის დღევანდელ, თითქმის ნახევარმილიონიან მშრომელ მოსახლეობის² შეძლებულ და საამურ ცხოვრებისათვის განკუთვნილი³.

¹ თავისთავად ცხადია, რომ 1932—33 წლის შემდეგ, პარტიის ხელმძღვანელობით, ტფილისის რეკონსტრუქციის ხაზით წარმოებული მუშაობის შედეგები გაცილებით უფრო თვალსაჩინო და ეფექტიური იქნებოდა, რომ ტფილისის საბჭოში მავნებლები და ხალხის მტრები არ მოკალათებულაყვენ, მაგრამ მაინც 1933 წელი ახალი (სოციალისტურ) ტფილისის ისტორიაში ახალ (აღორძინების) პერიოდის დასაწყისად უნდა ჩაითვალოს.

² ტფილისში, მიმდინარე წლის აღწერის მიხედვით, ითვლება 460.000 სული მოსახლეობა.

³ ტფილისის რეკონსტრუქციის ხაზით უკანასკნელ წლებში (1931 წლიდან) წარმოებულ მშენებლობის შესახებ იხ.: „მასალები საანგარიშო მოხსენებისათვის ტფილისის მუშათა, გლეხთა და წითელარმიელთა დეპუტატების VIII მოწვევის, საბჭოს მუშაობის შესახებ 1932 და 1934 წლებში“ (ტფილისი, 1934 წ.); „მასალები IX მოწვევის ტფილისის საბჭოს დეპუტატების საანგარიშო მოხსენებისათვის“ (ტფილისი, 1935 წ.); „საბჭოთა საქართველოს 15 წელი“ (ტფილისი 1936 წ.).

ასეთი გიგანტური ტემპებითა და ფართე მასშტაბით მიმდინარე აღმშენებლობა ტფილისისა ჩვენს დროში ბუნებრივად ჰზადებს ძლიერ ინტერესს მის მიერ განვლილ ისტორიულ ეტაპებისა და საერთოდ მისი წარსულის შესწავლისადმი. ეს ინტერესი, რათქმაუნდა, უბრალო ცოდნისა, ან მით უფრო, ცნობისმოყვარეობით კი არ არის გამოწვეული, რომ დავაკმაყოფილოთ ჩვენი, ე. ი. თანამედროვეთა (და საერთოდ ადამიანის თანდაყოლილი) მისწრაფება განვლილი ფაქტებისა და მოვლენების გაცნობისადმი, არამედ იმ გარემოებით, რომ ტფილისის წარმოშობის მიზეზებისა თუ ფაქტორებისა და მის განვითარების ტენდენციისა თუ კანონზომიერების გამოკვლევა საშუალებას იძლევა თანამედროვე ტფილისის უკეთ შესწავლისა და მომავალი მისი განვითარების (ე. ი. ნამდვილ სოციალისტურ ქალაქად გადაქცევის) პერსპექტივის გათვალისწინებისათვისა¹. ხოლო ეს გარემოება თავის მხრივ საჭირო და აუცილებელია იმისათვის, რომ ტფილისის გადაკეთება-რეკონსტრუქციის მიზნით დაწყებული დიდი აღმშენებლობითი მუშაობა ზუსტ მეცნიერულ გაანგარიშებასა და გეგმიანობაზე იყოს დამყარებული, რომ ამით დასახულ გრანდიოზულ ამოცანის განხორციელება სისრულით და დროულად შეიძლებოდეს².

სწორედ ამით (ე. ი. ტფილისის წარსულისადმი დიდი ინტერესით) აიხსნება ის გარემოება, რომ ამ უკანასკნელ დროს, სულ რამდენიმე წლის განმავლობაში³, დაიწერა და გამოვიდა კიდევ არა ერთი საყურადღებო, ზოგადი თუ ვიწრო (სპეციალური) ხასიათის ნაშრომი, მიძღვნილი ტფილისის წარსულისა ან მისი თანამედროვე მდგომარეობის შესწავლისადმი. უკანასკნელ ხასიათის მდიდარ მასალებს წარმოადგენენ ტფილისის საბჭოს მიერ 1921 წლიდან გამოცემული თავისი მუშაობის ანგარიშები⁴ და სხვადასჯა დაწესე-

¹ საერთოდ წარსულის შესწავლას ეს დანიშნულება აქვს და ამ წარსულის შემსწავლელ მეცნიერების—ისტორიის—მნიშვნელობაც ამაში მდგომარეობს.

² ტფილისის სოციალისტურ ქალაქად გადაქცევისათვის უკვე შედგენილია გენერალური გეგმა. (ამის შესახებ იხ.: *За социалистическую реконструкцию Тифлиса*, 1934 წ., ტფილისი).

³ გველისხმობთ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების უკანასკნელ 10—12 წელიწადს.

⁴ ასეთ ანგარიშებს ტფილისის საბჭო ბეჭდავს თითქმის ყოველწლიურად, ან ორ-სამ წელიწადში ერთხელ მაინც. ამთგან, ზემოთ მითითებულის გარდა, შეიძლება დავასახელოთ: „მასალები ტფილისის საბჭოს და აღმასრულებელი კომიტეტის მუშაობის შესახებ 1926 წლის 1 სექტემბრიდან 1928 წ. 1-ლ ოქტომბრამდე“ (ტფილისი, 1929 წ.); „მასალები ტფილისის ოლქის აღმასრულებელ კომიტე-

ბულებათა მიერ ამავე დროიდან გამოცემული ყოველგვარი ცნობარები თუ გზურები¹.

ტფილისის წარსულის შესწავლისადმი მიძღვნილ ლიტერატურიდან კი (სტატისტიკურ და საცნობო ხასიათის ლიტერატურას რომ თავი დავანებოთ), შეიძლება დავასახელოთ ისეთი სპეციალური შრომები და მეცნიერული წერილები, როგორცაა, მაგალითად, პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის „პირველი ბერძნული ცნობა ტფილისის შესახებ“², პროფ. ს. ჯანაშიას „ტფილისის ისტორია“³, პროფ. ლ. მელიქსეტ-ბეგის „ტფილისი, მისი დაარსება და მოკლე ისტორიული მიმოხილვა“⁴, პროფ. გ. ნათაძის „ეტიუდები ტფილისის ისტორიიდან“⁵, პროფ. მ. პოლიევქტოვის „სამეცნიერო ცხოვრება ტფილისში“⁶, ს. კაკაბაძის „ტფილისის აღწერა 1803 წლისა“⁷, დ. დონდუას „საქართველოს დედა-ქალაქი ტფილისი“⁸, პროფ. მ. პოლიევქტოვის და გ. ნათაძის „ძველი ტფილისი“⁹, ი. გრიშაშვილის „ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჰემა“¹⁰,

ტის მუშაობის შესახებ 1929 წლის განმავლობაში“ (ტფილისი, 1930 წ.); „მასალები საანგარიშო მოხსენებისათვის ტფილისისა და რაიონების მუშათა, გლეხთა და წითელარმიელთა დეპუტატების საბჭოს მუშაობის შესახებ 1931—1932 წ-ში“ (ტფილისი, 1937 წ.).

¹ მაგ.: Тифлис и его окрестности (ტფილისი, 1934 წ.); Путеводитель по ЗСФСР, ტფილისი, 1934; Тифлис, справочник для экскурсантов, ტფილისი, 1929 წ.; Экскурсии по Грузии, Тифлис, 1920 წ., ტფილისი; „სტატისტიკური კრებული“, ტფილისის აღმასკამის სტატისტიკურ-ეკონომიურ განყოფილების შრომები; „ტფილისი, ცნობარი“, 1933 წ., და სხვა.

² საქართველოს მუზეუმის მოამბე, IV, გვ. 283.

³ პროფ. ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, ტფილისი, 1936 წ. გვ. 10—12.

⁴ Проф. Л. Меликсет-Бег, Тифлис, его основание и краткая история (კრებული—Тифлис и его окрестности).

⁵ პროფ. გ. ნათაძე, Этюды по истории Тифлиса на основании рельефа его территории (იქვე).

⁶ პროფ. მ. პოლიევქტოვი, Научная жизнь в Тифлисе (იქვე). პოლიევქტოვი ტფილისის წარსულს ეხება მხოლოდ გაცვრით.

⁷ საისტორიო მოამბე, II, 1925.

⁸ დ. დონდუა, საქართველოს დედა-ქალაქი ტფილისი, 1923 წ., ტფილისი.

⁹ М. Полиевктов и Г. Натадзе, Старый Тифлис, 1929 წ. ტფილისი.

¹⁰ ი. გრიშაშვილი, ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჰემა, ტფილისი, 1927 წ.; თუმცა დასახელებულ წიგნში ტფილისის წარსული (XIX ს.) უშთავრესად ლიტერატურულ-ფონოგრაფიულ ასპექტშია გაშუქებული, მაგრამ მას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს საერთოდ ტფილისის ისტორიის შესასწავლად.

და განსაკუთრებით კი ნ. ბადრი აშვილის მონოგრაფია „ტფილისი“¹, რომელიც წარმოადგენს ტფილისის მთლიანი ისტორიის ცდას.

ყველა ეს (ე. ი. საბჭოთა პერიოდის) ნაშრომები და მიმოხილვები, მანამდე, (ე. ი. საქართველოს გასაბჭოებამდე) გამოსულ ლიტერატურასთან ერთად (ეს ლიტერატურა ქვემოთ იქნება დასახელებული), წარმოადგენენ საკმაოდ მდიდარ მასალას ტფილისის შესასწავლად, ხოლო ზოგიერთ შემთხვევაში და ზოგიერთ ცალკეულ საკითხისათვის ამომწურავ ცნობებსაც შეიცავენ; მაგრამ ისინი, გარდა ზოგიერთ გამონაკლისისა², მთლიანად, ან თითქმის მთლიანად, ტფილისის ისტორიის მხოლოდ ფეოდალურ ეპოქას (V—XVIII სს.) შეეხებიან: ტფილისის დაარსება (თუ წარმოშობა), მისი განვითარება და ამ განვითარების შინაგანი თუ გარეგანი ფაქტორები (უმთავრესად ეს უკანასკნელნი), ტფილისი როგორც პოლიტიკური ცენტრი და ფეოდალური სავაჭრო ქალაქი V საუკუნიდან XVIII საუკუნემდე, ტფილისის ურთიერთობა თანამედროვე ახლობელ თუ შორეულ ქვეყნებთან და სხვა—ასეთია ის მთავარი საკითხები, რომელთა გაშუქებასაც წარმოადგენს უმთავრესად დასახელებული, რევოლუციის შემდეგდროინდელი (ე. ი. საბჭოთა პერიოდის) ლიტერატურა. რაც შეეხება ტფილისის ისტორიის მეორე, უახლოეს, ეპოქას (კავიტალიზმის ეპოქას), ეს ეპოქა ამ ლიტერატურაში, იმ მცირე გამონაკლისის გარდა, რომელიც ზევით იყო აღნიშნული, ან სრულიად არ არის გაშუქებული, ან გაშუქებულია მხოლოდ გაკვრით და ერთობ ზოგადად³.

¹ ნ. ბადრი აშვილი, Тифлис, 1934 წ., ტფილისი. ეს შრომა ავტორის მიერ განხრახულია ორ წიგნად. მეორე წიგნი, ტფილისის XIX საუკ. ისტორიის შემცველი, ჯერ გამოსული არ არის.

² ასეთ გამონაკლისს წარმოადგენენ: ს. კაკაბაძის „ტფილისის აღწერა 1803 წ.“, რომელიც უმთავრესად XIX საუკუნეს შეეხება; ი. გრიშაშვილის „ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჰემა“, რომელიც, როგორც ვამბობდით, თითქმის მთლიანად აგრეთვე XIX საუკუნის ტფილისის ჰეგლისზმობს და მ. პოლიევქტოვის „სამეცნიერო ცხოვრება ტფილისში“, რომელიც უმთავრესად თანამედროვე (ნაწილობრივ აგრეთვე XIX საუკუნის) ტფილისის სამეცნიერო დაწესებულებათა ზოგად მიმოხილვას წარმოადგენს. ტფილისის ქალაქის საბჭოს მიერ გამოცემული ზემოთ დასახელებული მასალები და ცნობარებიც უმთავრესად თანამედროვე ტფილისის ჰეგლისზმობენ.

³ ნ. ბადრი აშვილის დასახელებულ მონოგრაფიის მეორე წიგნი, რომელიც ტფილისის ისტორიის XIX საუკუნეს ჰეგლისზმობს, ამ ხარვეხს (უნდა ვიფიქროთ) შეავსებდა, მაგრამ ის, როგორც ვამბობდით, სამწუხაროდ, ჯერ არ გამოსულა.

ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს ჩვენ არსებითად ძველს, რევოლუციამდელს ლიტერატურაშიც: აქაც კაპიტალისტური ეპოქის (XIX—XX სს.) ტფილისის ოდნავი სისრულით გაშუქებული და შესწავლილი არ არის. თავისთავად ცხადია, რომ, როდესაც ჩვენ რევოლუციამდელ ლიტერატურაზე ვლაპარაკობთ, ვგულისხმობთ XIX და XX სს. სიგრძეზე წარმოშობილ ლიტერატურას და არა ძველს წყაროებს (ქართლის ცხოვრება, ქართლის მოქცევა, ვახუშტის ისტორია და გეოგრაფია, მოგზაურთა აღწერილობები და სხვა), რომლებშიც კაპიტალისტური ეპოქის ტფილისის ისტორიის გაშუქება, ბუნებრივად, საესებით გასაგებ მიზეზების გამო, სავარაუდებელიც არ არის; მაგრამ სწორედ ამ XIX—XX სს. სიგრძეზე (რევოლუციამდე) წარმოშობილ ლიტერატურაში ჩვენ არა გვაქვს არც ერთი სერიოზული მონაგრაფიული ნაშრომი ტფილისის ისტორიის კაპიტალისტურ ეპოქის შესახებ. ჩვენ ამით, რათქმუნდა, იმისი მტკიცება კი არ გვსურს, თითქოს ჩვენ ამ ეპოქის ტფილისის შესახებ სრულიად არ მოგვეპოებოდეს ისეთი ნაშრომები, რომლებიც მეცნიერული გაშუქების ცალკეულ ცდებს წარმოადგენენ და რომლებიც ამჟამად ტფილისის ისტორიის კაპიტალისტურ პერიოდის შესასწავლად შეიძლება წყაროდ მაინც იქნენ გამოყენებული. პირიქით, ასეთი ცდები საკმაო რაოდენობით მოგვეპოვება; მაგრამ საქმე ისაა, რომ აბსოლუტური უმეტესობა ამ ცდებისა ტფილისის ისტორიის მხოლოდ ზოგიერთ საკითხებს ან ზოგიერთ ხანებს შეეხება და ამასთანავე ეს ცდები ამჟამად მთლიანად საკმაოდ მოძველებულნიც არიან. ისეთი რევოლუციამდელი ნაშრომები, მაგალითად, როგორიცაა: პ. იოსელიანის „ტფილისის სიძველეთა აღწერილობა“¹ და ი. პროცენკოს „არქეოლოგიური გზის მაჩვენებელი ტფილისისათვის“², ან მ. ჯანაშვილის „საქართველოს დედა-ქალაქი ტფილისი“³ და კ. განის „ქალაქ ტფილისის წარსულიდან“⁴, ან კიდევ დ. ბაქრაძისა და ნ. ბერძენოვის „ტფილისი ისტორიული და ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით“⁵ და მრავალი სხვა მსგავსი

¹ П. Иоселиани, Описание древностей г. Тифлиса (1866, Тифлис).

² Ю. Проценко, Археологический путеводитель по Тифлису (1881, Тифлис).

³ М. Джанашивили, საქართველოს დედა-ქალაქი ტფილისი (1899, ტფილისი).

⁴ К. Ган, Из прошлого города Тифлиса („Тифляский листок“ № № 80—85, 1911 г.).

⁵ Д. Бакрадзе и Н. Бердзенов, Тифлис в историческом и этнографическом отношениях (Петербург, 1870).

ნაშრომები ან უბრალო წერილები და მიმოხილვები¹, რომლებიც დასახელებულ ხანას შეეხებიან და თავის დროზე ისტორიულ ლიტერატურაში საყურადღებო მოვლენას წარმოადგენდნენ (ზოგიერთი მათგანი მაინც), ამჟამად ტფილისის ისტორიის კაპიტალისტურ ხანის შესასწავლად მხოლოდ მასალებად თუ გამოდგებიან არა მარტო იმიტომ, რომ ისინი იდეოლოგიურად და მეთოდოლოგიურად საესეებით მოძველებული არიან, არამედ იმიტომაც, რომ ეს ნაშრომები ტფილისის ისტორიის ამ ხანას მხოლოდ ნაწილობრივ (ცალკეულ პერიოდებსა და ცალკეულ საკითხებს) აშუქებენ (უმთავრესად კი ეს ნაშრომებიც ტფილისის ძველ ისტორიას შეეხებიან).

არსებითად ეს ნაშრომები (და საერთოდ რევოლუციამდელი ლიტერატურა) ასეთსავე მასალას წარმოადგენენ ამჟამად ტფილისის ისტორიის ძველი ეპოქისა და საშუალო საუკუნეებისათვისაც: უშეტეს შემთხვევაში ამ ლიტერატურას არ შეუძლია ოდნავად დააკმაყოფილოს ის მოთხოვნილებანი, რომელთაც დღეს ცხოვრება უყენებს საისტორიო მეცნიერებას. მაგრამ მაინც, საერთოდ რომ ავი-

¹ როგორც, მაგალითად: Тифлис (Сборник статист. сведений о Кавказе, I, стр. 80—97, отд. IV, 1869); Краткий географический и топографический очерк Тифлиса (Сборник свед. о Кавказе, гл. 12, 1880); Краткий исторический очерк г. Тифлиса (там же); Тифлис и его окрестности (дополнение к „Кавказу“ № 2, Тифлис, 1896); Дункель-Велинг, Статистический очерк г. Тифлиса (Кавказский календарь на 1865 год); М. Ткемаладзе, Тифлисский Сионский кафедральный собор (Тифлис, 1904 г.); С. Чрелаев, Тифлис в XIX ст. („Весь Кавказ“, 1903, 33. 62—83); Я. П-ий, Статистический очерк Тифлиса, КК, 1847 г.; Краткий очерк некоторых городов Зак. края, Тифлис, КК, 1846, 1847, 1848, 1849, 1850; Очерк торговых пунктов Зак. края, Тифлис, КК, 1849; Барон Николаи, Несколько слов о сельской промышленности в Тифлисе („Записки Кавк. общ. сель. хозяйства“, 1857 г. отд III); А. Рагозин, Тифлис, КК, 1852 г.; Н. Горопов, Взгляд на Тифлис в ниретологическом отношении, КК, 1863 г.; ა. აკობიანცი, ტფილისის აღწერილობა („გარუნი“ 1866, № № 1, 2, 3, 4); Театр в Тифлисе 1846—1856 г.; Тифлис в настоящее время („Кавказ“, 1846 г. № 46, 47, 1848 г. № 42); Очерки Тифлиса 1896, („Кавказ“ 1848, № № 50, 51); Тифлис и его окрестности, Туманов, Тифлис; К. Бегичев, Путеводитель по Тифлису, 1896 г. Тифлис; Тифлис полвека назад („Новое обозрение“, 1885 г. № 614; История Тифлиса (Тифлисские ведомости, 1931, № 24—26); П. Иоселиани, Открытие судебных учреждений в Тифлисе („Кавказ“, 1868, № 28, 29); Кишмишев, Тифлис 40-ых годов („Кавказ“ 1894 г. № 52, 60, 54); Н. Ханьков. Тифлис („Живопиен. русск. биб.“, 1857, № 23) და სხვ.

ლოთ, ეს (რევოლუციამდელი) ლიტერატურა, რევოლუციის შემდეგ დროინდელ ლიტერატურასთან ერთად, უკეთ და უფრო მეტის სრულით წარმოგვიდგენს ძველს, ფეოდალურს ტფილისს, ვიდრე ახლობელ წარსულის (კაპიტალისტურ ეპოქის) ტფილისს.

ასე რომ, ტფილისისა და საერთოდ საქართველოს ისტორიო-გრაფიაში უდავოდ უნდა იქნეს მიჩნეული ის ფაქტი, რომ ტფილისი როგორც საშუალო საუკუნეების ქალაქი უკეთ არის შედარებით შესწავლილი, ვიდრე ტფილისი, როგორც ბურჟუაზიულ-კაპიტალისტური ქალაქი¹.

ტფილისის ისტორიის შესწავლა პირუკუ პროპორციით, ვიდრე ეს ამჟამად არის (ე. ი. უახლოესი ხანების უფრო ვრცლად, ხოლო შორეულ წარსულის შედარებით უფრო ზოგადად) იმიტომაც არის უფრო ბუნებრივი და შესაძლებელიც, რომ ჩვენ XIX—XX საუკუნეების ტფილისის ისტორიისათვის, შედარებით ძველ და საშუალო საუკუნეებთან, გაცილებით მეტი მასალები და ცნობები მოგვეპოება. ეს მასალები შემონახულია ერთის მხრივ იმ ფაქტოლოგიურ წყაროებში (XIX—XX საუკუნეებში არსებულ დაწესებულება-ორგანიზაციათა არქივებში)², რომლებიც რევოლუციის შემდეგ ეანდერძა ჩვენს დროს, როგორც დოკუმენტალური მემკვიდრეობა და რომელიც ამჟამად საბჭოთა სახელმწიფო არქივებშია დაცული; ხოლო მეორეს მხრივ იმ ლიტერატურულ წყაროებში (ე. ი. ამავე პერიოდში გამოსულ ჟურნალ-გაზეთებსა და სხვა პერიოდულ თუ ერთდროულ

¹ ეს, რათქმაუნდა, ოდნავადაც იმას არ ნიშნავს, თითქოს ტფილისი, როგორც ფეოდალური ქალაქი და საერთოდ ტფილისის ისტორია XIX საუკუნემდე, საესებით შესწავლილი გვქონდეს. პირიქით, ამ მხრივაც მდგომარეობა არა საესებით დამაკმაყოფილებელია და ამ მიმართულებით ბევრი რამ არის ჯერ კიდევ გასაკეთებელი; მაგრამ შედარებით XIX—XX საუკუნეებთან, თუ მივიღებთ მხედველობაში იმ გარემოებას, რომ ეს ხანა, როგორც თანამედროვეობასთან უშუალოდ დაკავშირებული, უფრო სრულად და დაწვრილებით უნდა იყოს გამოკვლეული, ტფილისის ისტორიის ძველი და საშუალო საუკუნეები უქვევლად უკეთ არიან შესწავლილი. ტფილისის შესახები ისტორიულ ლიტერატურის შესწავლა ამას საესებით ნათელს ჰყოფს.

² ეს დოკუმენტალური წყაროები ამჟამად თავმოყრილია უმთავრესად: 1. ტფილისის კომუნალურ მუზეუმში, 2. ტფილისის მუნიციპალურ არქივში, 3. საქართველოს ცენტრარქივში—საისტორიო არქივში, საისტორიო-სარევოლუციო არქივში, სამხედრო-საისტორიო არქივში და საბჭოთა არქივში, 4. მოსკოვის ფეოდალურ-ბატონყმურ ეპოქის არქივში — ГАРФ-ში, 5. ლენინგრადის საისტორიო არქივში — ЛОЦИА-ში, 6. აზერბაიჯანის ცენტრარქივში — ბაქოში და 7. სომხეთის ცენტრარქივში—ერევანში.

გამოცემებში)¹, რომელთა შესახებ ზემოთ გვეყონდა ლაპარაკი და რომლებიც ამჟამად ჩვენს ბიბლიოთეკებსა და წიგნთსაცავებშია თავმოყრილი.

ამრიგად, დღეს ტფილისის და საერთოდ საქართველოს ისტორიოგრაფიის წინაშე (რადგან ტფილისის ისტორია არსებითად ხერხემალია საქართველოს ისტორიის მრავალ პერიოდისათვის და ამ უკანასკნელის შესწავლა პირველის გარეშე წარმოუდგენელია)² გარკვევით დგას საკითხი—პირველ რიგში და უწინარეს ყოვლისა ტფილისის უახლოეს წარსულის (ტფილისის როგორც კაპიტალისტური ქალაქის) შესწავლის შესახებ: ტფილისის ისტორიის შესწავლა უნდა დაიწყოს XIX საუკუნიდან არა მარტო იმ მიზნით და ვარაუდით, რომ ამით შესაძლებელი გახდეს ტფილისის, როგორც ქალაქის, მთლიანი ისტორიის დამუშავება, არამედ იმ მოსაზრებითაც, რომ ამით შესაძლებელი გახდეს, საერთოდ, საქართველოს ისტორიის კაპიტალისტური პერიოდის დამუშავებაც.

საქმე ისაა, რომ ეს პერიოდი საქართველოს ისტორიაში, სამწუხაროდ, ჯერ სათანადოდ შესწავლილი არ არის და ეს შესწავლა სწორედ საქართველოს ქალაქების ისტორიის შესწავლით უნდა და-

¹ ამგვარ ლიტერატურიდან, ზემოდ დასახელებულის გარდა, შეიძლება დამატებით დავასახლოთ: 1. Я. Полонский и, Тифлис на лицо и на изнанку („Закавказ. Вестник“, № № 7, 8, 9, 1850 г.); 2. Нечто о городах грузинских (там же, № 12); 3. П. Иоселиани, От Тифлиса до Ахталы (там же, № 16); 4. П. Иоселиани, Путевые записки от Тифлиса до Мцхет (1871, Тифлис); 5. П. Иоселиани, Города существовавшие и существующие в Грузии (Тифлис, 1850 г.); 6. Г. Измиров, Несколько замечаний на статью „О Тифлисских цехах“ („Закавказский Вестник“, № 51); 7. О Тифлисских цехах („Кавказ“ № 50, 1850 г.); 8. Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, т. I, вып. 1, 1870 г.; 9. Об открытии Тифлисской ярмарки („Тифлисские ведомости“ № 15, 1828 г.); 10. Новый год в Тифлисе (там же, № 1, 1829 г.); 11. П. Иоселиани, Гора св. Давида в Тифлисе (Кавказский календарь на 1859 г.); 12. План города Тифлиса (Кавк. календарь на 1851 г.); 13. Ю. Ахвердов, Тифлисские амбары (Тифлис, 1883 г.); 14. А. Дюма, Кавказ, вып. 2, 1860 г.; 15. Сборник статист. сведений о Кавказе, т. I, 1869 г.; 16. Сборник сведений о Кавказе, т. 1—12; 17. Кавказский календарь (1846 წლიდან).

ცნობები ტფილისის შესახებ გაბნეულია აგრეთვე: კავკასიის არქეოგრაფიულ კომისიის „აქტებში“, ტ. 1—12; გაზ. „კავკას“-ში (1846 წლიდან); „კავკასკი სბორნიკ“-ში, ტ. 1—5; გაზ. „ზაკავკასკი ვესტნიკ“-ში და სხვ.

² განსაკუთრებით ეს ითქმის საქართველოს ისტორიის კაპიტალისტურ პერიოდის შესახებ.

იწყოს¹, რადგან, როგორც ვიცით, კაპიტალიზმის ბუდედ საერთოდ ქალაქები ითვლებიან, ხოლო ტფილისს კი, როგორც საქართველოს მთავარ ქალაქს, ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა².

მაგრამ იმისათვის, რომ ამ ხაზით წარმართული მუშაობა უფრო ნაყოფიერი გამოდგეს, საჭირო და უფრო მიზანშეწონილიც არის, ვიდრე ტფილისის მაღლიანი ისტორია დამუშავდებოდეს, დაიწყოს ტფილისის ისტორიის ცალკეული ხანებისა და ცალკეული საკითხების მონოგრაფიული შესწავლა, პირველ რიგში კი დაიწყოს წყაროების გამოვლინება და დამუშავება; წყაროების (რომელთა შორის უპირატესობა უეჭველად დოკუმენტალურ წყაროებს უნდა მიენიჭოს) დამუშავებისა და შესწავლის პროცესი წინ უნდა უსწრებდეს ცალკეულ ხანებისა და ცალკეულ საკითხების მონოგრაფიულ შესწავლას; ხოლო ეს უკანასკნელი—მთლიანი ისტორიის დამუშავებას (და არა პირუტყუ, როგორც ეს ამჟამად ხდება) იმიტომ, რომ ეს ერთის მხრივ თავიდან აგვაცდენს შეცთომებს, მეორეს მხრივ კი შესაძლებელს გახდის მთლიანი ისტორიის უფრო ვრცლად და დეტალურად შესწავლას³.

წინამდებარე ჩვენი მოკლე მონოგრაფია სწორედ ამ მიზანს ემსახურება: ის მიძღვნილია XIX საუკუნის სამოცდახუთიან წლების ტფილისის შესახები მასალების, განსაკუთრებით კი საარქივო მასალების, შესწავლისადმი. ეს მასალები, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, არ იძლევიან იმ ხანის ტფილისის შესახებ, რომელსაც ისინი ეკუთვნიან (1865-იანი წლები), მაინც და მაინც სავსებით სრულსა და ამომწურავ ცნობებს, ხოლო ზოგიერთ ცალკე დეტალებში, პირიქით, არა სავსებით სწორ ჩვენებებსაც შეიცავენ, მაგრამ ამისდა მიუხედავად მათ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის დასაწყისის ტფილისის შეს-

¹ სამწუხაროდ, საქართველოს არც ერთი ქალაქის ისტორია არაა ჯერ-ჯერობით სათანადოდ შესწავლილი: პ. ი. ო. ს. ე. ლ. ი. ა. ნ. ი. ს. თავის დროისათვის უეჭველად საყურადღებო ნაშრომი „Города существовавшие и существующие в Грузии“ ამჟამად უკვე დაძველებულია; პროფ. ივ. ჯავახიშვილის ძვირფასი ნაშრომიც „ქალაქები, საქალაქო წყობილება და ცხოვრება საქართველოში XVII-XVIII საუკუნეში“ („პრომეთე“, № 1, 1918 წ.), მხოლოდ განსაზღვრულ ხანას ჰგულისხმობს.

² ტფილისის ისტორიის კაპიტალისტურ პერიოდზე, რამდენადაც ვიცით, ნაყოფიერად მუშაობს ნ. ბ. ა. დ. რ. ი. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი.

³ შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ ტფილისის შესახები წყაროები არამცთუ მეცნიერულად შესწავლილი და დამუშავებული არ არის, არამედ მრავალ შემთხვევაში მათი გამოვლინებისა და თავმოყრის საქმეც ერთობ მივიწყებულია. პირველი გასაკეთებელი კი სწორედ ეს არის.

წავლისათვის ერთობ დიდი მნიშვნელობა აქვთ¹,—ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ეს ხანა ტფილისის ისტორიაში და საერთოდ საქართველოს ისტორიაშიც განსაკუთრებით საინტერესოა; მეორეც იმიტომ, რომ 1865-იან წლების ტფილისის შესახებ ამგვარი მასალა ჩვენ სხვა არ მოგვეპოვება, ან ყოველ შემთხვევაში ჯერჯერობით ცნობილი არ არის.

ჩვენი მიზანია ამეამად, როგორც ვთქვით, მხოლოდ ამ მასალების შესწავლა და მათი შინაარსის ანალიზის საფუძველზე 1865-იან წლების ტფილისის ზოგადი სურათის წარმოდგენა². ამდენად ახლა ჩვენს მიზანს სრულიად არ შეადგენს ტფილისის ისტორიის სხვა რომელიმე ხანისა და სხვა რომელიმე საკითხის წამოყენება და არც, მაშასადამე, გამოკვლევა. 1865-იან წლების ტფილისის ზოგადი სურათის აღდგენის დროსაც ჩვენ უმთავრესად (გარდა აუცილებელ პარალელებისა) საარქივო მასალების ფარგლებში ვიმსჯელებთ. მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, ვიდრე ჩვენ დასახელებულ მასალების გაცნობასა და მათი შინაარსის ანალიზს შევუდგებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია სწორეთ დასახულ მიზნისათვის, ე. ი. 1865-იან წლების ტფილისის მდგომარეობის უკეთ შესწავლისათვის, მოკლედ თვალი გადავავლოთ ტფილისის წარსულს XX საუკუნემდე³.

2

ტფილისი, როგორც ცნობილია, ერთ-ერთი უძველესი ქალაქთაგანია, არა მარტო საქართველოში⁴, არამედ მსოფლიოშიც. მისი არსებობა, როგორც იბერიის (აღმოსავლეთ საქართველოს) დედაქალაქისა, დადასტურებულია თანამედროვე ქართული⁵ და უცხოური

¹ ტფილისის XIX საუკუნის ისტორიის პერიოდები ჯერ შესწავლილი და დადგენილი არ არის, მაგრამ 65-იანი წლები ტფილისის ისტორიაში ერთ-ერთ ახალ პერიოდის (მესამე პერიოდის) დასაწყისად უნდა ჩაითვალოს (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

² უმთავრესად ისტორიული და სტატისტიკურ-ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით.

³ ვიძლევიტ მხოლოდ ტფილისის განვითარების საერთო მრუდს.

⁴ უძველესი, მაგრამ არა პირველთაგანი ამ უძველეს ქალაქთა შორის საქართველოში.

⁵ ეგსტათი მცხეთელის მარტვილობა (იხ. გ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, პეტერბ., 1882, გვ. 314 და შემდ.).

წყაროებით¹ ჯერ კიდევ VI საუკუნეში. მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში იმ გარემობას, რომ ზოგიერთს ძველს, მაგრამ ამაზე (VI საუკუნეზე) უფრო გვიანდელს წყაროებში (მაგალითად, „ქართლის ცხოვრება“, „ქართლის მოქცევა“)² ტფილისი ამაზე უწინარესაც არის მოხსენებული³, და იმასაც, რომ ტფილისის მეტროპოლიად (დედა-ქალაქად) გადაქცევისათვის დროის გარკვეული (უნდა ვიუქროთ, საკმაოდ ხანგრძლივი) პერიოდი იქნებოდა საჭირო, შეიძლება მისი წარმოშობა, თუ დაარსება, VI საუკუნეზე ადრეც ვივარაუდოთ.

¹ თეოფანე ბიზანტიელის ისტორიულ თხზულების ფრაგმენტი (იხ. პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი, პირველი ბერძნული ცნობა ტფილისის შესახებ, „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, ტ. 4, გვ. № 283; პ. იოსელიანი, ქალაქ ტფილისის სიძველეთა აღწერილობა, გვ. 12).

² „მოქცევაი ქართლისაის“ მატთანე შედგენილია IX საუკუნეში (იხ. პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიხანი, წყაროები და მეთოდები, 1, 1916, გვ. 40), ხოლო „ქართლის ცხოვრების“ უძველეს კრებულში შეტანილი ისტორიული თხზულებები (ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის) XI საუკუნეს ეკუთვნიან (იქვე, გვ. 262).

³ მაგალითად, ლეონტი მროველი ტფილისის (როგორც დასახლებული პუნქტის) არსებობას ჰგულისხმობს ქრისტიანულ ერამდე, — ქართველების ლეგენდარულ წინაპრის ქართლოსის შვილის, მცხეთოსის დროს („ქართლის ცხოვრება“, ბოლსევიჩი, გვ. 20); „ქართლის მოქცევის“ ცნობით ტფილისი ქალაქი იყო ვახტანგ გორგასლამდე, ხოლო ბაკურის შემდეგ ტფილისმა საცხებით მცხეთის ადგილი დაიჭირა: როდესაც „დაესრულა მეფობაი ქართლისაი—ნათქვამია იქ—მცხეთაი ათხელდებოდა და ტფილისი ვშენებოდა“-ო (ე. თაყაიშვილი, Описание рукописей, II, стр. 724). ვახტანგ გორგასალის ისტორიკოსის ჯუანშერის აზრით ტფილისის აშენება ვახტანგს დაუწყია, მაგრამ მისი დასრულება და სატახტო ქალაქად გადაქცევა ვახტანგის მემკვიდრის, დაჩის დროს მომხდარა: „ვახტანგ აშენებდა ქალაქსა ტფილისსა“, ხოლო მისმა მემკვიდრემ „განასრულნა ზღუდნი ტფილისისანი ვითა ებრძანა ვახტანგს, [და] იგი შექმნა სახლად სამეფოდ“-ო, მოგვითხრობს დასახლებული მემატთანე.

ტფილისის, როგორც ქალაქის, წარმოშობა უჭველად დაკავშირებული არის IV ს. დასასრულისათვის (ან V ს. პირველნახევრისათვის) კალაში ირანელების მიერ ციხის აშენებასთან და იქ ირანელ პატიახშების რეზიდენციის მოწყობასთან: დასახლებულ ადგილებში, იქ ბურგის (ციხეს) მოწყობისა და სტრატეგიულ პუნქტად გადაქცევის შემდეგ, ქალაქების წარმოშობა ისტორიაში ცნობილი ამბავია, მაგრამ ტფილისის წარმოშობასა და განვითარებას ხელს უწყობდა მისი, როგორც სატრანზიტო ხაზზე მდებარე პუნქტისა, გეოგრაფიული მდებარეობაც: ტფილისი ის საკვანძო პუნქტი იყო, რომელიც ერთი მხარეს აკავშირებდა ევროპასა და აზიას, დასავლეთსა და აღმოსავლეთს. მეორეს მხრივ ტფილისი ისეთი სამხედრო-სტრატეგიული პუნქტი იყო ირანის ხელში, რომელიც ამ უკანასკნელს საშუალებას აძლევდა მცხეთაში მჯდომ ქართველ მეფისათვის კონტროლი გაეწია (იხ. ამის შესახებ პროფ. ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, გვ. 10)

ყოველ შემთხვევაში უკვე V საუკუნეში¹ ტფილისი ციხე-ქალაქად (თუ დედა-ქალაქად არა) მაინც არის საგულისხმებელი².

ამ დროიდან დაწყებული ტფილისი, მიუხედავად მისი ცვალებადი და ხშირად უკუღმართი თავგადასავლისა, თითქმის მუდამ ქართველი ხალხის ისტორიულ ცხოვრების სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ და კულტურულ ცენტრს წარმოადგენდა: თავის არსებობის მთელი ხნის განმავლობაში, მაშინაც კი, როდესაც ის, შემოსეულ მტრების მიერ აწიოკებული, დაკნინებას განიცდიდა, ტფილისს არასოდეს არ დაუკარგავს თავისი დიდი მნიშვნელობა, როგორც საქართველოს გულსა და მის დედა-ქალაქს. მისი ისტორია, როგორც ვამბობდით, უშუალოდ არის დაკავშირებული საქართველოს, ხოლო ზოგჯერ (XIX—XX სს.) ამიერ-კავკასიისა და მთელი კავკასიის ისტორიასთან და ტფილისი მარად იმ პოლიტიკურ ანდამატს წარმოადგენდა, რომელიც საქართველოს ცალკეულ ნაწილებს თავისკენ იზიდავდა და მათ შესაძლებელ (სხვადასხვა დროის შესაბამისად) მთლიანობას ანიჭებდა.

¹ VI საუკუნეზე უფრო გვიან (მაგრამ ქართულ წყაროებზე—მოქცევაი ქართლისაისა და ლეონტი მროველის თხზულებაზე, — უფრო ადრე) თანამედროვე მემკვიდრეებთან ტფილისი მოხსენებულია VII საუკუნის ერთ ანონიმურ სომხურ წყაროში—„გეოგრაფიაში“ (პროფ. ლ. მელიქსეტ-ბეგი, Тифлис, его основание, გვ. 16) და VIII საუკუნის ბიზანტიელ ჟამთაღმწერელის თეოფანეს „ხრონოგრაფიაში“ (პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, I, 1913, გვ. 227).

² პროფ. ივ. ჯავახიშვილის აზრით ტფილისი უკვე V საუკუნის პირველ ნახევარში ქალაქი იყო (იხ. მისი, ქართველ ერის ისტორია, I, გვ. 227). არსებობდა ამავე აზრს გამოსთქვამენ (თუმცა ნაკლები დაზუსტებით) პროფ. ს. ჯანაშია (იხ. მისი, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, 1936, ტფილისი, გვ. 10—12) და პროფ. ლ. მელიქსეტ-ბეგი (იხ. მისი, Тифлис, его основание, გვ. 14). ნ. ბადრაიშვილი, ეკონომიურ ფაქტორებისა და გეოგრაფიულ-გეოფიზიკურ პირობების ანალიზის საფუძველზე ჰგონებს, რომ ტფილისის წარმოშობა თითქოს წინაქრისტიანულ ხანას ეკუთვნოდეს (იხ. მისი, Тифлис, გვ. 10), მაგრამ ამ აზრს (თუ ის ტფილისს, როგორც ქალაქს, ჰგულისხმობს—ეს მას გარკვევით არა აქვს ნათქვამი) ეწინააღმდეგება ის გარემოება, რომ არც სტრაბონს (I საუკ. ქ. წ.) თავის გეოგრაფიაში, არც პლინიუსს (I საუკ. ქ. წ.) თავის ბუნებისმეტყველებაში და არც პტოლომეუსს (II საუკ. ქ. წ.) თავის გეოგრაფიაში ტფილისი, საქართველოს ქალაქების დასახელების დროს, მოხსენებული არა აქვთ. (К. Ган, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, I, Тифлис, 1884; პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, I, 226; პროფ. ლ. მელიქსეტ-ბეგი, Тифлис, его основание, გვ. 3; В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе; პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი, ბიზანტიელ მწერალთა ცნობები საქართველოს შესახებ).

ტფილისის ზრდისა და განვითარებისათვის, მის გეოგრაფიულ და ეკონომიურ მდგომარეობასთან ერთად¹, უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ იმ საერთაშორისო ხასიათის ცვლილებებსაც, რომლებიც საუკუნეთა სიგრძეზე ხან ხელსაყრელ და ხან უარყოფით პირობებს ჰქმნიდნენ (იმისდა მიხედვით, თუ როგორი იყვნენ ეს ცვლილებები) ერთის მხრივ საწარმოო ძალების განვითარებისათვის საერთოდ საქართველოში, ხოლო მეორეს მხრივ, კერძოდ, ტფილისის დაკავშირებისათვის სხვადასხვა ქვეყნებთან და ქალაქებთან². სწორედ ამგვარ საერთაშორისო ხასიათის ცვლილებების მიხედვით (უმთავრესად კი მახლობელ აღმოსავლეთში მომხდარ ცვლილებების მიხედვით), რომელთაც უშუალო გავლენა ჰქონდათ საქართველოს ეკონომიკასა, კულტურასა და მის პოლიტიკურ უფლებრივ მდგომარეობაზე (მმართველობისა და წესწყობილების სისტემაზე), ტფილისი საუკუნეთა სიგრძეზე ხან აღმავლობის ხაზით იზრდებოდა და ვითარდებოდა, ხან ჩამოქვეითების გზას ადგებოდა და შემოქმედებით პოტენციას ჰკარგავდა, ხან კიდევ ერთ წერტილზე გაიყინებოდა და ერთგვარ სტატიკურობას განიცდიდა.

ტფილისის ეკონომიური და პოლიტიკური³ (ხოლო ამასთან დაკავშირებით — კულტურული) კუთრი წონის თვალსაზრისით შე-

¹ ტფილისი თავისი გეოგრაფიული მდგომარეობით ის საკვანძო პუნქტი იყო აღმოსავლეთში ინდოეთის დიდ გზაზე, რომელიც ვაჭრობისა და საქონლის ტრიალის თვალსაზრისით ერთიმეორეს აკავშირებდა რომ-ბიზანტიას, ირანს, არაბეთს, ოსმალეთს, რუსეთსა და ინდოეთს—სხვადასხვა დროს სხვადასხვა შემადგენლობით.

² საერთაშორისო ხასიათის ცვლილებებს, როგორც ცნობილია, დიდი მნიშვნელობა აქვთ საერთოდ ყოველი ქვეყნის (თუ ქალაქის) განვითარებისათვის, მაგრამ ასეთ ცვლილებებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ პატარა ქვეყნის (და მათი ქალაქების) თავგადასავლისათვის.

³ პოლიტიკური კუთრი წონის თვალსაზრისით, ტფილისის ისტორიაში საინტერესოა შემდეგი მთავარი მომენტები:

VI საუკუნეში, როდესაც ირანი ცდილობდა საქართველო თავის პროვინციად გადაექცია და ამ მიზანს ასე თუ ისე აღწევდა კიდევ, ტფილისი ირანის შაჰების მარზპანთა რეზიდენციას წარმოადგენდა და მათ განკარგულებაში იმყოფებოდა; VII—X სს., როდესაც საქართველოს, არაბების სახით, ახალი დამპყრობელები მოველინენ და მცირე აზია კავკასიითურთ მათ სამფლობელოში მოექცა, ტფილისი არაბთა ხალიფების ემირთა ადგილსამყოფელებად ითვლებოდა და საუკუნეების მანძილზე მათ ბატონობის ქვეშ, უცხო სახელმწიფოს მიერ დაპყრობილ-დამორჩილებულ ქალაქის ბედს განიცდიდა; XI—XIII საუკუნეებში, როდესაც საქართველო ერთობ ხელსაყრელ შინაგან და გარეგან პირობებში იმყოფებოდა და მთელი კავკასიის (ნაწილობრივ კი ირანისა და ბიზანტიის ზოგიერთ ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილებისაც) ჰეგემონად ითვლებოდა, ტფილისი ფეოდა-

იძლება ზოგადად აღინიშნოს მისი განვიტარებისა და მდგომარეობის შემდეგი მთავარი მომენტები სხვადასხვა დროს:

თავის არსებობის გარიჟრაჟზე (განსაკუთრებით კი მას შემდეგ, რაც ტფილისმა, როგორც იბერიის დედა-ქალაქმა, მცხეთის ადგილი დაიჭირა) ტფილისი ჯერ რომისა¹, ხოლო შემდეგ ბიზანტიისა და ირანის სავაჭრო ურთიერთობის ორბიტაში იყო მოქცეული და, როგორც ამ სავაჭრო ურთიერთობის ერთერთ მთავარ მაგისტრალზე (ბიზანტია-საქართველო-სომხეთი-არაბეთი-ირანი-ინდოეთი) მდებარე, საკმაოდ მნიშვნელოვან სავაჭრო ქალაქს წარმოადგენდა. სომეხ ისტორიკოსის კალანკატვაცის ცნობით, მაგალითად, VI საუკუნის დასასრულისა და VII საუკუნის დასაწყისისათვის ტფილისი ითვლებოდა „განებევრებულ დიდ და სახელოვან სავაჭრო ქალაქად“². ქართველი მემატანის ცნობაც იმის შესახებ, რომ „ტფილისი ეშენებოდა“, სწორედ ამ ხანას ეკუთვნის და ტფილისის აღმავლობის ხაზით ზრდას ჰგულისხმობს³.

ღურ საქართველოს აყვავებულ სახელმწიფოებრიობის მაჯისცემის გამომხატველი იყო და უდიდეს ქალაქს წარმოადგენდა მთელს საქართველოში: ის სრულიად საქართველოს მეფეების სატახტო ქალაქი იყო და მას აღმოსავლეთის ქვეყნებში მეტოქე ქალაქი არ ჰყავდა.

XIII საუკუნიდან ტფილისი, მიუხედავად მონღოლთა შემოსევისა და საქართველოს პოლიტიკურ-ეკონომიურ დაქვეითებისა, კვლავინდებურად ქართველ მეფეების რეზიდენციად და ასე თუ ისე გაერთიანებულ საქართველოს სატახტო ქალაქად დარჩა XV საუკუნემდე; ხოლო XVI საუკუნიდან ვიდრე XVIII საუკუნემდე, როდესაც საქართველო რამდენიმე სამეფო-სამთავროებად დანაწილდა და ქართლი ტფილისითურთ ცალკე სახელმწიფო ერთეულად ჩამოყალიბდა, ტფილისი მხოლოდ ქართლის დედა-ქალაქსა და ქართლის მეფეების რეზიდენციას წარმოადგენდა. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე, როდესაც აღმოსავლეთი საქართველო ერეკლე მეფის ერთიან მმართველობის ქვეშ იმყოფებოდა, ტფილისი გაერთიანებულ ქართლ-კახეთის სამეფოს სატახტო ქალაქი იყო; დასასრულ, XIX საუკუნის დასაწყისიდან, როდესაც საქართველო რუსეთს შეუერთდა, ტფილისი მეფის რუსეთის საგუბერნიო ქალაქად და ამავე დროს კავკასიის ადმინისტრაციულ ცენტრად გადაიქცა და ასე დარჩა იგი რევოლუციამდე, როდესაც ის კვლავ აღდგენილ იქნა „თავის უფლებებში“, როგორც საქართველოს ნაციონალური და დედა-ქალაქი.

¹ რათქმუნდა, თუ დაეუშვებთ ტფილისის არსებობას რომის იმპერიის დროს, ე. ი. V საუკუნემდე.

² ცნობა მომყავს პროფ. ა. ლ. ცაგარლის წერილის „Грузия“-ს მიხედვით (იხ. ბროკჰაუზ-ეფრონის ენციკლოპედია, ტ. 15, გვ. 139); შდრ. პროფ. ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, გვ. 11.

³ ე. თაყაიშვილი, Описание рукописей, II, გვ. 724; პროფ. ს. ჯანაშიას აზრით ტფილისი VII ს. დამდეგისათვის „საკმაოდ მოზრდილი ქალაქი უნდა ყოფილიყო“ (მისი, ფეოდალური რევოლუცია, გვ. 11).

VII საუკუნის პირველ ნახევრის დასასრულს (653 წ.) არაბთა შემოსევამ და საქართველოზე განსაკუთრებულ გადასახადის („ჯიზია“¹, „ხარაჯას“) გაწერამ საერთოდ უარყოფითი გავლენა მოახდინა ტფილისისა¹ და მთელი საქართველოს ეკონომიურ-პოლიტიკურ განვითარებაზე², მაგრამ ტფილისის ზრდა, არაბთა შემოსევის პირველ (მძიმე) პერიოდის (VII—VIII სს) შემდეგ, მაინც არ შეჩერებულა: არაბების უფრო ორგანიზებულმა (ვიდრე ბიზანტიისა და ირანის) სავაჭრო კაპიტალმა ამ პერიოდის გავლის შემდეგ ტფილისი ჩაითრია მაშინდელ მსოფლიო ვაჭრობის უფრო ფართე ტრიალში და (თუმცა არაბების ხანგრძლივმა ბრძოლამ ბიზანტიასთან აღმოსავლეთის ურთიერთობა ამ უკანასკნელთან საერთოდ შეანეღა) ხალიფატის უზარმაზარ სამფლობელოს ჩრდილოეთ ნაწილში ახლად შექმნილ სავაჭრო რკალში³ მას გარკვეული ადგილი მიუჩინა: ამ დროს ტფილისი კვლავინდებურად საქმაოდ ძლიერი ქალაქი იყო და აღნიშნულ სავაჭრო რკალში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. არაბ მოგზაურს იბნ-ხაუკალს, რომელმაც ტფილისი 942—43 წლებში იწახულა, მაგალითად, მოთხრობილი აქვს, რომ „ტფილისი თავისი დოვლათიანობით სხვა სახელმწიფოთა ქალაქებზე მაღლა დგასო“⁴. საყურადღებოა ამ მხრივ აგრეთვე ქართლის ცხოვრების ცნობაც იმის შესახებ, რომ ამ დროს ტფილისს შოებოვებოდა ნავები⁵, რაც (შესაძლებელია ვიფიქროთ) განვითარებულ ვაჭრობასა და აღებ-მიცემობაზე მიუთითებს (არა უშუალოდ) იმდროინდელ ტფილისში⁶.

¹ განსაკუთრებით გამანადგურებელი იყო ტფილისისათვის არაბთა ბატონობის პერიოდში მურმან ყრუსა (740 წ.) და ბუღა თურქის (853 წ.) შემოსევები.

² არაბთა ბატონობის შესახებ საქართველოში იხ. პროფ. ს. ჯანაშია, არაბთა საქართველოში, 1937 წ., ტფილისი.

³ ეს რკალი ჰგულისხმობდა: ბაღდად-ტრაპიზონ-ტფილის-დარუბანდ-ახერბაიჯან-სომხეთს.

⁴ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. 38, стр. 88—91; შდრ. Н. Бадриашвили, Тифлис, стр. 31.; М. Полиевктов и Г. Натадзе, Старый Тифлис, стр. 1—2.

⁵ ქართლის ცხოვრება, ბროსე, გვ. 223; შდრ. ნ. ბადრიაშვილის დასახელებულ წიგნში გვ. 31.

⁶ თუმცა ქართლის ცხოვრების ეს ცნობა ტფილისისათვის მძიმე მომენტთან არის დაკავშირებული, იმ მომენტთან, როდესაც ლიპარიტისაგან გარშემორტყმული, ესრეთ შეაჭირვეს ტფილელთა რომელ ლიტრა ვირის ხორცი სუთას დრამით იყიდდეს“ (იქვე, გვ. 223), მაგრამ ჩვენ აქ ვგულისხმობთ მთელს პერიოდს (საუკუნეების ფარგლებში) და არა იმ წელიწადს, როდესაც ეს ამბავი მოხდა.

ხალიფატის დასუსტებისა და არაბთა გავლენის შემცირების შემდეგ ტფილისი (X—XI სს.) ქართველ ფეოდალთა, ხალიფატისა და განდგომილ ემირთა და ახალ დამპყრობელთა (თურქ-სელჯუკთა) საცილობელ საგნად გადაქცეული, არსებითად მსოფლიო სავაჭრო ურთიერთობის რკალის გარეშე მაინც არ დარჩენილა და არც დაკნინებას განიცდიდა, პირიქით, ვითარდებოდა კიდევ; მაგრამ მალე, ამის შემდეგ (XII—XIII სს.) საერთაშორისო ურთიერთობასა და ძალთა განწყობილებაში მომხდარმა ცვლილებებმა¹, ამასთან დაკავშირებით კი თვით საქართველოს შიგნით დაწყებულმა აღორძინების პროცესმა, რომელმაც რამარ მეფის დროს ფეოდალური საქართველო განვითარების უმაღლეს წერტილამდე აიყვანა, — ტფილისის ზრდისათვის უაღრესად ხელსაყრელი პირობები შექმნეს და ის დიდ პოლიტიკურ, კულტურულ² და სავაჭრო ცენტრად გადააქციეს: ამ დროს ტფილისი წარმოადგენდა იმ, მცირე აზიაში უძლიერეს და უდიდეს ქვეყნის (საქართველოს), სატახტო ქალაქს, რომელიც უკვე თვით ჰულობდა უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო და სატრანზიტო გზებს აღმოსავლეთთან (ინდოეთთან), სამხრეთთან (არაბეთ-სომხეთ-ირანთან) და ჩრდილოეთთანაც (რუსეთთან) ტფილისი რომ XII—XIII სს. მართლაც ერთერთი უდიდესი კულტურული და ეკონომიური ცენტრი იყო, ეს დადასტურებულაა თითქმის ყველა იმდროინდელს ქართულს თუ უცხო წყაროებში³ და ამ გარემოებას სპეციალური დამოწმება არც სჭირია, მაგრამ იმისათვის, თუ რამდენად განთქმული ჰქონდა სახელი მთელს აღმოსავლეთში ამ დროს და შემდეგაც (უკვე მონღოლთა ბატონობის დროსაც) ტფილისს, როგორც აყვავებულ ქალაქს, ერთობ დამახასიათებელია იტალიელი მოგზაურის მარკო პოლოს ცნობა⁴ იმის შესახებ, რომ „ტფილისი

¹ საქართველოსათვის ამ დროს განსაკუთრებით დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდათ ე. წ. ჯვაროსნულ იმებს, რომელთა გამოისობით ახლობელ აღმოსავლეთის მუსლიმანურ ქვეყნებს საშუალება და მოცლა არ ჰქონდათ თავიანთი ბატონობა საქართველოზე განემტკიცებიათ და გაძლიერებულ საქართველოსათვის წინააღმდეგობა გაეწიათ.

² ამ ეპოქამ მისცა საქართველოს გამოჩენილ მოღვაწეთა (მათ შორის ლიტერატურულ მოღვაწეთა) მთელი პლეადა (შოთა რუსთაველი, ჩახრუხაძე, სარგის თმოგველი, მოსე ხონელი და სხვ.) და მათი აკვანი ტფილისი იყო.

³ ამ წყაროების გარდა მაშინდელ ტფილისის კეთილმოწყობაზე ლაპარაკობენ ჩვენს დროში მრავლად აღმოჩენილი მატერიალურ კულტურის არქეოლოგიური ძეგლები (იხ., მაგალითად, გ. ქუჩუნიანი, Исторический очерк развития водоснабжения Тифлиса), რომლებიც სწორეთ ამ ხანას შეეხებიან.

⁴ მარკო პოლოს ცნობა პირველი ცნობაა ევროპულ ლიტერატურაში: მარკო პოლომდე ტფილისის შესახებ ევროპელთაგანს არავის არაფერი დაუწერია.

მშვენიერი ქალაქი იყო¹. ეს ცნობა ეკუთვნის XIII საუკუნის დასასრულს², ე. ი. იმ დროს, როდესაც მონღოლები საქართველოში უკვე გაბატონებული იყვნენ და როდესაც, მასასადამე, საეჭვოა ტფილისი „მშვენიერი ქალაქი“ ყოფილიყო³. ამიტომ, ცხადია, ეს ცნობა მოწმობს მხოლოდ იმას, რომ აყვავების დროინდელ (XI—XIII სს) ტფილისის შესახებ თავის დროზე გავრცელებული აზრი აღმოსავლეთში და კერძოდ ირანში, — მონღოლების ბატონობის დროსაც ჯერ გამჭრალი არ ყოფილა.

XIII საუკუნიდან მდგომარეობა საგრძნობლად შეიცვალა ტფილისის საზიანოდ: ჯერ ჯალალ-ედინის შემოსევამ (1226 წ.)⁴, ხოლო შემდეგ მონღოლთა ასი წლის ბატონობამ წელში გაწყვიტა საქართველო როგორც ეკონომიურად, ისე კულტურულად, და არამცთუ შეაფერხა ტფილისის ბუნებრივი ზრდა, არამედ მნიშვნელოვანად დასცა მისი ეკონომიური და კულტურული ძლიერებაც: თუმცა ამის შემდეგაც ტფილისი, როგორც ვამბობდით, XV საუკუნემდე კლავინდებურად საქართველოს დედა-ქალაქად და ქართველ მეფეების რეზიდენციად დარჩა, მაგრამ შექმნილმა მდგომარეობამ ის, კულტურისა და ვაჭრობის ძლიერ ცენტრიდან, მეორეხარისხოვან ქალაქად გადააქცია. მონღოლებმა, ჯერ კიდევ მათი პირველ შემოსევის დროს თვით რუსუდანის ბრძანებით გადამწვარ ტფილისის მცხოვრებთ იმდენი გადასახადი დააწერეს, რომ თანამედროვე სომეხ ისტორიკოსის კირაკოს განძაკელის მოწმობით, მოსახლეობა უკიდურეს გაჭირვებაში და მათხოვრის მდგომარეობაში მიიყვანეს⁵. ვენციელ დიპლომატის კონტარინის უფრო გვიანდელი ცნობებიდანაც ჩანს, რომ XV საუკუნის დასასრულსა და XVI საუკუნის დასაწყისში ტფილისი ძველი დიდებისა და ძლიერების მხოლოდ მოგონებას-ლა წარმოადგენდა⁶. ასე რომ, თუ არაბების ძლიერმა სავაჭრო კაპიტალმა, რომელიც ერთ საერთაშორისო საქონლის ტრიალის სისტემაში აქცევდა მცირე აზიას, აფრიკის ჩრდილოეთ ნაწილს, სკანდინავიის ნახევარ კუნძულს, რუსეთსა და საქართველოს, ხელი შეუწ-

¹ მ. პოლიევქტოვი და გ. ნათაძე, დასახელებული წიგნი, გვ. 8.

² მარკო პოლო ირანში მოგზაურობდა 1271—92 წწ.

³ მარკო პოლოს ტფილისის თავათ არ უნახავს. ცნობა ტფილისის შესახებ, პოლომ ჩანს, მას ჩაწერილი აქვს იმ დროს ტფილისის შესახებ აღმოსავლეთში გავრცელებულ აზრის მიხედვით.

⁴ ჯალალ ედინმა ტფილისი ორჯერ აიკლო.

⁵ ნ. ბადრიაშვილი, დასახელებული წიგნი, გვ. 49.

⁶ მ. პოლიევქტოვი და გ. ნათაძე, დასახელებული წიგნი, გვ. 9.

ყო ტფილისის ჩათრევას ამ სისტემაში და მით (მიუხედავად ფრიად-
 ცუდი მდგომარეობისა, რომელშიც ტფილისი, როგორც დაპყრობილ
 ქვეყნის ოკუპირებული ქალაქი, მაშინ იმყოფებოდა) შესაძლებელი
 გახადა (არაბთა ბატონობის პირველ პერიოდის ვავლის შემდეგ)
 მისი არამცთუ უზრუნველყოფა ჩამოქვეითებრსაგან, არამედ იგი რა-
 მოდენიმედ გაზარდა კიდევც, — მონღოლთა ასი წლის ბატონობამ
 სავსებით დასცა, როგორც ვამბობდით, ტფილისის კეთილდღეობა
 და ის უმნიშვნელო ქალაქად გადააქცია¹.

მაგრამ ამ დროისთვის ერთობ გაძლიერებულმა დასავლეთ ევ-
 როპის სავაჭრო კაპიტალმა, რომელმაც ჯვაროსნულ ომების შემდეგ
 თავის მოქმედებისათვის უფრო ფართე ასპარეზი (სავაჭრო ბაზრე-
 ბი²) მოიპოვა და აღმოსავლეთშიც გზა გაიკაფა, მოახერხა რამო-
 დენიმედ ტფილისთანაც კავშირის გაბმა³, რის შედეგადაც ამ უკა-
 ნასკენელს ამ ხანებში ერთგვარი გამოცოცხლება დაეცყო. ამ დროი-
 დან მოყოლებული, თითქმის XIX საუკუნემდე, სწორეთ ამ კავში-
 რის წყალობით, ტფილისის ხშირი სტუმრები იყვნენ დასავლეთ ევ-
 როპის კაპიტალის სხვადასხვა ჯურის აგენტები⁴, რომლებიც აქ,
 ეკონომიურ-პოლიტიკურ დაზვერვასთან ერთად, ვაჭრობასა და აღებ-
 მიცემობასაც ეწეოდნენ. ამას ხელს უწყობდა იმ ხანად თვით საქართ-
 ველოში გიორგი V (1318—1346 წწ.) მხნე და გამაერთიანებელი
 მოღვაწეობა, რამაც მოსახერხებელი გახადა საქართველოს აღდგენა
 თითქმის ძველს საზღვრებში, და კერძოდ ტფილისის გაძლიერება
 შედარებით წინა პერიოდთან.

XIV საუკ. მეორე ნახევრისა და XV საუკ. პირველ ნახევრის სი-
 გრძეზე მტრების (ჯერ თემურ-ლენგის⁵, ხოლო უფრო გვიან—ჯაჰან-
 შაჰის⁶) მიერ არა ერთხელ დარბევისა და აკლების შემდეგ, ტფი-

¹ თუ რამდენად გამანადგურებელი იყო მონღოლთა ბატონობა საერთოდ საქართველოსათვის (და კერძოდ ტფილისისათვისაც), სჩანს იქიდანაც, რომ ამის შემდეგ ამ ბატონობით მიყენებულ ჭრილობის მოშუშება ვერ შესძლო ჩვენმა ქვეყანამ რამოდენიმე საუკუნის განმავლობაში.

² ვგულისხმობთ ფაბრიკატების შესასყიდ ბაზრებს, რადგან ამ დროს მრეწველობის განვითარების მხრივ აღმოსავლეთი უფრო მაღლა იდგა დასავლეთზე, რის გამოც ამ უკანასკნელს აღმოსავლეთი უმთავრესად, როგორც ასეთი ბაზარი, აინტერესებდა.

³ ვგულისხმობთ უმთავრესად სავაჭრო კავშირს.

⁴ ამ კავშირის გამბეული უმთავრესად „ღვთისმსახურნი“—კათოლიკ-მისიონერები იყვნენ.

⁵ თემურ-ლენგის შემოსევა საქართველოში (1386—1393 წწ.) რამდენიმეჯერ განმეორდა.

⁶ ჯაჰან-შაჰმაც საქართველო არა ერთხელ აიკლო (1440—1444 წწ.).

ლისი ცოტა ხნით ისევ ახერხებს თითქოს სულის მოთქმას და გამოცოცხლებას; მაგრამ მალე ამის შემდეგ ახლობელ აღმოსავლეთში მომხდარი ამბები კვლავ საბედისწერო გავლენას ახდენენ მთელი საქართველოს და კერძოდ ტფილისის მომავალ განვითარებაზე: მცირე აზიასა და ბალკანეთის ნახევარ კუნძულზე ოსმალეთის გაბატონებამ¹ არსებითად შეაჩერა დასავლეთი ქვეყნების სავაჭრო ურთიერთობა აღმოსავლეთთან და საქართველოც ტფილისითურთ მოსწყვიტა თითქმის მთლიანად იმ ცენტრებს, რომლებთანაც მას აქამდე კავშირი ჰქონდა: ტფილისი იზოლირებული აღმოჩნდა მსოფლიო სავაჭრო პუნქტებისა და საერთაშორისო საქონლის ტრიალისაგან.

მეორეს მხრივ ამიერიდან საქართველო, ხოლო პირველ რიგში კი ტფილისი, სათარეშო ასპარეზად და ქიშპობის საგნად გადაიქცა ხან ოსმალეთისა და ხან კიდევ ირანის: 1522 წელს ტფილისს იპყრობს სეფევიდების დინასტიის დამაარსებელი სპარსეთში შაჰ ისმაილ პირველი, შემდეგ კი ორ გზის (1536 და 1541 წწ.) — მისი შვილი შაჰ თახმასპი; 1553 წელს საქართველო ნაწილდება ოსმალეთსა და ირანს შორის: დასავლეთი საქართველო ოსმალეთის გავლენის ქვეშ ექცევა, აღმოსავლეთი კი ტფილისითურთ — ირანის²; 1578 წელს ირან-ოსმალეთის ომის შედეგად გაძლიერებული ოსმალეთი (მაჰმუდი) იპყრობს ირანის სამფლობელოში შემავალ აღმოსავლეთ საქართველოს და მასთან ერთად ტფილისსაც; მაგრამ 1606 წელს შაჰ-აბაზ პირველი ახერხებს ოსმალების განდევნას საქართველოდან და კვლავ იბრუნებს ტფილისს. საქართველო საკმაოდ დიდხანს ვერ ახერხებს იმ კრილობის მოშუშებას, რომელსაც მას შაჰ-აბაზის შემოსევა აყენებს³. რუს ვაჭრის გაგარას აღწერილობიდან, რომელიც უფრო გვიანდელს ხანას (1634—37 წლებს) ეკუთვნის⁴, მაგალითად, ჩანს, რომ ტფილისი ამ დროს ჯერ კიდევ არ ახდენდა კეთილმოწყობილ ქალაქის შთაბეჭდილებას, თუმცა, როგორც ჩანს, მას აკლებს უშუალო კვალი მაშინ უკვე აღარ ეტყობოდა⁵.

¹ ოსმალეთმა 1453 წელს კონსტანტინეპოლისა და შემდეგ კი მთელი ბიზანტიის დაპყრობით უზრუნველყო თავისი ბატონობა მცირე აზიაში.

² ამ დროიდან მოყოლებული ტფილისი თითქმის XIX საუკუნემდე ირანის ძლიერ გავლენას განიცდის: ტფილისის კეთილმოწყობა (სახლები, ქუჩები, მოედნები), მცხოვრებთა ადათი და ზნე-ჩვეულება, მწერლობა, მმართველობის წესი და სხვა — ყველაფერი ეს ირანისა და მის ქალაქებს ყაიდაზე ეწყობა.

³ შაჰ-აბაზმა საქართველოდან აპყარა და ირანში გადაასახლა 150 ათასზე მეტი ქართველი.

⁴ გაგარამ საქართველოსა და ირანში იმოგზაურა 1634—1637 წწ.

⁵ მ. პოლიევქტოვისა და გ. ნათაძის დასახელ. წიგნი, გვ. 10.

ამ დროიდან კი ტფილისი ნელი ნაბიჯით, მაგრამ მაინც ალ-
 მავლობის ხაზით, ასე თუ ისე, იზრდება და ვითარდება თითქმის
 ერთი საუკუნის განმავლობაში: როსტომ მეფისა და ვახტანგ V
 დროს, აგრეთვე არჩილ მეფისა, თეიმურაზ პირველისა და ვახტანგ
 VI დროსაც, ტფილისი, შედარებით წინა საუკუნეებთან, ეკონომიუ-
 რად და კულტურულადაც გაცილებით უკეთეს მდგომარეობაშია.
 ფრანგ მოგზაურის შარდენის მოწმობით¹, მაგალითად, ტფილისი
 XVII საუკუნეში ერთ-ერთი „ულამაზესი ქალაქია სპარსეთში“, ის
 მკიდროდ არის დასახლებული და მასში მრავალი უცხოელია, რო-
 მელიც ვაჭრობასა და ალემ-მიცემობას ეწევა². შარდენი დასავლეთ
 ევროპის სავაჭრო კაპიტალის (უმთავრესად ინგლისის კაპიტალის)
 აგენტი იყო და მას დავალებული ჰქონდა ძველი აღმოსავლეთის ბაზ-
 რების დაზვერვა პოლიტიკური და სავაჭრო ურთიერთობის მიზნით,
 და ამიტომ ეს გარემოება ნათლად მოწმობს იმას, რომ ჯვაროსან-
 თა ომის შემდეგ დასავლეთ ქვეყნების კაპიტალის მიერ ტფილისთან
 გაბმული ძაფი, რომელიც ოსმალეთის გაძლიერებითა და მცირე
 აზიაში გაბატონებით ერთხანს შეწყდა, XVII საუკუნისათვის
 კვლავ აღდგენილი იყო³, და რომ, მაშასადამე, ტფილისი ამ დროს
 ისევ სავაჭრო ურთიერთობით იყო დაკავშირებული დასავლეთ ევ-
 როპასთან.

XVIII საუკუნის დასაწყისში ჯერ ლეკთა შემოსევამ (1722
 წელს), ზოლო შემდეგ ნადირ-შაჰის მიერ ტფილისის აკლემამ (1736
 წელს) მნიშვნელოვანი ზიანი მიაყენა ჩვენი დედა-ქალაქის კეთილ-
 დღეობას და დიდი ხნით შეაჩერა ის აღორძინების პროცესი, რომე-
 ლიც XVII საუკუნიდან დაიწყო მის ისტორიაში. განსაკუთრებით
 გამანადგურებელი იყო ტფილისისათვის ნადირ-შაჰის შემოსევა⁴,
 რომლის შედეგები იმდენად მძიმე აღმოჩნდა, რომ ტფილისმა ნადირ-
 შაჰის სიკვდილის შემდეგაც (1747 წელს), მიუხედავად ერეკლე II-ის
 მხნე და ენერგიულ სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობისა, მაინც ვერ შეს-
 ძლო მნიშვნელოვნად გამართლება და თავისი მდგომარეობის რამო-

¹ შარდენმა ტფილისი იხაზულა 1672—73 წწ.

² მ. პოლივექტოვისა და გ. ნათაქის დასახ. წიგნი, გვ. 14; შდრ.
 ნ. ბადრიაშვილის ტფილისი, გვ. 63—69.

³ დასავლეთის კაპიტალი (განსაკუთრებით ფრანგული კაპიტალი) შემდეგ-
 ში (XVIII საუკუნეში) კიდევ უფრო მეტ ინტერესს იჩენს საქართველოსა და
 კერძოდ ტფილისის ბაზრებისადმი.

⁴ საქართველოს აოხრებისა და აკლემის შემდეგ, ნადირ-შაჰმა საქართვე-
 ლოს საგანგებო გადასახადი („არაბაბი“) დააწერა ორი მილიონი მანეთის რაოდენო-
 ბით (იხ. პ. ბუტკოვი, Матер. для нов. истории Кавказа, 1, გვ. 231).

დენიმედ მაინც საგრძნობლად გამოკეთება. აკად. გიულდენ-
შტედტს, მაგ., რომელმაც ტფილისი 1770—1773 წლებში ინაშენებულ
აღნიშნული აქეს, რომ ტფილისი ამ დროს ერთობ უმნიშვნელო
ქალაქი იყო სუსტად განვითარებული ვაჭრობითა და აღებ-მიცემო-
ბით¹. გიულდენშტედტის აღწერილობიდან ყოველ შემთხვევაში
ჩანს, რომ ტფილისი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში არ იყო
სახარბიელო მდგომარეობაში, საერთოდ ამ დროს საქართველოს არა-
სახარბიელო მდგომარეობასთან დაკავშირებით.

1770-ს და მეორედ 1781 წელს ჭირის გაჩენამ კიდევ უფრო
გააუარესა ტფილისის მდგომარეობა, ხოლო ხუთმეტი წლის შემდეგ
(1795 წელს) ალა მაჰმად-ხანის შემოსევამ უკანასკნელი გამანადგურე-
ბელი მახვილი ჩასცა ფეოდალურ საქართველოს დედა-ქალაქ ტფილისს
და ის თითქმის ნანგრევებად აქცია.

ასეთია მოკლედ და ზოგადად ტფილისის მიერ გავლილი ისტო-
რიული გზის მთავარი მომენტები დაარსებიდან XIX საუკუნემდე.

ადრინდელ ფეოდალიზმის ეპოქაში წარმოშობილ ტფილისს
მთელ ამ ხნის განმავლობაში, მიუხედავად იმ რთული თავდადასავ-
ლისა და ცვლილებებისა, რომელთა შესახებ ზემოთ გვქონდა ლაპა-
რაკი, თავისი ეკონომიური სტრუქტურა და სოციალური პროფილი
ძირითადად არ შეუცვლია: ის V საუკუნიდან XIX საუკუნემდე
(სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდში სხვადასხვა სისრულით) ტიპურ
საშუალო საუკუნის ქალაქად დარჩა თავის სოციალურ შინაარსისა
და პოლიტიკურ წესწყობილების საფუძვლების მიხედვით; ვერც
შინაურმა და ვერც გარედან (უცხო ქვეყნებიდან) შემოჭრილმა
საფაქრო (თუ სავაზმო) კაპიტალმა, რომელიც ზოგჯერ საკმაოდ
დიდ როლს თამაშობდა ტფილისის ცხოვრებაში, ვერ შესძლო იმ
ისტორიულ პირობებში და იმ გარემოცვაში, რომელშიც ამ ხნის
განმავლობაში ტფილისი იმყოფებოდა, უკრო განვითარებულიყო,
სამრეწველო კაპიტალად გადაზრდილიყო და, ტფილისის ცხოვრების
წიაღში ახალი საწარმოო ძალების ამოძრავებით, ფეოდალიზმისათვის
საძირკველი გამოეცალა. ასე რომ XIX საუკუნის დასაწყისისათვის
ტფილისი არსებითად ისევ ჩვეულებრივ ფეოდალურ ქალაქს² წარ-

¹ Акад. Гюldenштедт, Описание Грузии и Кавказа, СПб, 1909, стр. 182—265.

² ამას საუცხოვოდ ამტკიცებს სხვათაშორის ტფილისის მოსახლეობის სო-
ციალური შემადგენლობაც: 18.0-იან წლებში ტფილისში სულ ითვლებოდა 3.498
კომლი, აქედან ყმები შეადგენდნენ 3.400 კომლს, ე. ი. 97,2%, ხოლო თავისუფალი
წოდება—98 კომლს, ე. ი. 2,8%.

მოადგენდა მთელი თავისი დამახასიათებელი ატრიბუტებითა და ზოგჯერ იმ სპეციფიკური ნიშნებითაც, რომლებიც ახასიათებდნენ დროს ფეოდალურ ქალაქებს აღმოსავლეთის ქვეყნებში (განსაკუთრებით ირანში¹).

3

XIX საუკუნის დასაწყისიდან პირობები ტფილისის განვითარებისათვის შრავალმხრივ შეიცვალა და ამიერიდან ტფილისის ეკონომიური თუ კულტურული ცხოვრება არსებითად სრულიად განსაკუთრებულ ფაქტორების ზეგავლენით წარიმართა. საქართველოს სამეფოს გაუქმებამ და რუსეთის კოლონიად გადაქცევამ ტფილისს დაუკარგა ის მნიშვნელობა, რომელიც მას, როგორც საქართველოს სამეფოს სატახტო ქალაქსა და ინდოეთის დიდ გზაზე მდებარე ერთ-ერთ საკვანძო პუნქტს, ჰქონდა, — მაგრამ სამაგიეროდ ამ გარემოებამ შესაძლებელი გახდა ტფილისი მოქცეულიყო (თუმცა სხვა გზითა და სხვა სახით) ისევ მსოფლიო (სავაჭრო და კულტურული) ურთიერთობის ორბიტაში.

¹ რათქმუნდა, ტფილისი თავისი სოციალური, პოლიტიკური და კულტურული შინაარსით, ეკონომიურ ზრდასა თუ ჩამოქვეითებასთან დაკავშირებით, საუკუნეთა განმავლობაში აბსოლუტურად უცვლელი არ რჩებოდა და სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდში სხვადასხვა სახეს ატარებდა: მაგალითად, ტფილისი V—VI საუკუნეებისა უმეტესად განსხვავდებოდა (მოსახლეობის საზოგადოებრივი დიფერენციაციისა და სოციალური ფენების ურთიერთ დამოკიდებულების თვალსაზრისით, საქალაქო წყობილებისა და საქალაქო იურისდიქციის თვალსაზრისით, ზნეობრივი ნორმებისა და ადათ-წესების თვალსაზრისით. გაბატონებული იდეოლოგიური მიმართულებისა, მორალისა და ესთეტიკურ გემოვნების თვალსაზრისით, კულტურულ-გონებრივ დონის თვალსაზრისით და სხვა) XI—XII საუკუნეებისა ან XVII—XVIII საუკუნეების ტფილისისაგან. მაგრამ მთელ ამ ხნის განმავლობაში ტფილისი არსებითად მაინც ფეოდალურ ქალაქად დარჩა, არა იმ გაგებით, თითქოს ის რომელიმე ფეოდალის (თუნდაც მათგან უპირველესის — მეფის) საკუთრება და საფეოდაო ყოფილიყო (ასეთად ტფილისი არასოდეს არ ყოფილა), არამედ იმ მხრივ, რომ ტფილისი საქართველოში არსებულ ფეოდალურ წყობილებსა და ფეოდალურ სისტემის ერთ-ერთი ელემენტი იყო და ის არასოდეს V—XIX ს-დგ, დასავლეთ ევროპის (განსაკუთრებით იტალიისა და გერმანიის) ზოგიერთ ქალაქების (მაგალითად, ვენეციისა, პიზისა, ფლორენციისა, გენუასი, განზის) მსგავსად, საშუალო საუკუნეებში ბურჟუაზიულ ქალაქად, ან სახელმწიფო-ქალაქად თუ რესპუბლიკა-ქალაქად არ გადაქცეულა და არც არასოდეს უზენაეს ხელისუფლებისაგან თავისუფლების ქარტიის შეძენით, ავტონომიურ-მუნიციპალური უფლებები მოუპოვებია. ტფილისს, რათქმუნდა, თავისი საქალაქო იურისდიქცია (დებულება) ჰქონდა, მაგრამ ეს იურისდიქცია მეფისაგან გამომდინარეობდა.

სავაჭრო ურთიერთობა აღმოსავლეთის ქვეყნებთან და უკანასკნელთა (განსაკუთრებით ირანის) კულტურული გავლენა საქართველოზე XIX საუკუნის დასაწყისიდან სავსებით თუშცა არ შეწყვეტილა, მაგრამ ეს ურთიერთობა და გავლენა ამ დროიდან საგრძნობლად შესუსტდა: მისი ადგილი ხელა დაიჭირა გაძლიერებულმა და ბურჟუაზიულ-კაპიტალისტურ აღორძინების გზაზე შემდგარმა ჩრდილოეთმა—რუსეთმა¹ და ამ უკანასკნელის მეოხებით კი დასავლეთ ევროპამაც²; ამიერიდან საქართველო გადაიქცა რუსეთის³

¹ რუსეთის კაპიტალის ექსპანსია საქართველოსა და ამიერ-კავკასიაში XIX საუკუნეზე გაცილებით უფრო ადრე დაიწყო, მაგრამ XIX საუკუნიდან (საქართველოს ანექსიის შემდეგ) მან უფრო გარკვეული და მუდმივი ხასიათი მიიღო.

² დასავლეთ ევროპის კაპიტალი საქართველოს ბაზრებთან დაკავშირებას და ამ მიზნით საჭირო დაზვერვების მოხდენას, როგორც ზვეთაც გვქონდა ნათქვამი, მანამდეც (XIII—XVIII სს.) ახერხებდა, მაგრამ ეს ხდებოდა არა რუსეთის გზით, თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველო დასავლეთ ევროპას (და აღმოსავლეთსაც) XIX ს-ში უშუალოდაც უკავშირდებოდა, აღებ-მიცემობის განვითარების მხრივ. ეს ამბავი სისწორით აქვს აღნიშნული საფრანგეთის კონსულს საქართველოში გამზას. ის წერს: „ზოგჯერ ტფილისში ერთ და იმავე დღეს ჩაოდნან ნეგოციანტები პარიზიდან, კურიერები პეტერბურგიდან, ვაჭრები კონსტანტინეპოლიდან, ინგლისელები კალკუტიდან, და მადრასიდან, სომხები სმირნიდან და ეზდიდან, უზბეკები ბუხარიდან; ასე რომ ეს ქალაქი შეიძლება ჩაითვალოს საკვანძო პუნქტად ევროპასა და აზიას შორის“-ო (Старый Тифлис, გვ. 81).

³ რუსეთის სავაჭრო კაპიტალმა ნიადაგის მოსინჯვა და დაზვერვა საქართველოში არსებითად XVI—XVII საუკუნიდან დაიწყო. (იხ. М. Полиевктов, Экономич. и политич. разведки Московск. государтва XVII ст., 1932 წ.); რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ საერთოდ XVI—XIX სს. იხ.: М. Броссе, Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями, СПб, 1861; С. Белокуров, Сношения России с Кавказом, 1, 1578—1613 гг., Чтения истории и древностей Рос. III, 1888; А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, 1768—1801 гг., I и II, СПб, 1891—1901; Полиевктов, Посольство стольника Толочанова, 1650—1652 гг., Тифлис, 1926; Его же, Посольство князя Мышецкого, 1610—1643 гг., Тифлис, 1928; Его же, Материалы по истории грузино-русских отношений 1615—1640 гг., Тифлис, 1930 г.; З. Авалов, Присоединение Грузии к России, СПб. 1901; М. Хелтуплишвили, Вступление Грузии в состав Российской империи, Кутаис, 1901; А. Муравьев, Грузия и Армения, 1, СПб, 1848; П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, 1, 11; П. Акритас и Ш. Чхетия, История горной промышленности Грузии в документах, I, Тифлис, 1936; პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება საქართველოსა და რუსეთს შორის XVIII საუკუნეში, ტფილისი, 1920.

(და რამდენიმედ დასავლეთ ევროპის)¹ გაძლიერებულ სავაჭრო კაპიტალის ფართე მოქმედების ასპარეზად: აქ წარმოებს ერთის მხრივ რუსულ (და დასავლეთ ევროპის) კაპიტალისტურ წარმოების პროდუქტთა გასაღება, ხოლო მეორეს მხრივ ამ წარმოებისათვის ნედლეულის შექმნა და დაზიდება. ამრიგად, XIX საუკუნის დასაწყისიდან საქართველო ერთ და იმავე დროს რუსულ კაპიტალისათვის წარმოადგენდა ბაზარსაც — ფაბრიკატების გასასაღებლად და ბაზარსაც — ნედლეულის შესაძენად².

მეორეს მხრივ, ამ ახალ მდგომარეობასთან და ახალ პირობებთან დაკავშირებით, თვით საქართველოს შიგნით იწყება ღრმა სოციალური და ეკონომიური ცვლილებები: XIX საუკუნემდე მოღწეული, უკვე დრომოკმეული, ფეოდალურ-ნატურალური მეურნეობა (ქალაქად თუ სოფლად) თანდათანობით, მაგრამ საკმაოდ ჩქარის ტემპებით რღვევასა და დაშლას განიცდის. მის ადგილას ფებს იკიდებს, სხვა პრინციპსა და საფუძველზე დამყარებული, ახალი ტიპის (ბურჟუაზიულ-კაპიტალისტური) მეურნეობა. ხელოსნობისა და ხელსაქმობის პროდუქტთა ნაცვლად ჩნდებიან კაპიტალისტური წარმოების საგნები³, ჩნდებიან თვით ფაბრიკა-ქარხნებიც⁴; საზოგადოებრივი ცხოვრების წიაღში დიფერენციაციის პროცესი იწყება და ამის შედეგად კი სოციალურ-ეკონომიურ ასპარეზზე ახალი საწარმოო

¹ საყურადღებოა, რომ XIX საუკუნეში, ჯერ კიდევ მის პირველ ნახევარში, ჩვენ ვხედავთ საქართველოში დასავლეთ ევროპის არა მარტო სავაჭრო კაპიტალის, არამედ სამრეწველო კაპიტალის შემოჭრის ცალკეულ მაგალითებსაც საქართველოში ამ დროს იმყოფებიან უცხოელები (გრაფ როზნორდიუკი, შულცი, დეზოლმი, ზეტცერი, ლიბ, კასტელი და სხვ.), რომლებიც აქ ვაჭრობასა და ალემბიცემობასთან ერთად, საქარხნო და საფაბრიკო მრეწველობასაც მისდევენ. ესენი დაკავშირებული არიან უშუალოდ დასავლეთ ევროპის ბაზრებთან (მარსელი, ლაიპციგი, ტრიესტი და სხვ.) და ადგილობრივად აწეობენ სამრეწველო დაწესებულებებსაც.

² ეს გარემოება მეფის რუსეთს შესაძლებლობას აძლევდა საქართველოსა და მის მშრომელ მოსახლეობის არაპირდაპირი ექსპლოატაციაც უფრო ფართედ ეწარმოებინა — ფაბრიკატების გადიდებულ ფასებში გასაღებით (რადგან ადგილობრივ ფაბრიკატები არ მოიპოვებოდნენ) და ნედლეულის დაბალ ფასებში შექმნით (რადგან სხვა კონკურენტები — მუშტრები — აღარ იყვნენ).

³ მათ შორის ფუფუნების საგნებიც (ამის შესახებ ზოგიერთი საინტერესო ცნობები იხ. ვაზ. „გ უ თ ნ ი ს დ ე დ ა“-ში, № 1, 1863).

⁴ XIX საუკუნემდე საქართველოში არსებული წვრილი ქარხნები ფეოდალურ, ნატურალურ საფუძველებზე იყვნენ მოწყობილნი, ხოლო XIX საუკუნიდან ჩვენში (განსაკუთრებით მის პირველ ნახევრის შემდეგ) გაჩენილი ფაბრიკა-ქარხნები კაპიტალისტური წარმოების პრინციპებზე ეწყობოდნენ.

ძალები ჩნდებიან; ჩნდებიან ახალი კლასები და ახალი კლასობრივი დამოკიდებულებანი.

XIX საუკუნეში მომხდარ ცვლილებების საყურადღებო ანალიზი მოცემულია ვ. ლენინის მიერ ერთ-ერთ მის შრომაში. ლენინი წერს: „რუსეთის მიერ კავკასიის ეკონომიური დაპყრობა მოხდა უფრო გვიან, ვიდრე პოლიტიკური დაპყრობა... რეფორმის შემდგომ ეპოქაში ხდებოდა ერთის მხრით ძლიერი კოლონიზაცია კავკასიისა.. მეორეს მხრით ხდებოდა განადგურება ადგილობრივი, დაძველებული შინამრეწველური სარეწებისა, რომელნიც ეცემოდნენ მოსკოვიდან მოტანილი ფაბრიკების კონკურენციით. ეცემოდა ძველი წარმოება იარაღისა ტულიდან და ბელგიიდან შემოტანილი საქონლის კონკურენციის გავლენით. ეცემოდა შინამრეწველური ჩამოსხმა რკინისა რუსეთიდან მოტანილი საქონლის კონკურენციით. ეცემოდა აგრეთვე შინამრეწველური დამუშავება სპილენძისა, ოქროსი, ვერცხლისა, თიხისა, ქონისა და სოდის, ტყავულის და სხვა. ყველა ეს პროდუქტი მზადდებოდა უფრო იაფად რუსეთის ფაბრიკებში, რომელნიც თავიანთ საქონელს კავკასიაში გზავნიდნენ. ეცემოდა რქიდან ქიქების (ყანწების) კეთება ფეოდალური წყობილების დამხობით და ისტორიულ ნადიმთა მოსპობით საქართველოში; ეცემოდა ბოხობების წარმოება, აზიური კოსტუმის ევროპული ტანისამოსით შეცვლის გამო; ეცემოდა გუდებისა და ქვევრების წარმოება ადგილობრივი ღვინისათვის, რომელმაც პირველად დაიწყო გამოსვლა ბაზარზე გასასყიდად (განვითარდა „ბოჭკების“ წარმოება).. რუსეთის კაპიტალიზმი ითრევედა კავკასიის საქონელს მსოფლიო ტრიალში, ანადგურებდა კავკასიის ადგილობრივი თავისებურების ნაშთებს, ძველ პატრიარქალურ კარჩაკეტილობას, და ამ სახით ქმნიდა თავისი ფაბრიკისათვის ბაზარს“¹.

ყველაზერი ეს, თავისთავად ცხადია, გავლენას ახდენს ტფილისის განვითარებაზედაც. მართალია, მეფის რუსეთის მიერ საქართველოს ანექსიის შემდეგ ტფილისი, როგორც აღნიშნული იყო, ჰკარგავს თავის უწინდელს მნიშვნელობასა და მდგომარეობას, როგორც დამოუკიდებელ სამეფოს სატახტო ქალაქი, მაგრამ ის ამის შემდეგაც პირველ და მთავარ ქალაქად რჩება არა მარტო საქართველოში, არამედ მთელს ამიერ-კავკასიაშიც: ტფილისი მთელი კავკასიის ადმინისტრაციული, პოლიტიკური და კულტურული ცენტრია. აქ იმყოფება

¹ В. Ленин, Развитие капитализма в России, Собр. соч., III, стр. 463—64; შდრ. ს. ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის, I, გვ. 57; БСЭ, 19, გვ. 574.

კავკასიის უმაღლესი ხელისუფლება—სანაცვლო („სანამესტინკო“) და მასთან დაკავშირებული ცენტრალური დაწესებულებები; აქედან წარმოებს კავკასიის მრავალეროიან და მრავალენიან მოსახლეობის რუსულ ბიუროკრატიულ მმართველობისათვის დაქვემდებარება და მისი ცხოვრების ამ მმართველობის სისტემასთან შეფარდებით რეგულირება; ტფილისის მეოხებითვე აწარმოებს რუსეთი სავაჭრო თუ სხვაგვარ (პოლიტიკურ-დიპლომატიურ) ურთიერთობას აღმოსავლეთის ქვეყნებთან¹; ტფილისი ის მთავარი საკვანძო პუნქტია ამიერ-კავკასიაში, საიდანაც წარმოებს საქონლის ყიდვა-გაყიდვა, განაწილება და გადაგზავნა საქართველოს მეზობელ ქვეყნებში.

XIX საუკუნე საქართველოში—ეს არის კაპიტალიზმის (ჯერ სავაჭრო კაპიტალის, ხოლო შემდეგ, მასთან ერთად, სამრეწველო კაპიტალისაც) ძლევამოსილი შეტევა ფეოდალიზმისა და ფეოდალურ ურთიერთობის წინააღმდეგ²; შეტევა, რომელიც თანდათანობით ფეოდალიზმის ლიკვიდაციითა და კაპიტალიზმის სრული გამარჯვებით დამთავრდა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში. კაპიტალიზმის ბატონობისა და კაპიტალისტურ ვითარების პირობებში, როგორც ცნობილია, ერისა და ქვეყნის ცხოვრებაში მთავარ როლს ქალაქები თამაშობენ: ქალაქები არიან ცხოვრების ტონის მიმცემნი და აქ ხდება უწინარეს ყოვლისა ის ცვლილებებიც, რომელთაც ამ დროს საერთოდ ქვეყანა განიცდის.

XIX საუკუნეში ამგვარ როლს საქართველოშიც მისი ქალაქები (მათ შორის კი პირველ რიგში ტფილისი, როგორც საქართველოს „ბურჯი და ალაყაფის კარი“³) თამაშობდნენ. საქართველოს ქალაქებში მოიღვა პირველად ფეხი კაპიტალიზმი და კაპიტალისტურმა ვითარებამ; აქ გამოცალა პირველად საძირკველი ფეოდა-

¹ მეფის სანაცვლოსთან არსებობდა სპეციალური აპარატი—დიპლომატიური კანცელარია, რომლის დანიშნულებას სწორედ აღმოს. ქვეყნებთან ურთიერთობის საკითხის შესწავლა და ზოგჯერ ამ მიმართულებით პრაქტიკული ნაბიჯების გადადგმაც შეადგენდა.

² XIX საუკუნის სოციალურ და ყოფა-ცხოვრებითი ცვლილებების შესახებ სამართლიანად სწერს ქართველი ისტორიკოსი პროფ. ი. გ. ჯავახიშვილი: „ძველი პატრიარქალური ყოფა-ცხოვრება იშლებოდა, საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრება დიდ გარდატეხას განიცდიდა. რღვევა ძველი საფუძვლებისა ხდებოდა ჩქარის ტემპით“-ო (გრანატის ენციკლოპ. 17, გვ. 21⁰).

³ გ. წერეთელი 1870-იან წლებში სამართლიანად უწოდებდა ტფილისს „საქართველოს ბურჯსა და ალაყაფის კარებს“: XIX საუკუნეში ტფილისი ქვემარტად ის „ალაყაფის კარი“ იყო, საიდანაც კაპიტალიზმი შემოიჭრა საქართველოში (იხ. ჟურნ. „კრებული“, №3, გვ. 213—224, 1873 წ.).

ლიზმსა და ფეოდალურს მეურნეობას; აქვე გამოეცვალა პირველად ქართველ ხალხის ცხოვრებას სახე და შინაარსი.

ტფილისი ამ ცხოვრებასა და მის ცვლილებებს წინ მიუძღოდა, ტონს აძლევდა, მაგალითსა და გზას უჩვენებდა. ამიტომ სრულიად გასაკვირი არ არის, რომ ტფილისი პირველად და იმთავითვე დაადგა მტკიცედ განვითარების იმ გზას, რომელსაც ახალი პირობები მას თავზე ახვევდნენ, ე. ი. განვითარების კაპიტალისტურ გზას. ტფილისმა პირველმა დაჰკარგა ძველი (აზიურ-ფეოდალურ ქალაქის) იერი და ახალ, ევროპულ (ბურჟუაზიულ) ქალაქის ყაიდაზე იწყო მიწყობა. და, თუმცა მეფის რუსეთის თვითმპყრობელურ და კოლონიალურ პოლიტიკის ანგარიშში სრულიად არ შედიოდა საქართველოს და კერძოდ ტფილისის აღორძინებისათვის ზრუნვა, მაგრამ ტფილისი, ფეოდალურ არტახებისგან განთავისუფლებული და საერთო კაპიტალისტურ ფერხულში ჩაბმული, მაინც სწრაფად იზრდებოდა და ვითარდებოდა მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში.

ტფილისის შეუჩერებელი ზრდას ახლა ხელს უწყობს ის გარემოებაც, რომ ის XIX საუკუნის დასაწყისიდან უკვე აღარ განიცდის მტრების შემოსევასა და რბევა-აწიოკებას, რასაც მანამდე, როგორც ვნახეთ, სისტემატური ხასიათი ჰქონდა. მას ამ მხრივ ახლა იცავს დიდი რუსეთი, რომლის ეკონომიური და სავაჭრო ინტერესები სწორედ ამას მოითხოვენ: რუსულ კაპიტალს თავის განვითარებისათვის და ამ კაპიტალის აგენტებს (ვაჭარ-მრეწველთ) თავიანთ სავაჭრო ოპერაციების უზრუნველყოფისათვის, სჭირდებათ მშვიდობიანი ბაზრები (ქალაქები) და რაკი ტფილისიც ახალ სიტუაციაში მოწოდებულია ამგვარ ბაზრად გადაიქცეს, ის ძალაუნებურად მეფის რუსეთის ძლიერი „მზრუნველობის“ ქვეშ იმყოფება¹: ტფილისი მთელ ამ ხნის განმავლობაში თვითმპყრობელურ რუსეთის ორთავიანი არწივის ბრქვალბში „მშვიდობიანად“ ვითარდება.

XIX საუკუნის საქართველოს ისტორიის სქემა საერთოდ ჯერ დამუშავებული არ არის და არც, მაშასადამე, ამ საუკუნის ტფილი-

¹ მეფის რუსეთის ცენტრალური და ადგილობრივი ხელისუფლების დეკლარაციები იმის შესახებ, რომ რუსეთი თითქოს მფარველობას უწყევდა საქართველოს მოსახლეობას და მტრებისაგან იცავდა ჰუმანური მოსახრებით, რათქმუნდა, მხოლოდ გამჭვირვალე თვალთმაქცობა და ფარისევლობა იყო: ამ დეკლარაციებით მეფის რუსეთი ცდილობდა დაემალა თავისი ნამდვილი ზრახვები—მფარველობა გაეწია რუსულ კაპიტალისათვის საქართველოს ინტერესების ხარჯზე.

სის ისტორიის პერიოდებია ჯერ დადგენილი და განსაზღვრული, მაგრამ შეიძლება პირობით დავასახელოთ ოთხი ასეთი მთავარი პერიოდი¹:

1. პირველი პერიოდი XVIII საუკუნის დასასრულიდან (საქართველოს რუსეთთან შეერთებით) იწყება და დაახლოვებით 1835-იანი წლებით თავდება. ამ პერიოდში რუსეთის ხელისუფლება აწარმოებს ცეცხლითა და მახვილით საქართველოს პოლიტიკურ-სამხედრო დაპყრობას და მის სხვადასხვა ნაწილების შემოერთებას. ეს პერიოდი ხასიათდება რუსული სავაჭრო კაპიტალის შემოჭრით² და ამ უკანასკნელს მიერ, ადგილობრივ (უმთავრესად სომხურ) სავაჭრო კაპიტალთან ერთად, მტკიცედ ფეხის მოკიდებით საქართველოს ნიადაგზე. იმ დაზვერვითი მუშაობის შემდეგ, რომელიც რუსულმა სავაჭრო კაპიტალმა და მისმა აგენტებმა ჯერ კიდევ XIX საუკუნემდე ჩაატარეს ჩვენში ნიადაგის მოსასინჯავად, საქართველოს ანექსიის შემდეგ სავსებით ადგილი იყო მისთვის აქ ფეხის მოკიდებაც და მოშინაურებაც: ახლა რუსულ კაპიტალისათვის მთავარი ამოცანა მხოლოდ იმაში მდგომარეობდა, რომ საქართველოს სინამდვილეში სათანადო ობიექტების მოძებნითა და გამოყენებით ხორცი შეესხა იმ იდეალებისათვის, რომელთაც საუკუნეთა განმავლობაში ის ეტრფოდა, ე. ი. დაუფლებოდა საქართველოში (ხოლო პირველ რიგში კი ტფილისში) ბაზრებს და აქ ფართედ გაეშალა სავაჭრო ქსელი.

ეს მიზანი ამ პერიოდში ძირითადად განაღდა: ამ დროს საკმაო რაოდენობით ჩნდებიან ტფილისში სავაჭრო დაწესებულებები და ორგანიზაციები, რომლებიც ძლიერ კონკურენციას უწევენ ადგილობრივ ფეოდალურ წარმოებასა და მეურნეობას. ტფილისი ვაჭრობასა და ალებ მიცემობას აწარმოებს უმთავრესად რუსეთთან და ის უმთავრესად რუსული ფაბრიკატების სარეალიზაციო ბაზარს წარ-

¹ ეს პერიოდები და მათი ქრონოლოგიური მიჯნები პროექტის მაგარი ვარაუდებია: მომავალში მათ უფრო ზედმიწევნითი დამუშავება და დაზუსტება დასჭირდებათ, ახლა კი აქ ამ პერიოდების მხოლოდ ზოგად დახასიათებას ვიძლევი.

² ს. ხუნდაძე ფინ-ენოტაევსკის გამოკვლევაზე დამყარებით (Капитализм в России, ტ. I, 1925 წ.) სამართლიანად წერს ამ საკითხის შესახებ: „რუსეთის კაპიტალმა თავის მორგეში ჩაითრია მთელი კავკასია და კერძოდ საქართველო. წინათ მაგარი პოლიტიკური არტახებით ერთმანეთზე გადაჯაჭვული ორი მხარე ახლა უფრო მნიშვნელოვანი ეკონომიური რგოლებით გადაება ერთმანეთს“, (მისი სოციალიზმის ისტორიისათვის, I, გვ. 44).

მოადგენს¹. ვაჭრობასა და ალემ-მიცემობას ხელს უწყობს თვით-
 ლისუფლება, რომელსაც სწორედ ამ მიზნით 1830—1835-იან წლებში
 ფართოდ გაჰყავს საქართველოში გზატკეცილები². ამ გზატკეცილების
 გაყვანა ტფილისის აკავშირებს უფრო მჭიდროდ სხვადასხვა რაიონ-
 ნებთან და ქვეყნებთან. ეს კი აძლიერებს მის სავაჭრო უნარიანო-
 ბასა და სავაჭრო ოპერაციების მოცულობას. ტფილისის ცხოვრე-
 ბაში სავაჭრო კაპიტალი და ფული მნიშვნელოვანი ფაქტორი ხდება.

პოლიტიკურად ამ პერიოდში საყურადღებოა, სხვათა შორის,
 ქართული მებრძოლი ფეოდალიზმის განიარაღება და დამარცხება:
 1832 წლის შეთქმულება ამ ფეოდალიზმის უკანასკნელი გაბრძოლება
 იყო არსებითად იმ პრივილეგიების აღდგენისათვის, რომლებიც რუ-
 სულ მმართველობისა და რუსულ სავაჭრო კაპიტალის შემოჭრით მან
 დაჰკარგა³; ხოლო ამ შეთქმულების დამარცხება—ეს იყო არსებითად
 ქართული ფეოდალიზმის „მოწინავე“, მებრძოლი ნაწილის დამარ-
 ცხება და რუსული თვითმპყრობელობისა და სავაჭრო კაპიტალის
 გამარჯვება. ამისდა მიუხედავად ამ პერიოდში ჯერ კიდევ საკმაოდ
 ძლიერია ეკონომიურად და პოლიტიკურად ფეოდალურ პრივილეგიებ-
 სა და მამულიანობაზე დამყარებულ ინტერესების მატარებელი
 მალაღი წოდება—თავად-აზნაურობა.

სავაჭრო კაპიტალის გაძლიერებამ ამ პერიოდში ტფილისი სა-
 გრძნობლად გაზარდა მოსახლეობის გადიდების მხრივაც: თუ ტფი-
 ლისში XIX საუკუნის დასაწყისისათვის 20.000 მცხოვრები ითვლე-

¹ ტფილისში 1830-იან წლებში და შემდეგაც არაებობდნენ სპეციალური
 სავაჭრო დაწესებულებები (როგორც, მაგალითად, Торговой компании акцо-
 неров коммерческий дом), რომელთა დანიშნულებას რუსეთიდან საქონლის
 შემოტანა და მათი განაწილება შეადგენდა.

² О. Евецкий, Статистическое описание Закавказского края,
 СПб, 1835, стр. 74.

³ 1832 წლის შეთქმულებაში ორი ძირითადი ჯგუფი და მიმართულება
 იღებდა მონაწილეობას: ერთი, რომელიც ძველი ფეოდალური საქართველოს
 რესტავრაციისა და ფეოდალურ ურთიერთობის განმტკიცების იდეით სულდგმუ-
 ლობდა, და მეორე, რომელიც პროგრესულ და ლიბერალურ მიზნებს ემსახურე-
 ბოდა. შეთქმულების მთავარი ტონის მიმცემი არსებითად პირველი ჯგუფი იყო,
 როგორც უფრო ძლიერი ჯგუფი. ამ ორი მიმართულების ერთად (ერთ ორგა-
 ნიზაციაში) მოქმედება მხოლოდ იმდენად იყო შესაძლებელი, რამდენად ეს
 დიდფრენციაცია მაშინ მონაწილეთა მიერ შეგნებულ იყო, და მეორეც, იმ-
 დენად, რამდენად ორივეს ერთი საერთო მიზანი—რუსული მმართველობისაგან
 თავის დაღწევა—ჰქონდათ (ამის შესახებ იხ. გ. გოხალიშვილი, 1832 წ.
 შეთქმულება, ტფ. 1935 წ. და შ. ჩხეტიას რეცენზია ამ წიგნზე—„მნათობი“,
 № 12, 1936 წ.).

ბოდა¹, ამ პერიოდის დასასრულისათვის ეს მოსახლეობა 30.000-მდე ავიდა².

2. მეორე პერიოდი 1840-იან წლებიდან იწყება და 1860-იან წლებით თავდება. ტფილისის ქალაქის თვითმართელობის ისტორიის თვალსაზრისით ეს პერიოდი არის ე. წ. „სამოსანთა სათათბირო“-ს (шестигласная дума) პერიოდი: ქალაქის მმართველობა ამ პერიოდში (1840—1855) მოქმედებს იმ დებულების თანახმად, რომელიც 1840 წელს საქართველოს მთავარმართებელ გოლოვინის განკარგულებით შემუშავდა და რომელიც ტფილისის მოსახლეობის წოდებრივ დანაწილებაზე იყო დამყარებული. ეკონომიკისა და მეურნეობის ფაქტორების განვითარების თვალსაზრისით ეს პერიოდი სავაჭრო კაპიტალის დამწიფებისა და სამრეწველო კაპიტალის ჩასახვის პერიოდიცაა. სავაჭრო კაპიტალი და წვრილი ბურჟუაზია ამ დროს უკვე უმთავრეს როლს თამაშობს ტფილისის ცხოვრებაში³; მაგრამ მის პარალელურად სამრეწველო კაპიტალიც იკიდებს ოდნავ ფეხს და თანდათანობით ცხოვრების ერთ-ერთი ფაქტორი ხდება. ამ პერიოდში იწყება უმთავრესად ის ცვლილებებიც, რომლებმაც ბოლოს და ბოლოს სავსებით დაუკარგეს ტფილისის ძველი ფეოდალური იერი და ის ბურჟუაზიულ ქალაქად გადააქციეს.

ამ ცვლილებებს ამ პერიოდში საძირკველი ჩაუყარა ვორონცოვის ელასტიკურმა და მოქნილმა პოლიტიკამ, რომლის უკან რუსეთის სავაჭრო და ნაწილობრივ სამრეწველო კაპიტალის ინტერესები იმალებოდნენ. ვორონცოვმა შესძლო მოხერხებულად ქართველ თავადაზნაურობის შერიგება თვითმპყრობელობასთან და ამ უკანასკნელის საკეთილდღეოდ მისი ძალების წარმართვა; მანვე შესძლო ვაჭრობა-მრეწველობისათვის ხელის შეწყობით ტფილისის ცხოვრების ახალ ლიანდაგზე—ბურჟუაზიულ ლიანდაგზე—გადაყვანის დაჩქარება, ხოლო ქართული ნაციონალური კულტურისათვის გარეგნული მზრუნვე-

¹ ს. კ. კახაძე, ტფილისის აღწერა 1803 წლისა („საისტორიო მოამბე“, II, 195); შდრ. Опись г. Тифлиса показанием числа жителей (АКТЫ КАК. II); М. Полневков и Г. Натадзе, Старый Тифлис, გვ. 65.

² ო. ევევკის ცნობით (იხ. მისი დასახელებული წიგნი, გვ. 143) 1835 წ. ტფილისის მოსახლეობა 25.290-ს შეადგენდა. თუ რამდენად გაიზარდა ეს მოსახლეობა 1840-იან წლებისათვის, ზუსტი ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ ვარაუდით 30.000-ზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო.

³ ამ პერიოდის დასასრულისათვის ქალაქის მთელი ქონების უმეტესი ნაწილი წვრილ და საშუალო ბურჟუაზიას ეკუთვნის. პირველ პერიოდში კი ამ ქონების ბატონ-პატრონი უმთავრესად თავადაზნაურობა არის.

ლობის გაწვევით¹ რუსული კაპიტალისა და რუსული დიდმპყრობე-
ლური ინტერესების უზრუნველყოფა.

მეორე პერიოდის დასასრულისათვის გატარდა ჩვენში (აღმო-
სავლეთ საქართველოში ტფილისითურთ²) საგლეხო რეფორმა, რო-
მელიც კაპიტალიზმის წარმოშობით იყო გამოწვეული³ და რომელ-
საც თავის მხრივ უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ამ კაპი-
ტალიზმის განვითარებისათვის. ხოლო თუ რამდენად განვითარებუ-
ლი იყო ამ დროს ტფილისში სავაჭრო კაპიტალი და რამდენად ფენ-
მოკიდებული იყო სამრეწველო კაპიტალიც, ჩანს სავაჭრო დაწე-
სებულებათა და ფაბრიკა-ქარხნების რაოდენობიდანაც: ამ პერიო-
დის დასასრულისათვის ტფილისში ორი ათასამდე სავაჭრო დაწე-
სებულება და ორასზე მეტი ფაბრიკა-ქარხანა ითვლებოდა⁴.

ვაჭრობა-მრეწველობისა და ფაბრიკა-ქარხნების რიცხვის გაზრ-
დასთან ერთად ამ პერიოდში ჩვენ ვხედავთ ტფილისის მოსახლეო-
ბის გაზრდასაც: თუ პირველ პერიოდში, როგორც აღნიშნული
გვქონდა, ტფილისის მცხოვრებთა რიცხვი 30 ათასამდე აღწევდა, ამ
პერიოდის დასასრულისათვის ეს რიცხვი 70 ათასს აღემატებოდა⁵.

¹ გორანცოვი იმდენად მოხერხებულად და ელასტიკურად ატარებდა დიდ-
მპყრობელურ პოლიტიკას, რომ მაშინდელ ქართველებში ის უნაგარო მფარვე-
ლისა და მზრუნველის შთაბეჭდილებას სტოვებდა. სწორედ ამ ნიადაგზე ის იმ
დროს და შემდეგშიც დიდხანს ერთობ პოპულარული იყო. საინტერესოა ამ მხრივ
ა კ ა კ ის მოწმობა. ის მოგვითხრობს: „იმ დროს, საზოგადოდ ქართველებს ისეთი
სიყვარული და ხსოვნა ჰქონდათ გორანცოვის, რომ თუ რუსეთში მყოფნი, ან მი-
მავალი ქართველი გორანცოვის ქვრივს არ გაუვლიდა და არ ნახავდა, ვერც კი
წარმოიდგენდნენ“ (ა. კ. წერეთელი, რჩეული ნაწერები, 1935 წ., ტფილისი,
გვ. 400).

² აღმოსავლეთ საქართველოში საგლეხო რეფორმა გატარდა 1864 წელს.
დასავლეთ საქართველოში კი ეს რეფორმა უფრო გვიან (1865-67) გატარდა.

³ როგორც ცნობილია, საგლეხო რეფორმა ჩვენში, რუსეთთან შედარებით,
4-10 წლით უფრო გვიან გატარდა: რუსეთში ეს რეფორმა გატარდა 1861 წ.,
ხოლო ჩვენში 1864-1867 წწ. ნ. ნიკოლაძის აზრით ეს რეფორმა მაშინაც
არ გატარდებოდა ჩვენში, რომ პოლონეთის აჯანყებით გამოწვეულ ომის შიშს
არ ემოქმედნა რუსეთის მთავრობაზე („კოლოკოლ“, № 198, 1865 წ.: შდრ.
ს. ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის, I, გვ. 36). ჩვენის აზრით ეს დე-
ბულება არ არის საკვებით სწორი: შესაძლებელია ამ შიშს რუსეთის მთავრობა-
ზე მართლაც ჰქონოდა გავლენა, მაგრამ მთავარი მიზეზი საგლეხო რეფორმის გა-
ტარებისა ჩვენში, ისევე, როგორც თვით რუსეთში, ის იყო, რომ ახლად ფენ-
ადგმულ კაპიტალიზმს მუშა-ხელი სჭირდებოდა ფაბრიკა-ქარხნებისათვის და ამ
მუშა-ხელის შოვნა, ყმების „გაუთავისუფლებლად“, შეუძლებელი იყო.

⁴ КК, 1865 г. შდრ. Сборник материалов для описания Тифлисской
губ. т. I, ч. I, стр. 72 (ციფრებს ვარგავლებთ).

⁵ მოსახლეობის რიცხვს ყველა პერიოდისათვის ჩვენ ვარგავლებთ. უფრო
ზუსტი ცნობები იხ. ქვემოთ.

პოლიტიკური თვალსაზრისით ამ პერიოდში აღსანიშნავია კავკასიის ომის დამთავრება და კავკასიის ყველა ნაწილის ინკორპორაცია რუსეთის იმპერიაში, რაც რუსული კაპიტალიზმის განვითარებისათვის ჩვენში ერთობ მნიშვნელოვანი ამბავი იყო.

ამ პერიოდის დასასრულს წარმოიშვა ჩვენში ლიტერატურულ და საზოგადოებრივ მოღვაწეთა ახალი თაობა, ე. წ. „თერგდალეულთა“ სახელოვანი თაობა, რომელმაც ქართულ საზოგადოებრივ აზროვნების ისტორიაში და საერთოდ საქართველოს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ისტორიაში უაღრესად დიდი კვალი დასტოვა¹.

3. მესამე პერიოდი იწყება 1865 იან წლებით და თავდება 1880-იანი წლებით². ეს პერიოდი ტფილისისათვის სამრეწველო კაპიტალის მოღონიერებისა და ცხოვრების მნიშვნელოვან ფაქტორად გადაქცევის ხანაა. ამ პერიოდში სამრეწველო კაპიტალის მდგომარეობა ტფილისში, თავისი კუთრი წონისა და მნიშვნელობის მიხედვით, არსებითად ისეთივეა, როგორც იყო სავაჭრო კაპიტალის მდგომარეობა პირველ პერიოდში, იმ განსხვავებით, რომ ამ უკანასკნელს თავისი ფესვები წინა საუკუნეების სიღრმეში ჰქონდა ჩაფლული და სავაჭრო კაპიტალის მოქმედება ამ ხანაში ახალი მოვლენა არ იყო საერთოდ ტფილისისათვის, მაშინ, როდესაც სამრეწველო კაპიტალი მესამე პერიოდში არსებითად ახალი ამბავი იყო (როგორც ცხოვრების მნიშვნელოვანი ფაქტორი), თუმცა, როგორც ვამბობდით, სამრეწველო კაპიტალიც ჩვენში ამ პერიოდზე ოდნავ ადრე ჩაისახა.

მესამე პერიოდში კაპიტალიზმის განვითარებას ტფილისში ხელს უწყობს განსაკუთრებით ოთხი გარემოება: 1. კავკასიის ომის დამთავრებისა და კავკასიის ნაწილების ინკორპორაციის შედეგად რუსეთის კაპიტალისათვის მოქმედების უფრო ფართე და უშიშარ ასპარეზის დამყარება; 2. საგლეხო რეფორმის შედეგად მუშა-ხელის გაიაფება (ან უკეთ, გაჩენა) შრომის ბაზარზე და მით მრეწველობის უზრუნველყოფა „თავისუფალი“ მუშა-ხელით; 3. ამიერ-კავკასიის

¹ ამის შესახებ იხ.: ს. ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის, ტ. I და II; მისივე, ქართველი ინტელიგენციის პროფილი XIX საუკუნეში; მ. ზანდუკელი, თერგდალეულნი და ხალხოსნები ქართულს ლიტერატურაში, ტფილისი, 1928 წ.

² ვიმეორებთ, რომ დასახელებულ პერიოდების ქრონოლოგიურ მიჯნების დადგენის დროს ჩვენ სრულიად შეუძლებლად მიგვაჩნია (ეს არც არის აუცილებელი) თითოეულ პერიოდისათვის წლების ფარგლებში ზუსტი საზღვრების გამოკვეთვა, როგორც ეს საერთოდ შეუძლებელია ზოლმე სოციალურ-ეკონომიურ ფორმაციების ქრონოლოგიურ მიჯნების დადგენის დროსაც.

რკინისგზების გაყვანით¹ ტფილისის უფრო მჭიდროდ დაკავშირება სხვადასხვა ქვეყნებთან და ქალაქებთან და 4. ტფილისის საქონლის სამმართველოს რეორგანიზაცია ახალ დებულების საფუძველზე, დებულების, რომელიც დაყარებული იყო უმთავრესად ქონებრივ ცენზზე და ჰეგულისხმობდა კაპიტალისტების ინტერესების უზრუნველყოფას.

აღნიშნულ გარემოებათა გარდა, კაპიტალიზმის განვითარებას ამ პერიოდში ხელს უწყობდა მთელი რიგი სხვა ღონისძიებებიც, როგორც, მაგალითად, ფოთის ნავთსადგურის აშენება, ბათუმის შემოერთება და იქ ნავთსადგურის მოწყობა, სატელეგრაფო ხაზის გაყვანა ტფილისსა და სხვა ქალაქებს შორის, სასამართლო რეფორმები, სახელმწიფო ბანკის განყოფილების გახსნა ტფილისში, საადგილ-მამულო ბანკის გახსნა ტფილისსა და ქუთაისში და სხვა. მაგრამ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ამ მხრივ რკინისგზის გაყვანას. რკინისგზის გაყვანამ ერთი ორად გააიარა ტფილისში, როგორც საექსპორტო, ისე საიმპორტო საქონლის ღირებულება: თუ რკინისგზის გაყვანამდე საქონლის გადატანა ფოთიდან ტფილისამდე ორჯერ მეტი ჯდებოდა, ვიდრე პარიზიდან ან ლონდონიდან ფოთამდე² და ამის შედეგად კი საქონლის ფასი ტფილისში, თვითღირებულებასთან შედარებით, ზღაპრულად იზრდებოდა³; ამიერიდან ასეთი კურიოზული მდგომარეობა თავიდან აცილებული იყო და ტფილისის საშუალება ჰქონდა საქონლის ტრიალი უსარგებლო, ზედმეტი ხარჯების გარეშე ეწარმოებინა, რაც აგრეთვე ხელს უწყობდა მის უფრო სწრაფად განვითარებას.

მესამე პერიოდში საგრძნობლად იმატა ტფილისში, სავაჭრო დაწესებულებებთან და ბანკებთან ერთად, ფაბრიკა-ქარხნებისა და სამრეწველო დაწესებულებათა რიცხვმა; ამასთან დაკავშირებით კი იმატა მოსახლეობის რიცხვმაც: სავაჭრო დაწესებულებათა რიცხვი 1882-იან წლებისათვის ტფილისში 3.000-მდე აღწევს, ხოლო ფაბრი-

¹ ამიერ-კავკასიის რკინისგზების მთავარი მაგისტრალის გაყვანა (ფოთი-ბაქო) დამთავრდა 1883 წელს: ტფილის-ფოთის რკინისგზის გაყვანა დასრულდა 1872 წ., ხოლო ტფილის-ბაქოს რკინისგზისა—1883 წელს. ქუთაისის რკინისგზის შტოს გაყვანა დაიწყო 1875 წ.

² Д. Бакрадзе и Н. Бердзенов, Тифлис в историч. и этнограф. отношениях, стр. 134.

³ ფოთიდან ტფილისამდე საქონლის გადატანა ჯდებოდა 85 კაპიკიდან 2 მანეთამდე ფუთი, რაც იმ დროის კვალობაზე დიდ ხარჯებს იწვევდა და საქონელსაც ერთობ აძვირებდა. (Сборн. стат. свед. о Кавказе, I, 81).

კა-ქარხნების რიცხვი — 1.500-მდე; მოსახლეობა 110.000-ს ტემა¹. ქალაქის ტერიტორია საგრძნობლად ფართოვდება.

ტფილისის საერთო ზრდასთან დაკავშირებით იზრდება ქალაქის მუნიციპალური მეურნეობა, ხოლო საქალაქო სამმართველოს რეფორმის ჩატარებისა და ქალაქის თვითმმართველობის შემოღების შედეგად (1875-იან წლებიდან), ეს მეურნეობა გარკვევით ემიჯნება სახაზინო და კერძო მეურნეობას: თუ მესამე პერიოდის დასაწყისისათვის ქალაქს თითქმის სრულიად არავითარი თავისი საკუთარი მეურნეობა არ მოეპოვებოდა და მთელი ქონება ქალაქის ტერიტორიაზე უმთავრესად კერძო პირთ ან ხაზინას ეკუთვნოდა, მესამე პერიოდის დასასრულისათვის საკუთრივ ქალაქის მეურნეობა საგრძნობ ღირებულებას წარმოადგენდა და იმ დროის კვალობაზე საკმაოდ კარგადაც იყო მოწყობილი.

საერთოდ წინა პერიოდთან შედარებით ამ პერიოდში ტფილისის ახასიათებს მთელი რიგი ძირითადი ცვლილებები, რომელთაც მისი ბურჟუაზიულ ქალაქად გადაქცევისათვის არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდათ: თუ მეორე პერიოდში საგლეხო რეფორმისათვის, სავაჭრო კაპიტალის განვითარებისა და სამრეწველო კაპიტალის ჩასახვის შედეგად, მხოლოდ ნიადაგი მომზადდა და ამ რეფორმის გატარება დაიწყო კიდევ, მესამე პერიოდში საგლეხო რეფორმა სავსებით დამთავრდა² და ამის შედეგად შექმნილმა მდგომარეობამ უზრუნველყო კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარება³ და მრეწველობის ზრდა; თუ მეორე პერიოდში, როგორც ვამბობდით, სამრეწველო კაპიტალის მხოლოდ ჩანასახი გვექონდა, მთავარ ფაქტორს კი სავაჭრო კაპიტალი წარმოადგენდა, ამ პერიოდში სამრეწველო კაპიტალი იმდენად მნიშვნელოვან მოვლენად გადაიქცა ტფილისის ცხოვრებისათვის, რომ შესაძლებელი გახდა კაპიტალისტური ეპოქისათვის დამახასიათებელ საზოგადოებრივი დიფერენციაციისა და ორი ძირითადი კლასის (ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის) ჩამოყალიბ-

¹ ს. ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის, 1, გვ. 50. სავაჭრო დაწესებულებათა და ფაბრიკა-ქარხნების რიცხვი, აგრეთვე მოსახლეობის რაოდენობაც, მრგვალ ციფრებშია ნაჩვენები.

² ჩვენ ვგულისხმობთ ბატონყმობის ფორმალურად გაუქმების ამბავს, თორემ საგლეხო რეფორმისა და გლეხების ბატონყმურ ვალდებულებათაგან განთავისუფლების უკანასკნელი აქტი ეკუთვნის 1912 წელს, როდესაც მთავრობა იძულებული გახდა გამოეყვიდა „ნადელები“ ხაზინის ფულთი.

³ ს. ხუნდაძე სამართლიანად წერს: „სტატისტიკური ცნობებით 70-იან წლებში საგრძნობი გახდა კაპიტალისტურ ურთიერთობის შემოჭრა ჩვენში“-ო (სოციალიზმის ისტორიისათვის, 1, გვ. 80).

ბების პროცესი დაწყებულიყო¹; თუ მეორე პერიოდში ძირითად სოციალურ კატეგორიას, რომლის ხელშიც თავმოყრილი იყო ქალაქის ქონების უმეტესი ნაწილი, საშუალო და წვრილი ბურჟუაზია (წვრილი ვაჭრები, ხელოსნები) შეადგენდა, მესამე პერიოდში საშუალო და წვრილ ბურჟუაზიასთან ერთად ტფილისში საკმაო რაოდენობით ჩნდებიან მსხვილი ბურჟუაზიის წარმომადგენლები და მრეწველ-კაპიტალისტებიც, რომლებიც თანდათან ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობენ; თუ დასასრულს, მეორე პერიოდმა ნიადაგი მოამზადა ეროვნული თვითშეგნების წარმოშობა-აღორძინებისათვის და, როგორც აღნიშნული იყო, „თერგდალეულთა“ სახით საზოგადოებრივ მოღვაწეთა ახალი. თაობა წარმოშვა, თაობა, რომელმაც „საქართველოს მომავლის“ პრობლემა წამოაყენა, მესამე პერიოდი ამ თაობის მოღვაწეობის ხანაა მთლიანად².

4. უკანასკნელი, მეოთხე პერიოდი იწყება 1885-იან წლებით და თითქმის 1900-იან წლებამდე აღწევს, ეს პერიოდი ტფილისში კაპიტალიზმის და ამ კაპიტალიზმის დამახასიათებელ საზოგადოებრივ ძალების—კლასების—ჩამოყალიბების ხანაა: ამ პერიოდში სამრეწველო კაპიტალიზმის ჩასახვისა და მოლონიერების სტადიიდან დავაჟკაცების სტადიაში გადადის და ტფილისის ცხოვრებაში ფრიად მნიშვნელოვან როლს თამაშობს. ეს, რათქმაუნდა, იმას არ ნიშნავს, თითქოს ტფილისი ამ პერიოდში სამრეწველო კაპიტალის კერად და წმინდა სამრეწველო ქალაქად გადაქცეულიყოს—ასეთად ტფილისი არც XX საუკუნეში გამხდარა³—მაგრამ სამრეწველო კა-

¹ ეს პროცესი გაგრძელდა მეოთხე პერიოდშიც, როდესაც ბურჟუაზია და პროლეტარიატი თითქმის სავსებით ჩამოყალიბდნენ და ერთიმეორეს დაუპირისპირდნენ როგორც მოწინააღმდეგე კლასები.

² საქართველოს, როგორც ცალკე ერის, ჩამოყალიბება სწორედ მესამე პერიოდს (XIX ს. მეორე ნახევარს) ეკუთვნის (იხ. ი. სტალინი, მარქსიზმი და ნაციონალურ-კოლონიალური საკითხი, 1934, გვ. 9.) და ამ გარემოებით აიხსნება ამ დროს „საქართველოს მომავლის“ პრობლემის წარმოშობაც.

³ ტფილისი უკანასკნელ დრომდე სავაჭრო ქალაქი უფრო იყო, ვიდრე სამრეწველო ქალაქი: არასოდეს ტფილისის მრეწველობას ფართე საექსპორტო მნიშვნელობა არ ჰქონია და არც ტფილისის კაპიტალისტური წარმოების საქონელს დაუპყრია როდისმე რომელიმე სხვა ბაზარი გარდა თვით ტფილისისა. მაგრამ ეს სრულიად იმას არ ნიშნავს, თითქოს ტფილისი ამ დროს ბურჟუაზიულ-კაპიტალისტური ქალაქი არ ყოფილიყოს. ტფილისის, როგორც არა სამრეწველო ქალაქის (მოხელეთა და პოლიციელთა ქალაქის) გენიალური დაბასიათება მოცემულია ი. სტალინის ცნობილ სტატიაში „წერილი კავკასიიდან“, რომელიც 1910 წელს არის დაწერილი და, მასადაამე, უკვე XX საუკუნის ტფილისს გულისხმობს. არანაკლებ მართებულია ეს დაზნისათება ამ პერიოდის (1885—1900 წწ.) ტფილისისათვისაც.

პიტალი და კაპიტალისტური ვითარება ამ დროს იმდენად განმტკიცებულია, რომ ტფილისი უკვე ნამდვილ ბურჟუაზიულ ქალაქს წარმოადგენს.

ამ მხრივ, XIX საუკუნის დასაწყისი და ამავე საუკუნის დასასრული ტფილისისათვის ორ მოწინააღმდეგე პოლუსად შეიძლება ჩაითვალოს: თუ XIX საუკუნის დასაწყისში ჩვენ გვქონდა ტფილისი, როგორც ტიპური ფეოდალური ქალაქი, მთელი თავისი დამახასიათებელი ნიშნებით, ამავე საუკუნის დასასრულისათვის ტფილისი წარმოადგენს უკვე საკმაოდ ჩამოყალიბებულ კაპიტალისტურ ქალაქს აგრეთვე მთელი თავისი დამახასიათებელი ნიშნებით, თავისთავად იგულისხმება, რომ ეს ისე კი არ უნდა იყოს გაგებული, თითქოს ტფილისი XIX საუკუნის დასასრულისათვის კაპიტალისტური გზით იმდენად განვითარებულ-გაზრდილიყოს, რომ აქ მაშინ ფეოდალური ვითარების ნიშანწყალი არ დარჩენილიყოს¹; პირიქით, ამ წინანდელ ვითარების გადმონაშთები ტფილისს თითქმის ოქტომბრის რევოლუციამდე მოჰყვა ცხოვრების ზოგიერთ დარგში,—მაგრამ XIX საუკუნის დასასრულისათვის ტფილისი ძირითადად და არსებითად, როგორც ვამბობდით, უკვე ბურჟუაზიულ-კაპიტალისტურ ქალაქს წარმოადგენდა: XIX საუკუნის დასაწყისისათვის ნაანდერძევა ფეოდალურმა ტფილისმა ამ საუკუნის სიგრძეზე კაპიტალიზმის მშობიარობის ტკივილები გამოიარა და ამავე საუკუნის დასასრულისათვის კაპიტალისტურ ქალაქად ჩამოყალიბდა.

რამდენად ტფილისი კაპიტალისტური იერისა და შინაარსის მატარებელი იყო ამ დროს, ჩანს შემდეგი ზოგადი ცნობებიდანაც: ტფილისის მოსახლეობა XIX საუკუნის დასასრულისათვის 160.000-ს აღემატებოდა²; ამ დროს აქ ითვლებოდა 1.500 ფაბრიკა-ქარხანა 12.500 მუშით³; 2.232 სავაჭრო დაწესებულება, 45.317.000 მან. წლიური ტრიალით და 14 სააქციო საზოგადოება, რომლის საბრუნავი თანხა წლიურად 9.059 000 მანეთს შეადგენდა, ხოლო იქ მომუშავე მუშა-მოსამსახურეთა რიცხვი—1906-ს⁴. მარტო 1900 წელს

¹ ფეოდალური ურთიერთობის ნაშთები საქართველოში და კერძოდ ტფილისშიც სავსებით მოსპო არსებითად მხოლოდ ოქტომბრის რევოლუციამ.

² ფ. მახარაძე, საქართველო XIX საუკუნეში, გვ. 68.

³ ს. ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის, I. გვ. 50. ფაბრიკა-ქარხნებისა და სავაჭრო დაწესებულებების შემცირება ამ პერიოდში, წინა პერიოდთან შედარებით (იხ. ზემოთ), ხდებოდა წვრილი სავაჭროებისა და სამრეწველოების მოსპობით კონკურენციის ნიადაგზე.

⁴ იქვე, გვ. 49—50.

ტფილისში გაიხსნა 271 სავაჭრო დაწესებულება. სავაჭრო დაწესებულებებში ჩაბმული იყო 7.341 მუშა-მოსამსახურე¹. საერთოდ ტფილისის სავაჭრო და საკრედიტო დაწესებულებებში ჩაბმულ მუშა-მოსამსახურეთა რიცხვი კი 21.000-მდე კაცს შეადგენდა, ე. ი. ტფილისის მცხოვრებთა ერთ მეშვიდედზე მეტი ჩაბმული იყო სავაჭრო-სამრეწველო ურთიერთობაში, როგორც მუშა-მოსამსახურე, როგორც შრომის გამყიდველი ელემენტი².

ამ პერიოდში ჩამოყალიბდა ჩვენში საბოლოოდ ბურჟუაზია თავისი იდეოლოგიით და პროლეტარიატიც, როგორც ცალკე კლასი აგრეთვე თავისი იდეოლოგიით. ამ პერიოდში გავრცელდა ჩვენში მეცნიერული სოციალიზმი (მარქსის მოძღვრება)³ და ამ პერიოდში დაარსდა მუშათა პარტია (კომუნისტური პარტია) კაცობრიობის გენიის ი. სტალინის ხელმძღვანელობით⁴.

ასეთია ტფილისის განვითარების ზოგადი და მთავარი მომენტები XIX საუკუნის სიგრძეზე. დაეუბრუნდეთ ახლა ჩვენს თემას: ტფილისი 1865-იან წლებში.

¹ იქვე, გვ. 53.

² იქვე, გვ. 53.

³ „მარქსიზმის პირველი თესლი აკავკასიაში 90-იან წლების პირველ ნახევარში შემოიტანეს, ერთის მხრივ, მეფის მთავრობის მიერ რუსეთის ცენტრალურ რაიონებიდან გადმოსახლებულმა რუსმა სოც.-დემოკრატებმა (იოსებ კოგანმა, ივანე ლუზინმა, ფრანჩესკიმ და სხვ.), და, მეორეს მხრივ, სახდვარგარეთ ნამყოფმა ქართველმა ლეგალურმა მარქსისტებმა“... (ლ. ბერია, ა/კ. ბოლშევიკურ ორგანიზაციების ისტორიის საკითხისათვის, ტფილისი, 1935 წ., გვ. 8).

⁴ „პირველ მარქსისტულ სოც.-დემოკრატიულ ორგანიზაციას საქართველოში «მესამე დასი» წარმოადგენდა“ (იქვე).

ტფილისი 1865-იან წლებში

I

როგორც ზევითაც ვამბობდით, 1865-იან წლების ტფილისის მდგომარეობას ჩვენ ვეცნობით სტატისტიკური მასალებისა და სარქივო დოკუმენტების მიხედვით. ამათგან ერთი დოკუმენტი — „ტფილისის მედიკურ-ტოპოგრაფიული აღწერილობა“ — საისტორიო ლიტერატურაში სრულიად უცნობია და ჯერ არსად გამოქვეყნებული არ ყოფილა. რადგან ჩვენ უმთავრესად ამ დოკუმენტზე ვემყარებით და რადგან ის უცნობი დოკუმენტია, აქ ჩვენ მოგვიხდება ამ დოკუმენტის შინაარსის გაცნობა¹. მაგრამ, ვიდრე მის შინაარსის გაცნობას შევუდგებოდეთ, საჭიროა ორიოდე სიტყვით შევეჩხოთ თვით საბუთს და მის გარეგნულ, ასე ვთქვათ, არქეოგრაფიულ მხარეს.

ეს საბუთი — „ქალაქ ტფილისის მედიკურ-ტოპოგრაფიული აღწერილობა“ — აღმოჩნდა ტფილისის ცენტრალურ საისტორიო არქივში, მის ე. წ. განსაკუთრებულ მნიშვნელობის საქმეთა ფონდში². ეს ფონდი, როგორც ცნობილია, ხელოვნური ფონდია: ის შესდგება სხვადასხვა ბუნებრივ³ სარქივო ფონდებიდან ამოკრეფილ ცალკეულ საქმეებისაგან, და ამიტომ (რაკი თვით ჩვენ საბუთს წარმოშობის სათანადო ნიშნები ამჟამად შერჩენილი არა აქვს⁴) ახლა შეუძლებელია

¹ ტფილისის ბიბლიოთეკებში დაცულ ტფილისის შესახებ ლიტერატურაში ჩვენ მიერ ქვემოთ გარჩეული საბუთი გამოქვეყნებული არ არის, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ლიტერატურა სრული არ არის. მაგალითად, „Протоколы медицинского общества“ და „Медицинский сборник“, სადაც მოსალოდნელი იყო ეს საბუთი დაბეჭდილი ყოფილიყო, აღმოჩნდნენ მხოლოდ ზოგიერთი წლისა: პირველი მხოლოდ 1870-იან წლებისა, ხოლო მეორე 1866 წლის და შემდეგ აგრეთვე 1870-იან წლებიდან.

² საქართველოს ცენტრალური სარქივო სამმართველო, ცენტრალური საისტორიო არქივი, განსაკუთრებულ მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი, საქ. № 128 ფურც. 1—37.

³ დაწესებულება-ორგანიზაციათა მუშაობა-მოქმედების შედეგად ისტორიულად (ამ დაწესებულება-ორგანიზაციათა არსებობის სიგრძეზე) შექმნილი ფონდი

⁴ საბუთს დასმული არა აქვს ჩვეულებრივად ოფიციალ დოკუმენტის შედგენის დროს მიღებული კუთხის შტამპი და არც ტექსტშია სადმე აღნიშნული, თუ რომელ დაწესებულების მიერ და ვისთვის არის ის შედგენილი.

სასურველი შექველობით იმის გამორკვევა, თუ რომელ დაწესებულებას (და, მაშასადამე, რომელ საარქივო ფონდს) ეკუთვნოდა, ან მელ დაწესებულების მიერ იყო ის შედგენილი თავის დროზე.

ამისდა მიუხედავად, საბუთის ზოგიერთი არაპირდაპირი ნიშნების ხაფუძველზე, შეიძლება ითქვას, რომ ეს საბუთი ოფიციალური დოკუმენტია—ოფიციალური დანიშნულებით, ე. ი. რომ იგი შედგენილია არა კერძო პირის მიერ კერძო ინიციატივით და კერძო, თუ საზოგადოებრივ დანიშნულებით (ვთქვათ ლიტერატურული მიზნით—პრესისათვის)¹, არამედ სახელმწიფო დაწესებულების მიერ, ან სახელმწიფო დაწესებულების დავალებით თანამდებობის პირის (თუ პირთა) მიერ—გარკვეული, თუნდაც საინფორმაციო მიზნით. ამას გვაფიქრებინებს ჯერ ერთი ის გარემოება, რომ საბუთზე ხელი მოწერილი აქვს ორ პირს და არა ერთს, როგორც ეს უფრო მოსალოდნელი იყო იმ შემთხვევაში, თუ მისი შემდგენელი კერძო პირი იქნებოდა², და მეორეც—ხელის მოწერასთან ერთად იქვე საბუთზე აღნიშნულია თითოეული ხელისმომწერის სამოხელეო ხარისხი (ჩინი): ზევით—„კოლეჟსკი სოვეტნიკისა“ და ქვემოთ—„შტაბ-ლეკარის კოლეჟსკი სოვეტნიკისა“³, რაც აგრეთვე მოსალოდნელი არ იყო იმ შემთხვევაში, თუ კი საბუთის შემდგენელი კერძო პირი იქნებოდა⁴.

ამიტომ, როგორც ვთქვით, უფრო საფუძველიანი იქნება ვიფიქროთ, რომ ეს საბუთი შედგენილია სახელმწიფო დაწესებულების დავალებით ორი ოფიციალური (თანამდებობის) პირის მიერ, რომელთაგან ერთი, სახელდობრ, „შტაბ-ლეკარი კოლეჟსკი სოვეტნიკი“ ბურზარდი ამ საბუთის ნამდვილი და ფაქტიური ავტორი უნდა იყოს, ხოლო მეორე „კოლეჟსკი სოვეტნიკი“, რომლის ხელრთვა ამჟამად არ იკითხება, საბუთის ფაქტიური ავტორი, ავტორი ex officio უნდა იყოს.

¹ თუმცა ასეთი მედიკურ-ტოპოგრაფიული აღწერილობები სწორედ ამავე სახით ხშირად იბეჭდებოდა მაშინდელს პერიოდულს გამომცემებში (მაგალითად, „Медицинский сборник“ და „Протоколы медицинского общества“-ში).

² ეს საბუთი თავის შინაარსითა და მოცულობით არც ისეთი დიდი ნაშრომია, რომ მისი შედგენისათვის კოლექტიური ინიციატივა და კოლექტიური ავტორობა ყოფილიყოს საჭირო.

³ „კოლეჟსკი სოვეტნიკი“-ს ხელრთვა სრულიად არ იკითხება, ხოლო „შტაბ-ლეკარ კოლეჟსკი სოვეტნიკი“-სა, თითქოს „ბურზარდ“-ად (თუ „ბურზარდ“-ად) შეიძლება წავიკითხოთ.

⁴ კერძო (არაოფიციალურ) საბუთზე (ლიტერატურულ ძეგლზე) თანამდებობისა და ჩინის აღნიშვნა, მაშინდელს პირობებში, თუმცა დასაშვებია არის, მაგრამ მაინც ასეთი რამ, როგორც აუცილებელი წესი, მიღებული არ იყო.

რომ ჩვენი საბუთი მართლაც ოფიციალურ დაწესებულების დავალებით იყო შედგენილი ოფიციალური მიზნით (საფიქრებელმა ქალაქის სანიტარულ პირობების გამორკვევის მიზნით); აღნიშნულ გარემოების გარდა, ჩანს მისი სტილისა, ენისა და აღნაგობიდანაც: საბუთის ენა, თხრობის წესი და აზრის დალაგების სისტემა, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, მაინცდამაინც არ იძლევა იმის საფუძველს, რომ იგი კერძო ხასიათის ლიტერატურულ ნაწარმობად ჩავთვალოთ¹. ხოლო რომ მისი ნამდვილი, ან ყოველ შემთხვევაში მთავარი ავტორი და შემდგენელი შტაბ-ლევარი ბურხარდი უნდა იყოს და არა მეორე ხელისმომწერი, რომელიც ასეთ შემთხვევაში ავტორად მხოლოდ eo ipso, ან უკეთეს შემთხვევაში თანაავტორ-რედაქტორად შეიძლება ჩაითვალოს, გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ ეს საბუთი, როგორც სათაურიდანაც ჩანს (თუმცა ეს სათაური, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, არც ისე ზუსტად გამოხატავს მის შინაარსს²), მაინც მედიკური აღწერილობაა, რომლის შედგენისათვის, ცხადია, მედიკი იქნებოდა საჭირო და ასეთი მედიკი იყო სწორედ, როგორც ხელმოწერიდან ჩანს, ეს ბურხარდი. შესაძლებელია მეორე (უცნობი) ხელის მომწერიც ექიმი (ლევარი) ყოფილიყო და მაშინ მისი ფაქტური ავტორობაც ნაკლებ საეჭვო იქნებოდა, მაგრამ ასეთ შემთხვევაში მოსალოდნელი იყო ხელრთვის დროს, მის სამოხელეო ხარისხთან („კოლეჟსკი სოვეტნიკი“) ერთად, მისი ექიმობაც აღნიშნული ყოფილიყო, როგორც ეს აღნიშნულია ბურხარდის მიმართ; მაგრამ ეს, როგორც ვნახეთ, ასე არ არის.

ამისდა მიუხედავად, რაკი უცნობი ხელისმომწერის მონაწილეობის გამორკვევა ამჟამად ჩვენს ხელთ ქონებული ცნობებისა და მასალების მიხედვით დანამდვილებით ძნელია, შეიძლება ავტორობის საკითხი ჯერჯერობით ღიად დავტოვოთ, მით უფრო, რომ ამ საკითხს ახლა ჩვენთვის მაინცდამაინც არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს.

დანამდვილებით ძნელია ახლა იმის თქმაც, თუ რომელ დაწესებულების დავალებით არის ეს აღწერილობა, სახელდობრ, შედგენილი, ან ვისთვის იყო იგი განკუთვნილი და ნიშანდობლივ რა მიზნით. სათაურისა და უკანასკნელი ხელრთვის მიხედვით შეიძლება

¹ თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ეს საბუთი, სწორედ სტილისა, ენისა და აღნაგობის მიხედვით, არც ერთ იმ დროში მიღებულ ოფიციალურ (იურიდიულ) დოკუმენტის (პატაკი, მოხსენება, მიმართვა, ანგარიში და სხვ.) ტიპურ სახესა და ნიშნებს მაინცდამაინც არ ატარებს.

² საბუთში მედიკურ აღწერილობაზე არანაკლები ადგილი უკავია ტფილისის გეოგრაფიულ-სტატისტიკურ და განსაკუთრებით კი ეთნოგრაფიულ აღწერილობას.

დავუშვათ, რომ იგი შედგენილია სამხედრო, ან უფრო კი ჯანმრთელობის უწყების რომელიმე ორგანოს დავალებით ამავე ორგანოს საჭიროებისათვის. რომ ეს საბუთი სწორედ ჯანმრთელობის უწყების რომელიმე ორგანოს დავალებით უნდა იყოს შედგენილი, ამას მისი სათაურისა¹ და უკანასკნელი ხელრთვის გარდა², გვაფიქრებინებს ისიც, რომ ერთ-ერთი ხელისმომწერი, სახელდობრ, ბურხარდი (თუ ბურხარდტი³), თუ არ ვცდებით, სწორეთ ის ექიმი ბურხარდი (თუ ბურხარდტი⁴) უნდა იყოს, რომელიც ჩვენი საბუთის დაწერის დროს (ე. ი. 1865/66 წ.) კავკასიის სამედიცინო სამმართველოს უწყებაში ტფილისის მაზრის ექიმად მსახურობდა. სწორედ ამ სამედიცინო სამმართველოს დავალებით უნდა იყოს ეს აღწერილობაც შედგენილი — უმთავრესად ტფილისის სანიტარული პირობების გამორკვევისა და შესწავლის მიზნით.

რომ სწორედ სანიტარულ პირობების გამორკვევისა და შესწავლის მიზანი ჰქონდათ უმთავრესად ამ აღწერილობის შემდგენელთ, ეს ნათლად ჩანს, ჩვენ მიერ უკვე აღნიშნულ ნიშნების (სათაურისა და ხელრთვის) გარდა, აღწერილობის შინაარსიდანაც: აღწერილობაში საკმაოდ დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ტფილისის ცხოვრების ისეთ მომენტების აღნუსხვას, რომელთაც სწორედ მის სანიტარულ მდგომარეობასთან ჰქონდათ უშუალო კავშირი: ჯანმრთელობის საკითხი⁵, საავადმყოფოები⁶, თავშესაფრები⁷, ექიმები⁸, აფთიაქები⁹ და სხვა, რომელთა შესახებ საბუთი ცნობებს გვაწვდის, შეიძლება უმთავრესად ამ მიზნით ყოფილიყო აღწერილი. ამ მიზანსვე შეიძლება დაუკავშირდეს (თუმცა არა უშუალოდ) ისეთი ცნობების აღწერაც, როგორცაა, მაგალითად, ცნობები ტფილისის ადგილმდე-

¹ სახელდობრ, ის, რომ ეს აღწერილობა „მედიკურ-ტოპოგრაფიული“ აღწერილობაა.

² სახელდობრ, ის, რომ ხელისმომწერი მედიკია.

³ როგორც ვამბობდით, ხელისმომწერა ძნელად იკითხება და ამიტომ დანამდვილებით არ ჩანს ხელისმომწერი „ბურხარდ“-ია, თუ „ბურხარდტ“-ი.

⁴ „კავკასკო კალენდარ“-ში ტფილისის მაზრის ექიმთა სიაში ერთ შემთხვევაში (1865 წლის ნომერში) მოხსენებულია ევგ. თედორეს ძე ბურხარდი, ხოლო მეორე შემთხვევაში (1866 წ. ნომერში) ევგ. თედორეს-ძე ბურხარდტი, მაგრამ ორივე ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს და უფრო სწორ ტრანსკრიფციად ეს უკანასკნელი უნდა იყოს მიჩნეული.

⁵ თავი 22, ფურც. 33—37.

⁶ თავი 18, ფურც. 32.

⁷ თავი 19, ფურც. 32.

⁸ თავი 21, ფურც. 32—33.

⁹ იქვე, ფურც. 33.

ბარეობის შესახებ¹, ჰავისა და ნიადაგის შესახებ², სახლების მოწყობილობისა, ქუჩებისა და მოედნების შესახებ³, მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ⁴, მცხოვრებთა ზნე-ჩვეულებათა შესახებ, კვების შესახებ⁵ და სხვა.

მაგრამ საბუთის შინაარსი მაინც სცილდება მედიკურ-სანიტარულ და, თუ გნებავთ, მედიკურ-ტოპოგრაფიულ აღწერილობის ფარგლებს. საბუთში მრავალი ისეთი ცნობაა შეტანილი, რომლის დაკავშირება (არა უშუალოდაც) ტფილისის მედიკურ-სანიტარულ მდგომარეობასთან ერთობ ძნელია: ქალაქის სივრცე⁶, მმართველობა⁷, ეკლესია-მონასტრები, ფაბრიკა-ქარხნები⁸, ვაჭრობა და აღებ-მიცემობა⁹, ზოგიერთი ისტორიული ცნობები ტფილისის წარსულის შესახებ¹⁰ და სხვა—ყველაფერი ეს საეჭვოა უშუალოდ იმ მიზნისათვის საჭირო ყოფილიყო, რომლის შესახებ ზემოთ ვამბობდით. ეს ცნობები უფრო ეკონომიურ-სტატისტიკური ხასიათის ცნობებია და ტფილისის ეკონომიური მდგომარეობის შესწავლის მიზნით უნდა იყოს მოკრეფილი და აღწერილობაშიც შეტანილი. ამიტომ, როგორც ვამბობდით, საბუთის სათაური—„ქალაქ ტფილისის მედიკურ-ტოპოგრაფიული აღწერილობა“—მაინც და მაინც ზუსტად არ შეეფერება მის შინაარსს: იგი ტფილისის გეოგრაფიულ-ტოპოგრაფიულ და სტატისტიკურ-ეთნოგრაფიულ აღწერილობას უფრო წარმოადგენს, ვიდრე მედიკურ-ტოპოგრაფიულს. მაგრამ ეს მით უკეთესი ჩვენთვის: ჩვენ ამჟამად გვინტერესებს ყოველგვარი (რაც შეიძლება მეტი) ცნობები 1865-იან წლების ტფილისის შესახებ.

ოღონდ საჭიროა მხედველობაში გვქონდეს ერთი, საბუთის დამახასიათებელი, უარყოფითი გარემოება, ურომლისოდ ჩვენს საბუთს უეჭველად მეტი ღირსება ექნებოდა. საქმე ისაა, რომ ყველა ის ცნობები, რომელთა შესახებ საბუთი მოგვითხრობს, მიუხედავად აღწერილობის შედარებით დიდი მოცულობისა¹¹, ერთობ მოკლე და

¹ თავი 1, ფურც. 1.

² თავები მე 5 და მე-6, ფ. 8—9.

³ თავი 15, ფურც. 30—31.

⁴ თავები მე-7 და მე-10, ფ. 11, 17—25.

⁵ თავი მე-9, ფურც. 14.

⁶ თავი 3, ფურც. 1—8.

⁷ თავი 12, ფურც. 25—26.

⁸ თავი 16, ფურც. 31.

⁹ თავი 10, ფურც. 14—16.

¹⁰ თავი 1, ფურც. 1.

¹¹ საბუთი შეიცავს 37 ფურცელს (74 გვერდს).

ზოგჯერ სქემატურად არის ხოლმე გადმოცემული. ხშირად იქ სადაც ფრიად მნიშვნელოვან საკითხზეა საუბარი და უფრო ვრცელი ცნობებია მოსალოდნელი (მაგალითად, საკითხი ვაჭრობისა და აღმშენებლობის შესახებ, მოსახლეობის შესახებ და სხვა), საბუთი ზოგადი მსჯელობითა და ორიოდ არასრული სტატისტიკური ცნობით კმაყოფილდება; სამაგიეროდ, არა იშვიათად, საბუთი ენაწყლიანობას იჩენს იქ, სადაც შედარებით ნაკლებ მნიშვნელოვან საკითხზეა ლაპარაკი, ან ლაპარაკია დამასაბუთებელ ფაქტების გარეშე, ასე ვთქვათ, ზეპირად გადმოცემულ და გაგონილ ამბებზე (როგორც, მაგალითად, ტფილისის ჰავის შესახებ, ზნე-ჩვეულებათა შესახებ და სხვ.). ამას გარდა საბუთს ახასიათებს ხშირად ფაქტების ზერელედ და ზოგჯერ (თუმცა იშვიათად) არასწორადაც გაშუქება¹, ზეპირ და შეუმოწმებელ ცნობებზე დამყარება², ტფილისის შესახებ არსებულ ლიტერატურულ წყაროების ნაკლებად გამოყენება³ და სხვა.

საბუთს ახასიათებს ზოგიერთი სხვა დეფექტებიც, რომელთაგან ერთი ნაწილი სტილისტურ და გრამატიკულ შეცდომებს წარმოადგენს. ასე, მაგალითად, საბუთში არა იშვიათად გვხვდება ასეთი გრამატიკული შეუსაბამობანი: „До большой Эриванской или Театральной площади, называемым уже Дворцовой улицей“⁴... „По обоим сторонам почтовой в Кахетию дорога лежит Шависопели“⁵... „Высечена в скале узкая лестница, обставленная с обеих сторон дрянными, старыми, грязными домами“⁶. „Они осуждают других соседей, по их мнению ведущих жизнь не по общественному положению“⁷; „Кавказский императорского русского географического общества“⁸; „Но отстаивавшая вода Куры вкусна“⁹ და სხვა. ზოგჯერ საბუთში გამოყენებულია ზნების უსწორო ან ვულგარული ფორმები, მაგალითად: „содержут“¹⁰, „держут“¹¹, „прибывают“ (большое множество

¹ მაგალითად, თავი 1, ფურც. 1, თავი 9, ფურც. 14 და სხვ.

² მაგალითად, თავი 7, ფურც. 11 და სხვა.

³ მაგალითად, თავი 11, ფურც. 17-25 და სხვა.

⁴ ფურც. 3.

⁵ ფურც. 8.

⁶ ფურც. 4.

⁷ ფურც. 4.

⁸ ფურც. 25.

⁹ ფურც. 27.

¹⁰ ფურც. 10.

¹¹ ფურც. 19.

людей¹), „никто не отличить“² „примерно работав“³ და სხვა; რამდენიმე შემთხვევაში მსჯელობის მიმდინარეობა საბუთში წყდება სრულიად მოულოდნელად და აზრი დაუმთავრებლად არის დატოვებული. ასე, მაგალითად, იმ თავის (მე-6 თავის) ბოლოს, სადაც ტფილისის ჰავის შესახებაა მსჯელობა, მოყვანილია წინადადების მხოლოდ დასაწყისი („Перечень метеорологических наблюдений за“...)⁴, რომელსაც ალბათ სათანადო მეტეოროლოგიური ცნობები უნდა მოყოლოდა, მაგრამ აზრი დამთავრებული არ არის; ასევე ხალხის კმაყოფაზე მსჯელობისა და ვაჭრობისათვის რკინისგზის მნიშვნელობის აღნიშვნის დროს მოყვანილია წინადადების მხოლოდ ერთი (პირველი) ნაწილი („Но начатая уже через Тифлис безпошлинная торговля Европы со внутренней Азией, тоже первые работы железной дороги, долженствующей прорезать весь Кавказский перешеек“...)⁵ აზრის დაუმთავრებლად და სხვა.

საბუთში ერთობ ხშირია წმინდა სინტაქსური და ორთოგრაფიული შეცდომებიც: ზ, ი, ე, ორმაგი თანხმოვნებისა (ჩ, რ) და მთავრულ ასოების ხმარების წესები ხშირად დარღვეულია; ქვემდებარე და შემასმენელი ხშირად ერთიმეორესთან შეთანხმებული და შეგუებული არ არის; ბრუნვისა და მიმოხერის წესები არა იშვიათად არასწორი და უმართებულოა; სასვენ ნიშნების ხმარება მრავალ შემთხვევაში არსებულ წესებს არ მისდევს; ტექსტის დანაწილება აბზაცებად არა ყოველთვის შეესაბამება მის ლოგიკურ დანაწილებას და სხვა⁶.

საბუთს ზოგიერთი დეფექტი ახასიათებს აზრის დალაგებისა და მოტანილ ფაქტების სისტემატიზაციის მხრივაც. ასე, მაგალითად, საბუთში ქუჩებისა და მოედნების აღწერილობას⁷ მისდევს ეკლესიამონასტრებისა და სასაფლაოების სტატისტიკა⁸, ხოლო ამ უკანასკნელს ფაბრიკა-ქარხნებისა და სავაჭრო დაწესებულებათა შესახები ცნობები⁹; რატომღაც ერთ სათაურის ქვეშაა გაერთიანებული „სასაფლაოები და საერთოდ საზოგადოებრივი სადგომები“¹⁰, ან კიდევ

¹ ფურც. 11.

² ფურც. 11.

³ ფურც. 17.

⁴ ფურც. 10.

⁵ ფურც. 16.

⁶ ასეთ შეცდომებს ნიშანდობლივ არ ვასახელებთ მათი სიმრავლის გამო.

⁷ ფურც. 30—31.

⁸ ფურც. 31—32.

⁹ ფურც. 31—32.

¹⁰ ფურც. 31.

„ფაბრიკა-ქარხნები, სასტუმროები, საკანდიტროები და საროსკიპო სახლები“¹; სამაგიეროდ, ცალ-ცალკე თავებადაა გამოყოფილი ავადმყოფოები², „ჰოსპიტლები“³, „თავშესაფრები“⁴, და „შეხედულება სახალხო ჯანმრთელობაზე“⁵; ერთ ადგილას, სადაც მოყვანილია ცნობები აფთიაქების შესახებ, ლაპარაკია აგრეთვე ექიმებისა და დალაქების შესახებაც კი⁶; იქ, სადაც მდინარეებისა და წყალსადენების ამბავია მოთხრობილი, სრულიად უადგილო ადგილას, ლაპარაკია ქალაქის შენობების შესახებაც⁷ და სხვა.

დასასრულ, საჭიროა აღინიშნოს ერთი გარემოებაც. საბუთის შინაარსს საკმაოდ ახასიათებს ჩინოვნიკური და დიდმპყრობელური სული: გარეგნულად საბუთი თითქოს ობიექტური და ლიბერალური ტონითაა დაწერილი; თითქოს ფაქტები პირუთენელადაა გადმოცემული და გაშუქებული; თითქოს ავტორები ტფილისის გულშემოტკივრები არიან კიდევ⁸; მაგრამ სულ მცირე დაკვირვება და საბუთის შინაარსის შესწავლა საჭირო, რომ ამ გარეგნულად ლიბერალურ და პირუთენელ მსჯელობის უკან მეფის რუსეთის დიდმპყრობელური და კოლონიალური პოლიტიკის წარმომადგენელთა თვალსაზრისი შეამჩნიოს ადამიანი: არსებითად მთელი აღწერილობა ტფილისისა ამ საბუთში მოცემულია ცარიზმის დიდმპყრობელურ და კოლონიალურ პოლიტიკის ასპექტში. ავტორები ტფილისის უყურებენ როგორც უკულტურო და გაუნათლებელი ხალხით („ტუშემცეებით“) დასახლებულ აზიურ ქალაქს⁹, რომელიც განვითარებისა და ცივილიზაციის გზას დაადგა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ის რუსეთის კოლონიად გადაიქცა. აქედან სათანადო თვალსაზრისი და დამოკიდებულება ადგილობრივა მოვლენებისა და ფაქტებისადმი¹⁰: ადგილობრივი მოსახლეობის ზნე-ჩვეულებასა და ყოფა-ცხოვრებაში ყველაფერი ის, რაც რუსულ ზნე-ჩვეულებასა და ადათს არ შეესაბამებოდა, მონათლულია აზიურ გაუნათლებლობისა და უკულტურობის ნიდაგზე წარმოშობილ მოვლენად და არა კოლონიალური ექსპლოა-

¹ ფურც. 31—32.

² ფურც. 32.

³ ფურც. 32.

⁴ ფურც. 32.

⁵ ფურც. 33—37.

⁶ ფურც. 29.

⁷ ფურც. 16.

⁸ ერთ ადგილას ტფილისის ავტორები „наш Тифлис“-ს უწოდებენ (ფურც. 10)

⁹ მაგალითად, ფურც. 10, 12, 14, 17—25 და სხვა.

¹⁰ იქვე, ფურც. 17—25.

ტაციის პირობებით გამოწვეულ სილატაკის შედეგად აღმოცენებულ მოვლენად, როგორც ეს სინამდვილეში იყო; დაბალ ფენების ცნობების დუხჭირი პირობები, იმავე კოლონიალური ექსპლოატაციისა და ადგილობრივი მაღალი წოდებების ყვლეფის საფუძველზე, უსახსრობითა და სიღარიბით გამოწვეული, ახსნილია როგორც კულტურული ჩამორჩენილობისა და აზიური სიზარმაცის შედეგი; მაღალი კულტურისა და იდეალების მატარებლად წარმოდგენილია ვაქართა და მოხელეთა კლასი და სხვა.

ასეთი თვალსაზრისისა და ტენდენციურობის გამო ავტორებს თანამედროვე ტფილისის სინამდვილიდან მრავალი მხარე, რომელთა მოკლედ მაინც აღნიშვნა, საბუთის შინაარსისა და მოცულობის მიხედვით¹, მოსალოდნელი იყო, სრულიად გამორჩენილი აქვთ. მაშინდელ ტფილისის ცხოვრების ბევრი ისეთი მომენტი, რომელთაც ტფილისის მდგომარეობის (სანიტარულ-მედიკური თვალსაზრისითაც კი) დასახასიათებლად უარესად სერიოზული მნიშვნელობა ექნებოდათ, საბუთში გაკვრითაც კი მოხსენებული და დასახელებული არ არის. ასე, მაგალითად, საბუთში სრულიად არაფერი არის ნათქვამი ტფილისის ამქრებისა და მათი მოძრაობის შესახებ, რომელსაც სწორედ მაშინ ჰქონდა ადგილი, როდესაც ჩვენი საბუთი იწერებოდა; საბუთში ერთი სიტყვა არ არის ნათქვამი საგლეხო რეფორმისა და გლეხთა „განთავისუფლების“ შესახებ, რომელიც აგრეთვე იმავე წლებში ტარდებოდა ტფილისში; კრინტი არაა დაძრული კულტურულ დაწესებულებების (თეატრების, კლუბების და სხ.²) შესახებ, პრესის შესახებ, მოსახლეობის ხელისუფლებისადმი დამოკიდებულების შესახებ, წოდებათა და კლასებს შორის არსებულ ანტაგონიზმის შესახებ და სხვა.

ზემოთ აღნიშნულ შეცთომებიდან და დეფექტებიდან (უშთავრესად გრამატიკული და ეთნოგრაფიული შეცთომები) ზოგიერთი შეცთომები უეჭველია დამწერის (ან უკეთ გადამწერის)³ უნებლიე შეცთომად, lapsus calami-დ შეიძლება ჩაითვალოს; მაგრამ მეორე ნაწილი კი (უშთავრესად სტილისტური და ლოლიკური შეცთომები) სხვა მიზეზით უნდა იყოს გამოწვეული. საქმე ისაა, რომ ჩვენი საბუთი წარმოადგენს არა შავს ან პირს, სადაც ასეთი უნებლიე შეცთომები

¹ და არა საბუთის სათაურის მიხედვით.

² გარდა სკოლებისა და სასწავლებლებისა, რომელთა შესახებაც ერთობ მოკლედ ცნობებია მოყვანილი.

³ საბუთი დაწერილია ხელრთვისაგან განსხვავებული ხელით და ამიტომ გადათეთრებული ავტორების მიერ არ უნდა იყოს.

და შეუსაბამობანი უფრო მოსალოდნელია, არამედ სუფთად დაწერილ თეთრ დედანს, სადაც ტექსტი არსად გადასწორებულია. გადასმულ-გადახაზული არ არის და არც სადმე ჩანაწერ-მინაწერი ან შენიშვნა გაკეთებული; საბუთი თავიდან ბოლომდე დაწერილია ერთი, საკმაოდ ლამაზი და გარკვეული ხელით კალიგრაფიული წესების დაცვით¹. ამიტომ ეს მეორე რიგის შეტთომები უფრო ავტორების წერაში ნაკლებ დახელოვნებითა და უფიცობით თუ აიხსნება, თუმცა ამგვარი (გრამატიკული) უფიცობა ისეთი, საკმაოდ მაღალ რანგის, მოხელეებისაგან, როგორც „კოლეჟსკი სოფეტნიკებია“, ნაკლებ მოსალოდნელი იყო. საბუთის იდეოლოგიური ხასიათის დეფექტები კი (დიდიპყრობელური აზრები, ზოგიერთი საკითხების უგულვებელყოფა და სხვა) აიხსნება, რათქმუნდა, ავტორების სოციალური და კლასობრივი მდგომარეობითა და ამასთან დაკავშირებული მათი შესაფერი მსოფლმხედველობით.

საბუთს თარიღი არა აქვს, მაგრამ მისი ერთი ჩვენების მიხედვით შეიძლება აღწერილობის შედგენის დრო საკმაო სიზუსტით გამოირკვეს. საბუთიდან, სახელდობრ, ჩანს, რომ ის დაწერილია მაშინ, როდესაც ამიერ-კავკასიაში ჯერ რკინისგზა სრულიად გაყვანილი არ იყო, მაგრამ როდესაც ამ რკინისგზის გასაყვანად „პირველი სამუშაოები“ უკვე დაწყებული იყო². როგორც ვიცით, ამიერ-კავკასიის რკინისგზის მაგისტრალიდან (ბაქო-ფოთი) პირველ რიგში სამუშაოები დაიწყო ტფილის-ფოთის ხაზზე. ეს ხაზი გაიხსნა 1872 წელს³ და მისი მშენებლობა გრძელდებოდა ექვს წელიწადს. მაშასადამე, ამიერ-კავკასიაში საერთოდ რკინისგზის გასაყვანად „პირველი სამუშაოების“ დაწყება 1866 წელს მიეკუთვნება⁴ და ამავე წელს შეიძლება მივაკუთნოთ ჩვენი საბუთის დაწერაც.

მაგრამ ამ თარიღს თითქოს საექვოდ ხდის ჩვენი საბუთის ორი შემდეგი ჩვენება: 1. პირველი ჩვენება იმის შესახებ, რომ აღწერილობის შედგენის დროს თითქოს „ტფილისის მოსახლეობა

¹ საბუთი დაწერილია სქელ (კარგ ხარისხის) ქაღალდზე ერთი ფერის (შავი ფერის) მელნით; აკინძულია ცალკე საარქივო „საქმის“ მავარად და მოთავსებულია კანში, რომელიც, როგორც ჩანს, შემდეგაა (არქივში) გაკეთებული; კანზე წარწერის (სათაურის) სახით გადმოტანილია საბუთის სათაური: „Медиико-топографическое описание города Тифлиса“.

² ფურც. 25.

³ Кавказский календарь 1873, III, стр. 93.

⁴ რკ. გზის გასაყვანად აპარატი შესდგა 1865 წ., ხოლო მოსამზადებელი მუშაობა დაიწყო 1862 წ.

100.000-ს შეადგენდა¹, მაშინ როდესაც ოფიციალური სტატისტიკური ცნობების მიხედვით ჩვენ ვიცით, რომ 1865 წელს ეს მუდმივი მოსახლეობა ზუსტად 71.051 შეადგენდა² (ჯარისკაცების გამოკლებით),³ ხოლო 1866 წელს, ე. ი. ერთი წლის განმავლობაში, არ შეიძლებოდა იგი 100.000-მდე გაზრდილიყო⁴; და 2. მეორე ჩვენება იმის შესახებ, რომ თითქოს „ტფილისში მცხოვრებთა აღწერილობა არასოდეს არ ყოფილიყოს“ ამ საბუთის შედგენამდე⁵, მაშინ, როდესაც (ძველს დროს რომ თავი დავანებოთ) რუსთა მმართველობის დამყარებიდან ჩვენი საბუთის შედგენამდე (თუ მის დაწერის თარიღად 1866 წელს მივიჩნევთ) სამჯერ მაინც იყო ასეთი აღწერა (1803 წელს, 1864 წელს და 1865 წელს), და ეს გარემოება მოსალოდნელი იყო სკოდნოდათ ჩვენი საბუთის ავტორებს⁶; პირველი ჩვენების მიხედვით საბუთის დაწერის დრო 1870-იან წლების აქეთ უნდა ვივარაუდოთ, იმ დროისთვის, როდესაც ტფილისის მოსახლეობა 100.000-დე ავიდა, და მაშინ ზემოთ მოყვანილი ცნობა ჩვენივე საბუთისა რკინისგზის სამუშაოების დაწყების შესახებ, ყალბ ცნობად უნდა იქნეს მიჩნეული, რაც სრულიად დასაშვებია არ არის; ხოლო მეორე ჩვენების მიხედვით, პირიქით, საბუთის დაწერის დრო უკან უნდა გადავწიოთ, იმ დროისთვის, როდესაც ტფილისის მოსახლეობის აღწერა მართლაც, ყოველ შემთხვევაში რუსთა მმართველობის დროს, არ ყოფილა.

მაგრამ არც ერთ ამ ჩვენებას (ამ წინააღმდეგობის გარეშეც) არ შეიძლება ანგარიში გაეწიოს საბუთის დათარიღების დროს, რადგან არც ერთი მათგანი საქმის ვითარებას სწორად არ გადმოგვცემს: პირველი ჩვენება ტფილისის მოსახლეობის რაოდენობის (100.000) შესახებ მხოლოდ ზეპირი ცნობა არის და რაიმე ფაქტოლოგიურ (სტატისტიკურ) მასალას არ ემყარება⁷. საბუთში მხო-

¹ ფურც. 11.

² Сборник статистич. сведений о Кавказе, I, 82—83.

³ ჯარისკაცების რიცხვი 6.848 შეადგენდა და, მაშასადამე, ერთად 1865 წელს ტფილისის მოსახლეობის რიცხვი 77.899 შეადგენდა.

⁴ მოსახლეობის ასე სწრაფად გაზრდის შემთხვევა ტფილისის XIX საუკუნის ბოლოში არ იცის.

⁵ ფურც. 11.

⁶ ტფილისის მოსახლეობის შესახებ ცნობები და ზოგიერთი აღწერების შედეგები იბეჭდებოდა მაშინდელს პერიოდულ გამოცემებში (გაზ. „Кавказ“-ში, „Кавказский календарь“-ში), მოსალოდნელი იყო ჩვენი საბუთის ავტორებს ეს სკოდნოდათ.

⁷ გულისხმობთ ტფილისის მუდმივ მოსახლეობას, თორემ ისე ტფილისის მოსახლეობა (ჯარისკაცთა და დროებით ჩამოსულთა მითვლით) 100.000-ს მართლაც მიუახლოვდებოდა 1866 წელს.

ლოდ გაკვირით და უბრალოდ, წყაროს დაუსახელებლად, არის ნათქვამი, რომ მოსახლეობა ტფილისში „ამჟამად 100.000-მდე აღწევს“¹ თუ საიდან აქვთ საბუთის ავტორებს ეს ცნობა მიღებული, ან რაზეა ის დამყარებული, იქ აღნიშნული არ არის, და ამიტომ ეს ზეპირი ცნობა, თავისთავადაც სინამდვილეს დაშორებული, ამ მხრივაც დამაჯერებლობას სავსებით მოკლებულია.

რაც შეეხება მეორე ჩვენებას იმის შესახებ, რომ ტფილისში მცხოვრებთა აღწერა თითქოს არასოდეს არ ყოფილიყოს, ეს შეიძლება ჩვენი ავტორების უვიცობას (неосведомленность) მიეწეროს, რადგანაც წინააღმდეგ შემთხვევაში ჩვენ უნდა დავუშვათ, როგორც გამბობდით, რომ ეს საბუთი დაწერილია 1803 წლამდე, როდესაც პირველი ოფიციალური აღწერა იყო ჩატარებული რუსულ ხელისუფლების მიერ ტფილისში, ან ყოველ შემთხვევაში¹ 1864 წლამდე, როდესაც მეორე ასეთივე ოფიციალური აღწერა ჩატარდა ტფილისში იმავე ხელისუფლების მიერ. მაგრამ ასეთი აზრის დაშვება გაუგებარს გახდიდა საბუთის მთელ რიგ სხვა, სავსებით გარკვეულ და პირდაპირ ჩვენებებს, რომელთა მიხედვით შეუძლებელია ეს საბუთი 1865 წლისაზე უფრო ადრე დაწერილად მივიჩნიოთ; კერძოდ საბუთის იმ ჩვენებას, რომელიც 1865 წელს ტფილისში მომხდარ ფაქტს წარსულ დროში მოიხსენიებს: საბუთში ერთ ადგილას, სადაც სწავლა-განათლებლაზეა ლაპარაკი, სახელდობრ, ნათქვამია, რომ „1865 წელს ხაზინისა და კერძო შემოწირულებათა ხარჯზე დაარსებულია 1-ლი ხარისხის ქალთა სასწავლებელი“-ო².—ეს სასწავლებელი მართლაც აღნიშნულ წელს არის დაარსებული და, მაშასადამე, ჩვენი საბუთი ამ ფაქტს სწორად ასახელებს³. ჩვენთვის კი ამ შემთხვევაში ის არის საინტერესო, რომ ჩვენი საბუთი ამ ფაქტს იცნობს და რომ, მაშასადამე, ის ამ ფაქტის (ქალთა სასწავლებლის გახსნის) შემდეგ ე. ი. 1865 წლის შემდეგ არის დაწერილი⁴.
გავეცნოთ ახლა თვით საბუთის შინაარსს.

¹ თუ ვიტყვი, რომ ასეთი შორეული წარსულის (1803 წლის) ამბავი, რაკი ის გამოქვეყნებული არ იყო, შეიძლებოდა დავიწყებული ყოფილიყო.

² ფურც. 14.

³ Кавказский календарь 1866 წლისა, გვ. 200—202.

⁴ მაგრამ, რადგან დასახელებულ ქალთა სასწავლებლის დაარსება ტფილისში მოხდა 1865 წლის აპრილში და რკინისგზის გასაყვანად აპარატი 1865 წელს უკვე შემდგარი იყო (იხ. Кавказский календарь на 1865 г.), ამიტომ სიფრზილისათვის შესაძლებელია საბუთის დაწერის თარიღად 1865 წლის დასასრულიც დავუშვათ: არა უადრეს 1865 წლის აპრილისა და არა უგვიანეს 1866 წლის ოქტომბრისა (იხ. ქვემოთ).

საბუთს, როგორც ვამბობდით, ასეთი საერთო სათაური „ქალაქ ტფილისის მედიკურ-ტოფოგრაფიული აღწერილობა“. აღწერილობა შედგენილია ცალკე საკითხების მიხედვით და თითოეული საკითხი ცალკე სათაურად (ან უკეთ—ქვესათაურად) არის ჩამოწერილი ტექსტის გასწვრივ (მარცხნივ) არეებზე სათანადო აბზაცის დასაწყისში. ეს სათაურები არ არის ზუსტად დალაგებული რაიმე სისტემის მიხედვით (მაგალითად, საკითხების ერთგვარობისა და მონათესაობის მიხედვით) და ზოგჯერ არც შეეფერება (ამათუიმ სათაურს ქვეშ) მოყვანილ აღწერილობის შინაარსსაც მთლიანად: ან სათაური ვერ ჰგვარავს შინაარსს, ან შინაარსი პირდაპირ ვერ უპასუხებს სათაურს¹.

სულ საბუთში 22 ასეთი სათაურია². მოვიყვანთ ამ სათაურებს ისე, როგორც ეს თვით საბუთშია მოყვანილი.

1. ადგილმდებარეობა [ტფილისისა], 2. მანძილი ტფილისიდან პეტერბურგამდე და მოსკოვამდე, 3. სივრცე და ბუნებრივი დანაწილება, 4. მთები, 5. ნიადაგი ტფილისისა, 6. ტფილისის ჰავა, 7. მოსახლეობა, 8. საზოგადოებრივი განათლება, 9. ხალხის ხასიათი, 10. ხალხის კმაყოფა და დოვლათიანობა, 11. ზნე-ჩვეულება და ცხოვრების წესი, 12. მმართველობა და დაცულობა, 13. მდინარეები, რაოდენობა და ხარისხი ამ მდინარეთა წყლების, წყალსადენები წყაროებიდან და მტკვრიდან, თხრილები, რომლებითაც წვიმის წყლები და სიბინძურე ჩადის მტკვარში, 14. მინერალური წყაროები, 15. ქუჩები, მოედნები და ბალები, 16. ეკლესიები, მონასტრები, მიზითები, სინაგოგები, სასაფლაოები და საერთოდ საზოგადოებრივი შენობები, 17. ფაბრიკა-ქარხნები, სასტუმროები, საკანდიტროები, ტრაქტორები, დუქნები, სახარჩოები, ღვინის საწყობები, სარდაფები და საროსკიპოები, 18. საავადმყოფოები, 19. თავშესაფრები, 20. ჰოსპიტლები, 21. აფთიაქები და 22. შეხედულება სახალხო ჯანმრთელობაზე.

ამავე თანმიმდევრობით გავეცნოთ თითოეულ საკითხს³.

1. ადგილმდებარეობა [ტფილისისა]. „ტფილისი, ოდესღაც საქართველოს სამეფოს სატახტო ქალაქი, ხოლო ამჟამად ტფილისის გუბერნიის საგუბერნიო ქალაქი და მთელი კავკასიის

¹ ამის შესახებ იხ. ქვემოთ.

² სათაურებს დედანში სათვალავი არა აქვთ.

³ რადგან ამ მონოგრაფიასთან ერთად თვით საბუთის დედანიც იბეჭდება, აქ ჩვენ ზოგიერთ თავებს (რომელთაც ტფილისის ისტორიისათვის პირდაპირი მნიშვნელობა არა აქვთ) ვტოვებთ, ან ვამოკლებთ.

მთავრობის დაწესებულებათა მთავარი ადგილ-სამყოფელი, დაარსებულია 455 წელს ქ. შ. მდებარე ვახტანგ გორგასლანის მიერ. გეოგრაფიული მდებარეობის მიხედვით ტფილისი იმყოფება $41^{\circ} 42'$ ჩრდილოეთის სიგანედზე და $62^{\circ} 30'$ აღმოსავლეთის სიგრძედზე, ზღვის დონიდან 1.350 ფუტის სიმაღლეზე. ქალაქი მდებარეობს მტკვრის ორივე ნაპირზე, ხნარცეში, რომელიც გახსნილია მხოლოდ ჩრდილოეთის მხრიდან და დაცულია მის მიდამოებში მდებარე მალღობებით დანარჩენი სამი მხრიდან“ (ფურც. 1).

როგორც ვხედავთ, აქ მოყვანილი ცნობები ტფილისის დაარსების შესახებ დამყარებულია იმ ტრადიციულ და ზოგიერთ ისტორიულ წყაროებში¹ განმტკიცებულ შეხედულებაზე, რომლის თანახმად ტფილისის დამაარსებლად ითვლება მეფე ვახტანგ გორგასლანი (V ს.). ზედმიწევნით ტფილისის დაარსების თარიღის (455) დასახელების დროს, საფიქრებელია, ჩვენი საბუთის ავტორები ემყარებოდნენ უშუალოდ დუნკელ-ველინგის „ტფილისის სტატისტიკურ აღწერილობაში“ მოყვანილ ცნობაზე (Кавказский календарь на 1865 г. III, 47—65), ან ა. გოლოვინის „საქართველოს ისტორიის მიმოხილვაში“ (Кавказский календарь на 1865 г., стр. 34) დასახელებულ თარიღზე, ან კიდევ პლატონ იოსელიანის ცნობაზე, თუ დავუშვებთ, რომ ეს საბუთი დაწერილია 1866 წელს (და არა 1865 წელს), რადგან სწორედ ამ წელს (1866 წელს) გამოვიდა პ. იოსელიანის რუსულ ენაზე დაწერილი წიგნი „ქალაქ ტფილისის სიძველეთა აღწერილობა“², სადაც ტფილისის დაარსების წელიწადად, შეიძლება, ვახუშტზე (ან დავით ბატონიშვილზე) დამყარებით, მიჩნეულია 455 წელი.

რაც შეეხება ტფილისის გეოგრაფიულ მდებარეობის კოორდინატების ($41^{\circ} 42'$ —ჩრდილოეთის სიგანედისა და $62^{\circ} 30'$ —აღმოსავლეთის სიგრძედისა) განსაზღვრას, ჩვენს საბუთს არა აქვს ზედმიწევნით დამყარებული ფეროდან ჩრდილოეთის სიგანედზე ტფილისის მდებარეობის კოორდინატი ($41^{\circ} 42'$); ხოლო სწორად აქვს აღნიშნული აღმოსავლეთ სიგრძედზე ტფილისის მდებარეობის კოორდინატი ($62^{\circ} 30'$); გრინვიჩიდან კი, სპეციალისტთა გამოანგარიშებით, ტფილისის გეოგრაფიული მდებარეობა განისაზღვრება:

¹ მაგ. „ქართლის მოქცევაში“; ხოლო აქედან სხვადასხვა ვარიანტით შემდეგდროინდელ ავტორების (ვახუშტი, ბატონიშვილი დავითი, პ. იოსელიანი, დ. ბაქრაძე, მ. ჯანაშვილი და სხვ.) ნაწერებში.

² Описание древности города Тифлиса, сочинение Платона Иоселиани, 1866 წ. ტფილისი, გვ. 9.

41° 43' 37" ჩრდილოეთის სივანედზე და 44° 48' აღმოსავლეთის სივრცედზე¹.

სივანედის მიხედვით ტფილისის გეოგრაფიული მდებარეობა შეესაბამება შემდეგ ადგილებს: კონსტანტინეპოლს, რომსა და ბარსელონას—ევროპაში; ბოსტონსა, ჩიკაგოსა და ახალ იერუსალემს—ამერიკაში; ტაშკენტსა და ხივას—აზიაში; ხოლო სივრცედის მიხედვით: მეზენს, პენზას, გორკის და სარატოვს—ევროპაში; ბალდადსა და ადენს—აზიაში; და მიდაგასკარის დასავლეთ ნაპირებს—აფრიკაში².

2. მანძილი ტფილისიდან პეტერბურგამდე და მოსკოვამდე. საბუთის ცნობით ტფილისი დაშორებულია მოსკოვს 1.900 ვერსით, ხოლო პეტერბურგს 2.589 ვერსით³.

ეს ცნობა ოდნავ დაზუსტებას მოითხოვს: სხვა უფრო სარწმუნო წყაროების მიხედვით, მანძილი ტფილისიდან მოსკოვამდე ნანაგარიშევია 1914 $\frac{1}{2}$ ვერსი, ხოლო პეტერბურგამდე—2.589 $\frac{1}{2}$ ვერსი⁴, რაც სინამდვილეს შეეფერება.

3. სივრცე და ბუნებრივი დანაწილება. ამ თავში „სივრცისა და ბუნებრივი დანაწილების“ გარდა, მოცემულია საკმაოდ ვრცელი ტფილისის გეოგრაფიული და ტოპოგრაფიული აღწერილობა—ქალაქის საპოლიციო უბნებისა და მათი საზღვრების დასახელებით. მოგვყავს ეს თავი შემოკლებით და უკანასკნელი (საპოლიციო უბნების შესახებ) ცნობების სავსებით გამოტოვებით:

„ქალაქის მიერ დაკავებული სივრცე იწყება მდინარე ვერიდან და აღწევს ნავთლუღის ბოლომდე. სივრცით ეს სივრცე შეადგენს 8 ვერსს, ხოლო სივანით (დასავლეთიდან აღმოსავლეთით)—3 ვერსს. ასე რომ ქალაქის მიერ დაკავებული მთელი სივრცე შეადგენს 1.800.000 კვ. საეენამდე. მტკვარს აღნიშნულ სივრცის ფარგლებში უქირავს 180.000 კვ. საეენამდე და იგი ჰყოფს ქალაქს ბუნებრივი

¹ В. Кавришвили, Географическое положение гор. Тифлиса (კრებულში—Тифлис и его окрестности, стр.27); Брокгауз и Эфрон, Энциклопедический словарь, 65, стр. 267; შდრ.: Клапрот, Тифлис в 1807—8 гг. (Старый Тифлис, стр. 66); Сборник сведений о Кавказе VI, глава XII, стр. 256; Бакрадзе и Бердзенов, Тифлис в ист. и этногр. отн. стр. 129; Дункель-Велинг, Статистическое описание Тифлиса (Кавказский календарь на 1865 г.).

² Краткий географический и топографический очерк Тифлиса, (Сборник сведений о Кавказе, VI, гл. XII, стр. 256).

³ ფურც. 1.

⁴ Кавказский календарь на 1867, отд. II, стр. 90; შდრ. Краткий географический и топографический очерк Тифлиса (Сборник сведений о Кавказе, VI, XII, 83. 256).

საზღვრით ორ არასავსებით თანასწორ ნაწილად: მარჯვენა (დასავლეთ) და მარცხენა (აღმოსავლეთ) ნაწილად. მდინარის მარჯვენა მხარეზე იმყოფებიან პირველი და მეორე საპოლიციო ნაწილები — ადგილობრივი სახელწოდებით: ვერა, მოსკოვისა და კოლიუჩიას ხეობები¹, არტილერიისა და მესანგრეთა უბნები², მთაწმინდა, გარეთ-უბანი, სოლოლაკი, აბანოს კარები³, სეიდაბადი⁴, ხარფუხი, ორთაქალისა და კრწანისის ბაღები; მდინარის მარცხენა მხარეზე იმყოფებიან მესამე და მეოთხე საპოლიციო ნაწილები — ადგილობრივი სახელწოდებით: გერმანელთა ახალშენი, რომელიც ქალაქს შეუერთდა 1862 წ., მოლოკანთა უბანი, ძველი და ახალი კუკია, ჩუღურეთი, რიყე, ავლაბარი, შავი სოფელი ანუ ძაღლის სოფელი, ახალსამება და ნავთლული, რომელიც იმყოფება განსაკუთრებულ კომისარის გამგებლობის ქვეშ.

ამიერ-კავკასიის რუსეთის იმპერიასთან შეერთებამდე ტფილისი იყოფოდა სამ ნაწილად: 1. კოლისი — აწინდელი ძველი ქალაქი, სომხების სობოროდან აბანოს კარებამდე, 2. ტფილისი — სადაც ამჟამად მინერალური აბანოებია და 3. ნისანი, ანუ ისანი — აწინდელი ავლაბარი⁵.

ვერა ძვეს ქალაქის ჩრდილოეთ ნაწილში იმავე სახელწოდების მდინარის ორივე ნაპირზე. ვერა მდიდარია ვენახებითა და ხილის ბაღებით, რომელნიც ქალაქის მცხოვრებთ ეკუთვნით. აქვე მრავლად არის დუქნები და ფუნდუკები⁶ მეურმეთათვის, რომელთაც ქალაქში შემოაქვთ სხვადასხვა ტვირთი და პირველ საქიროების საქონელი. სოფლელები (მეურმეები) აქ, საქონლის საკვების სიიავის გამო, ჩერდებიან და ხშირად ღამეს ათევენ კიდეც, რათა მეორე დღეს დილით ადრე შევიდნენ ქალაქში. მდინარე ვერაზე ვაკეთებულა ქვის ხიდი ოთხ თაღზე დამყარებული⁷, თუჯის მოაჯირებით. ამ ხიდიდან ქალაქისაკენ აღმართით აღის ორგზის მოხვეული დიდი საფოსტო გზა, რომლის მეორე მოსახვევთან ქვის პიედესტალზე აღმართულია თუჯის ჯვარი, განსვენებულ იმპერატორის, ნიკოლოზ პავლეს ძის, გადარჩენის სახსოვრად: 1837 წელს, ამიერ-კავკასიაში მოგზაურობის

¹ Московская и Колючая балки.

² Артиллерийская и Саперная слабодки.

³ Банные ворота.

⁴ სეიდაბადი საბუთში სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა ტრანსკრიფციით არის მოცემული: Сейдабат, Сейдебат, Сендабат, სეიდაბადი, ვახუშტის აღწერილობით, XVII/XVIII ს. ირანელებით იყო დასახლებული.

⁵ ვახუშტის მიხედვით: ტფილისი, კალა და ისანი.

⁶ Постоялые дворы.

⁷ На четырех арках.

დროს, იმპერატორის ეტლის ცხენები დაფეთდნენ და ქალაქიდან გასვლისას, თავქვე დაეშენნენ მთიდან დაღმართზე. ამ მთიდან გზის მხარეზე მხარეზე იწყება უკვე ქალაქის სახლები, რომელთა შორის შესანიშნავი არიან: მარჯვენა მხარეზე—თავშესაფარი, ქალაქის საავადმყოფო და საფოსტო ეტლების¹ ფაბრიკა; ხოლო გზის მარცხენა მხარეზე—თითქმის საავადმყოფოს პირდაპირ—არის რუსთა სასაფლაო.

დასახელებულ შენობების შემდეგ იწყება აგურის ქარხნები, რომელთა ზემოდ, მთაწმინდის კალთებთან, არის სომხის სასაფლაო, ძაგრის სასაფლაოდ წოდებული, იმის იქით, იმავე დიდი გზის მარჯვენა მხარეზე, იმყოფება ეგრეთწოდებული მოსკოვის ხეობა², ხოლო იმის პარალელურად და თითქმის გვერდით—მეორე ხეობა კოლიუჩიად წოდებული³. ორივე ამ ხეობაში გაშენებულია სამსახურიდან გამომდგარ ჯარისკაცთა⁴ პატარა, ხის სახლები. ხეობების პირდაპირ, გზის მარცხენა მხარეზე, არის ღრმა ხრამი, რომელიც თავდება მტკვრის მარჯვენა ნაპირთან იქ, სადაც იმყოფება არტილერიის უბანი. აქვე, მტკვრის ნაპირზე იმყოფება გენერალ-მაიორ ყორღანოვის კუთვნილი 50 ცხენის-ძალიანი წყლის საქაჩავი ორთქლის მანქანა, რომელიც წყლით ამარაგებს ქალაქის რამდენიმე შადრევანს და ალექსანდროვის ბაღს⁵—ტფილისის საზოგადოების საყვარელ სასივრთო ადგილს. მოსკოვისა და კოლიუჩიას ხეობების იქით არის მოსკოვის „საყარულა“⁶, ხოლო იმის იქით მაშინათვე იწყება ყველაზე უფრო ფართე და განიერი ქალაქის ქუჩა—გოლოვინის პროსპექტი⁷, რომლის ორივე მხარეზე გაშენებულია ბულვარი.

მარჯვნივ ამ მთავარ ქუჩიდან ქალაქის საკმაოდ დიდი ნაწილი მოთავსებულია მთაწმინდის დაღმართზე ამფითეატრად, რის გამოც ეს ნაწილი მთაწმინდად იწოდება. ქალაქის ნაწილი გოლოვინის

¹ Фабрика почтовых экипажей.

² Московская балка.

³ ორივე ხეობა ცნობილი იყო თავისი ხშირი მეწყერით. 1857 წელს აქ მეწყერისაგან დაიღუპა 20 კაცი.

⁴ Отставные солдаты.

⁵ ალექსანდრეს ბაღის ადგილას წინათ საჯირითო ადგილი იყო. პირველად ბაღის გაშენება აქ დაიწყო 1859 წელს, ბარიატინსკის დროს (დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე და ბ ე რ ძ ე ნ ო ვ ი, Тифлис в ист. и этнографическом отн., გვ. 127).

⁶ Московская застава.

⁷ წინათ გოლოვინის პროსპექტი იმ დიდი საფოსტო გზის გაგრძელებად ითვლებოდა, რომლის შესაბამისად ზევით გვექონდა ლაპარაკი და რომელიც თავის მხრივ საქართველოს სამხედრო გზის გაგრძელებას წარმოადგენდა. გოლოვინის პროსპექტის მოწყობა დაიწყო მთავარმართველ გოლოვინის დროს (1837—1840 წწ.).

პროსპექტის მარცხენა მხარეზე, ერევნის ანუ თეატრის მოედნამდებორომელსაც ახლა სასახლის ქუჩა ეწოდება, წინათ იწოდებოდა გარეთუბნად. ერევნის მოედნის მარჯვნივ კი, მთაწმინდისა და სოლოლაკის მთების ხეობაში არის ქალაქის ნაწილი, რომელსაც სოლოლაკი ეწოდება. აქვე, სოლოლაკის მთის დაღმართზე, არის კათოლიკეთა სასაფლაო. მომეტებული ნაწილი სოლოლაკისა ახლად არის გაშენებული; ის გამოირჩევა სწორე და ფართე ქუჩებით, დიდი და განიერი სახლებით, რომელთაგან მრავალი ერთობ მოწინააღმდეგეობით არის გაკეთებული. ერთი სიტყვით, სოლოლაკი გამოირჩევა ქალაქის სხვა ნაწილებისაგან ცივილიზებულ ევროპულ ქალაქის ყველა პირობით.

ერევნის მოედნიდან სამხრეთით მტკვრამდე და სოლოლაკის მთის დაბლა ნაწილიდან მდინარე წავეკისამდე (აბანოებთან) და შემდეგ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ ერევნის „საყარაულომდე“¹, იმყოფება ქალაქის ნაწილი სრულიად სხვაგვარი ქუჩებით, მოედნებით და სახლებით². აქ ქუჩები და მოედნები ვიწრო და უსწოროა, შესახვევები შემპიდრობებულია, ასე რომ ზოგიერთ ადგილას ქუჩის ნაცვლად კლდეში გამოჭრილია წვრილი კიბე, რომლის ირგვლივ გაშენებულია ძველი და ქუჩუიანი სახლები მიწის სახურავით (ბანიო), ნოტიო და დახუთული ჰაერით; შორიდან ეს სახლები, მთის კალთაზე გაშენებულნი, საკმაოდ მხატვრულ შთაბეჭდილებას ჰქმნიან, მაგრამ ახლოს არაფერს სანუგეშოს არ წარმოადგენენ. ასეთი სხვადასხვაობის გამო ქალაქი წარმოადგენს ევროპულ და აზიურ არქიტექტურათა აღრევას.

სოლოლაკის მთის სამხრეთ დაღმართზე გაშენებულია ბოტანიკური ბაღი³ მშვენიერი ვენახებითა და ხეივანებით; ხოლო ბოტანიკურ ბაღის პირდაპირ იმყოფება მუსლიმანთა სასაფლაო⁴. ბოტანიკურ ბაღის და ამ სასაფლაოს ქვემოთ დიდ ერევნის გზამდე გაშენებულია ტფილისის მოსახლეობის ყველაზე უღარიბეს კლასის მრავალი სახლი. აქვე, გოგირდის წყაროებზე, გაშენებულია აბანოებისათვის მთელი რიგი აჯურის სახლები.

¹ Шриванская застава.

² ლაპარაკია ძველ ტფილისზე.

³ ბოტანიკურ ბაღის ადგილზე ხეხილის ბაღი დიდი ხნით ადრე იყო გაშენებული (მაგ. არაბთა ბატონობის დროს აქ ემირთა ბაღები ყოფილა გაშენებული). XIX ს. აქ ბოტანიკურ ბაღის გაშენება დაიწყო 1845 წლებში ვორონცოვის დროს. წინათ იმ ადგილს, სადაც ახლა ბოტანიკური ბაღია „ლევთა ხევი“ ეწოდებოდა (ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი).

⁴ ამ ადგილს წინათ (და ახლაც) „გორხანა“ ეწოდებოდა (ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი).

წავკისის მარჯვენა ნაპირის მაღლობი მტკვართან ჰქმნის საკმაოდ დიდ ფართობს, რომელზედაც მოთავსებულია ხარფუხი და სეიდაბადი თავის ბაღებით. ხოლო მტკვრის მახლობლად იმყოფებიან მრავალი ტყავისა (დაბღები) და საპნის ქარხნები და აგრეთვე ახლად გაშენებული სახლები, რომელთა შორის რამდენიმე ქარვასლა და საბაჟოს შენობაა. წავკისის მთის მაღლობები სამხრეთის მიმართულებით მიადგებიან კრწანისის ხრამს, რომლის ორივე მხარეზე გაშენებულია იმავე სახელწოდების ბაღები. ერევნის საფოსტო გზაზე მცირე ხრამებზე გადებულია ორი პატარა ქვის ხიდი. წავკისის მთის მეორე შტო უერთდება სოღანლუღის მთებს.

სეიდაბადის იქით მაშინათვე, მარჯვენა მხარეზე, და შავი სოფლის აქეთ, მარცხენა მხარეზე, მტკვარზე გაკეთებულია ხის ხიდი, მნაცაკანოვის ხილად წოდებული¹. ხიდის ქვემოთ მტკვარი იყოფა ორ შტოდ. ეს შტოები ისევ ერთდებიან სოღანლუღთან ნავთლუღის პირდაპირ და ჰქმნიან პატარა კუნძულს, ორთაქალად წოდებულს. ორთაქალაზე გაშენებულია ხილის ბაღები, რომელნიც ქალაქის მცხოვრებთ ეკუთვნით. ამ კუნძულის მიწის ფართობი კი საეკლესიო უწყებას ეკუთვნის მთელი ადგილი, რომელიც დაკავებულია მტკვრის მარჯვენა შტოს მარჯვენა ნაპირზე მდებარე ბაღებით, ორთაქალის კუნძულის ბაღებითურთ, იწოდება იმავე სახელით—ორთაქალად.

მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ქალაქის ჩრდილოეთით, მდებარეობს საკმაოდ ფართე და სწორი ვაკე—დიდუბე², რომელიც მახათის მთის ჩრდილოეთ-დასავლეთი დაქანების გაგრძელებას წარმოადგენს. ამ ვაკის, უშუალოდ მტკვრის ნაპირთან მდებარე, ნაწილზე გაშენებულია გერმანელ ახალშენთა³ სახლები მდიდარი ბაღებით; ხოლო აქედან მარცხნივ აღმოსავლეთისაკენ—მოლოკანთა ახალშენი; ამ უკანასკნელს იქით სამხრეთისაკენ გაშლილია ე. წ. ძველი და ახალი კუკია⁴ და ჩულურეთა⁵. დასახელებული ვაკე სამხრეთის მიმართულებით კიდევ უფრო ვიწროვდება. აქ ის ექცევა მახათის მთის სამხრეთ ფლატესა და მტკვრის ნაპირს შორის და იწოდება რიყედ.

¹ მნაცაკანოვის ხიდი გაკეთებულია ვორონცოვის დროს (1850 წ.) და იგი არსებობდა 1870 წლამდე, როდესაც ის დანგრეულ იქნა (იხ. Сборник сведений о Кавказе, VI, стр. 258).

² დიდუბეს, ვახუშტის მოწმობით, წინად ცხენის-ტერფი ეწოდებოდა.

³ ვიურტენბერგელ გერმანელთა კოლონია საქართველოში დაარსდა ერმოლოვის დროს—1819 წელს. აქედან იმავე წელს ტფილისში დასახლდა 25 კომლი.

⁴ კუკიის გაშენება დაიწყო ვორონცოვის დროს და იმავე ხანებში შეუერთდა ის ქალაქს, როგორც მესამე საპოლიციო ნაწილი.

⁵ ჩულურეთი ქალაქს შეუერთდა 1824 წელს.

რივე ხშირად გაუვალია იმის გამო, რომ აქ ავლაბრიდან ჩამოდის სიბინძურე, რასაც არა ნაკლებ ხელს უწყობენ აგრეთვე აქ დასახლებული რუსები, რომლებიც მომეტებულად მეეტლეობას მისდევენ: მათ მრავლად ჰყავთ ცხენები; ვაჭრობენ ამ ცხენებით, ან კიდევ სხვადასხვა რქოსანი პირუტყვებით. საერთოდ ეს ადგილი განკუთვნილია სხვადასხვა საქონლისათვის, რომელიც მოჰყავთ ქალაქში გასასყიდად.

რიყის ზემოთ, ფართე და მაღალ სიბრტყეზე, მოთავსებულია ავლაბარი¹ წესიერი სახლებით, რომელთაგან უმეტესობა ახლად არის გაშენებული. აქვე არის ყაზარმები ჯარისკაცებისათვის. ავლაბარში ზოგიერთ ადგილას შეგხვდებით სწორი ქუჩებიც. ავლაბრიდან სამხრეთით, ყოფილ კახეთის „საყარაულოს“² იქით, კახეთის საფოსტო გზის ორივე მხარეზე, მდებარეობს შავი სოფელი ანუ ძაღლის სოფელი³, რომლის ზემოთ არის რუსთა სასაფლაო; ხოლო შავი სოფლის იქით დასახლებულ საფოსტო გზის მარცხნივ, იმყოფება სოფელი სამება. შავისოფლიდანვე ქვემოთ, მტკვრის მარცხენა ნაპირისაკენ ჩამოშვებულია ყაფარი⁴, რომელიც უკავია ნავთლულს. ნავთლულში მოთავსებულია სამხედრო ჰოსპიტალი, საკომისარიატო კომისია⁵, მონღელთა, მოსამსახურეთა და ზოგიერთ ქალაქის მცხოვრებთა სახლები“... (ფურც. 1—7) ⁶.

ამ თავში მოყვანილი საკმაოდ ვრცელი და დეტალური აღწერილობა ტფილისის ტერიტორიისა, როგორც ვხედავთ, საერთოდ სწორი უნდა იყოს. ოდნავ იქვს იწვევს მხოლოდ ის ცნობა აღწერილობაში, რომელიც შეეხება ქალაქის მიერ დაკავებულ სივრცის მოცულობას. აღწერილობის მიხედვით გამოდის, რომ ტფილისს 1865-იან წლებში მთლიანად ახლო მიდამოებითურთ (ვერა—მუშტაიდი—კუკია—ჩუღურეთი—ნავთლული—გერმანელთა ახალშენი—შავსოფლის ჩათვლით) და მტკვრის მიერ დაკავებულ სივრცითურთ ეჭირა 1,800,000 კვ. საჟენი. თუ ამ სივრცეს შევადარებთ სხვა წლებს

¹ ავლაბარი, კლაპროტის მოწმობით, XIX ს. დასაწყისში დასახლებული იყო ოსებითა და ქურთებით.

² Кахетинская застава.

³ Собачья деревня. (ამ სოფელს, ი. გრიშაშვილის მოწმობით, „ძაღლის უბანსაც“ უწოდებდნენ და უწოდებენ).

⁴ Терраса.

⁵ Комиссарятская комиссия.

⁶ ამის შემდეგ აღწერილობაში მოყვანილია ცნობები ტფილისის საპოლიციო უბნებად დაყოფისა და ამ უბნების საზღვრების შესახებ (ფურც. 7—8). ამ ცნობების მიხედვით, ტფილისი იყოფოდა ოთხ საპოლიციო უბნად, რომელთაგან 1 და 2 საპოლიციო უბანი მტკვრის მარჯვენა მხარეზე იმყოფებოდა, ხოლო 3 და 4—მტკვრის მარცხენა მხარეზე.

სივრცეს, გამოდის შემდეგი სურათი: 1830-იან წლებში, როდესაც ტფილისის ტერიტორიაში არ შედიოდა მისი მიდამოებიდან ზოგჯერ ერთები (მაგ. გერმანელთა ახალშენი, შავი სოფელი, დიდუბე და სხვა), ტფილისის ტერიტორია შეადგენდა 274 დესეტინას და 798 კვ. საეენს, ე. ი. 658.598 კვ. საეენს¹, ხოლო 1876 წელს, როდესაც ტფილისის ტერიტორია იმავე მიდამოების ჩათვლით არის ნაგულისხმევი, რომლებიც 1865-იან წლებში ჩვენი აღწერილობის მიხედვით ქალაქის ტერიტორიაში შედიოდნენ, ტფილისის ტერიტორიის სივრცე უდრიდა 740 დესეტინასა და 377 კვ. საეენს, ე. ი. 1,776.377 კვ. საეენს². ამრიგად გამოდის, რომ ტფილისს 1865-იან წლებში (მიდამოებითურთ) უფრო დიდი სივრცის ტერიტორია ეჭირა, ვიდრე 1830-იან და 1876-იან წლებში. რადგან ტფილისის ტერიტორიის სივრცე³ მთელი XIX საუკუნის სიგრძეზე, კერძოდ იმ პერიოდშიც (30-იან—70-იან წლებში), რომელიც ჩვენ ამჟამად გვანტერესებს, სისტემატურად იზრდებოდა, ყოველ შემთხვევაში არ მცირდებოდა, ამიტომ ზემოთ მოყვანილ შედარებიდან მიღებული სურათი 1876 წლის მიმართ არა სწორად უნდა ჩაითვალოს: რომ 1830-იან წლების ტერიტორიის მოცულობასთან შედარებით, 1865-იან წლების ტერიტორიის მოცულობა, ჩვენი საბუთის მიხედვით, უფრო გაზრდილია, ეს სავესებით ბუნებრივია, მაგრამ რომ იგივე მოცულობა სკარბობს 1876 წლის ქალაქის მოცულობას, ეს გაუგებარია, რადგან მოსალოდნელი იყო პირუკუ. შესაძლებელია ეს ამბავი აიხსნას მხოლოდ ერთი გარემოებით, სახელდობრ, თუ დავუშვებთ, რომ ამ ხნის განმავლობაში, ე. ი. 1865 წლიდან 1876 წლამდე, შემცირდა ქალაქის სივრცას ის ნაწილი, რომელიც ბაღებს ეჭირა. სამწუხაროდ, ჩვენს საბუთში ნაჩვენები არ არის სივრცის საერთო რაოდენობიდან (1.800.000 კვ. საე) რამდენი ეჭირა ქალაქის სახლებით გაშენებულ ნაწილს და რამდენი იმ ნაწილს, რომელიც არ იყო სახლებით გაშენებული, და ამიტომ გადაჭრით ამის თქმა ძნელია. მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში იმ გარემოებას, რომ 1876 წლის აღწერილობით ნაანგარიშევი სივრცე, როგორც ვამბობდით, იმავე ფარგლებში ჰგულისხმობს ტფილისს, რა ფარგლებშიც მოცემულია ტფი-

¹ Обзорение российских владений за Кавказом, I, 1836 г.

² Сборник сведений о Кавказе, VI, გვ. 266.

³ იგულისხმება ის სივრცე, რომელიც სახლებით გაშენებულ ადგილებს ეკავა და არა ბაღებით გაშენებული ადგილები. ამ უკანასკნელის სივრცე ზმირ ცვალებადობას განიცდიდა და გარკვეულ პერიოდებში (როდესაც სასოფლო მეურნეობა ტფილისში მცირდებოდა) კლებულობდა.

ლისი ჩვენს საბუთში 1865-იან წლებში¹, შეიძლება ითქვას, რომ ამ უკანასკნელის მიხედვით ნაჩვენები სივრცე ქალაქის ტერიტორია ისა ოდნავ მაინც გადაჭარბებულია, ან ყოველ შემთხვევაში ზედმიწევნით დაზუსტებული არ არის.

4 და 5. მთები და ტფილისის ნიადაგი. ტფილისის ტერიტორიის აღწერილობას ჩვენს საბუთში მისდევს ჯერ მთების (თავი 4)², ხოლო შემდეგ ნიადაგის (თავი 5)³ აღწერილობა. რადგან ამ თავებში მოყვანილ ცნობებს ტფილისის ისტორიის იმ საკითხებთან, რომლებიც ჩვენ ამჟამად გვინტერესებს, უშუალო კავშირი არა აქვთ და რადგან ჩვენი საბუთის დედანი აქვე იბეჭდება, ამიტომ ამ თავებს (4 და 5) აქ სრულიად არ შევეხებით⁴.

6. ტფილისის ჰავა. ტფილისის კლიმატურ პირობებისა და ჰაერის შესახებ, უკანასკნელი მეტეოროლოგიურ-სტატისტიკური დაკვირვებების მიხედვით, ასეთი ცნობები გვაქვს: ტფილისის წლიური-საშუალო ტემპერატურა უდრის $+12,7^{\circ}$ ცელსიით; ზამთრის საშუალო ტემპერატურა უდრის $+1,4^{\circ}$; გაზაფხულისა $+11,6^{\circ}$; ზაფხულისა $+23,1^{\circ}$ და შემოდგომისა $+19,3^{\circ}$. წლიური ნალექი შეადგენს 496 მმ. საშუალო ტენიანობა ქანობს 53-დან 74%⁵; ჰაერის საშუალო წნევა უდრის 727,5 მმ.; ტფილისში სჭარბობს ჩრდილო-დასავლეთისა, ჩრდილოეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის ქარი⁵.

ჩვენს საბუთში ამგვარი მეტეოროლოგიური ცნობები სრულიად მოცემული არ არის. ამის ნაცვლად აქ ტფილისის ჰაერის შესახებ მხოლოდ ზოგადი მსჯელობაა მოყვანილი. როგორც ჩანს, ავტორებს განზრახვა ჰქონიათ ამ თავში ზოგად მოსაზრებათა შემდეგ მოეყვანათ მეტეოროლოგიური ცნობებიც, მაგრამ რატომღაც მერე თავი დაუხრებებიათ, შესაძლებელია, იმის გამო, რომ მაშინ ხელთ არ ჰქონ-

¹ ჩვენი საბუთის მოყვანილი აღწერილობა შდრ. Сборник сведений о Кавказе (VI, გვ. 266)-ში მოყვანილ აღწერილობას.

² ფურც. 8.

³ ფურც. 9.

⁴ მე-5 თავში, სადაც ტფილისის ნიადაგის შესახებაა ლაპარაკი, ტფილისის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი ერთი პატარა ცნობაა მხოლოდ მოყვანილი, სახელდობრ, ცნობა იმის შესახებ, რომ 1865-იან წლებში ტფილისში ჯერ კიდევ ჰები ყოფილა ხმარებაში (ფურც. 9); როგორც ჩანს, ამ ჰების წყალს ჩვეულებრივად სასმელად არ ხმარობდნენ. ჰებსა და ფეხსადიგლის ორმოებს ტფილისში „სპარსულ წესზე“ აკეთებდნენ (იხ. ამის შესახებ А. Абрамович, Об отхожих ямах, устриваемых по местному способу „Медицинский сборник“, I, 1866, გვ. 99).

⁵ გ. ყ ა ვ რ ი შ ვ ი ლ ი, Географическое положение Тифлиса (Тифлис и его окрестности, стр. 37—38); შდრ. Климат Тифлиса (СССР, VI, стр. 243).

დათ სათანადო ცნობები. რომ მართლაც ასეთი განზრახვა ავტორებს ჰქონიათ, ეს ჩანს ამ თავის უკანასკნელი დაუმთავრებელი წინადადებაშიდან. ეს წინადადება ასე იწყება: Перечень метеорологических наблюдений за¹... და შემდეგ ახალი თავი მისდევს. ცხადია, ავტორებს რაღაც უნდა ეთქვათ და აზრი დაუმთავრებელი არ არის.

ამისდა მიუხედავად ის, რაც ამ თავშია ნათქვამი, იმდროინდელ ტფილისის დასახასიათებლად მნიშვნელობას მოკლებული არ არის. ყოველ შემთხვევაში ამას ტფილისის ისტორიისათვის უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე იმ მეტეოროლოგიურ ცნობებს², რომელიც საბუთში მოყვანილი არ არის. საბუთი მოგვითხრობს:

„გავრცელებულია აზრი, რომ საქართველოში რუსების შემოსვლის შემდეგ (1804 წლიდან)³ ტფილისის ჰავაც შეიცვალა, თითქოს ის უფრო მკაცრი და ცვალებადი გახდა, დღის სიცხეების შეცვლა ღამის სიცივეებით უფრო საგრძნობი შეიქნა, ქარები კავკასიის თოვლიან მწვერვალებიდან უფრო მძლავრი და უფრო ცივი გახდა. ყოველივე ამის გამო თითქოს უფრო გახშირდა ციება და ციებ-ცხელება, რომელიც ესოდენ დამღუბველი იყო პირველ კოლონისტებისათვის.

ეს სხვა არაფერია, გარდა საყოველთაოდ შემჩნეულ ადამიანის სისუსტისა—ეძებოს უბედურების მიზეზი არა თავის თავში, არამედ რაღაც გაურკვეველში, შორეულში. აქ გადმოსახლებულთ ავიწყდებოდათ ყველა ის ჰიგიენური და დიეტეტიკური წესები, მხოლოდ რომელთა დაცვის პირობებში შესაძლებელია ადვილად აიტანოს ადამიანი ყოველგვარი გადასახლება უფრო ცივ ქვეყნიდან უფრო ცხელ ქვეყანაში. ისინი ივიწყებდნენ აგრეთვე იმ პირობებს, რომლებშიც ცხოვრობდნენ მაშინ ტფილისელები, ისევე როგორც კავკასიის ქალაქების მცხოვრებთა უმეტესობა, და რომლებშიც ამჟამად ცხოვრობს თითქმის მთელი აღმოსავლეთი. მუდმივი შიში მტრულად განწყობილ მეზობელ ტომთა ხშირი თავდასხმის გამო აიძულებდა ქალაქის თუ სოფლის მაშინდელ მცხოვრებთ გაიშენებინათ ვიწრო, მიხვეულ-მოხვეული ქუჩები და უგულვებლევყოთ ეზოთა და ოთახთა სივრცის საჭიროება. ამას ზედ ერთოდა გადმოსახლებულთა მიდრე-

¹ ფურც. 11.

² ამ მეტეოროლოგიურ ცნობებსაც ექნებოდათ მნიშვნელობა ანალოგიურ თანამედროვე (ხემოთ მოყვანილ) ცნობებთან შესადარებლად, მაგრამ სხვა თვალსაზრისით.

³ რატომ, სახელდობრ, 1804 წელი (რუსები ამაზე ადრე შემოვიდნენ საქართველოში), საბუთში ნაჩვენები არ არის.

იღება აზიური სიზარმაცისა და უსუფთაობისადმი. ყველაფერი ეს, თავშეუკავებელ ცხოვრებასთან ერთად, ხელს უწყობდა მიახმებისა და სხვა ისეთ მიზეზთა წარმოშობას, რომელნიც უზრუნველყოფდნენ ავადმყოფობის განვითარებას. ამასთანავე ტფილისმა ამ დროისთვის კქნებ ვერც კი მოასწრო სულის მოთქმა იმ საშინელ დარბევისაგან, რომელიც მოახდინა ალა-მაჰმად-ხანმა 1795 წელს. იქნებ დახოცილთა მრავალ ათასმა გვამმა, აზიურ უდარდელობის წყალობით, მიწაში ოღნავ ჩაფლულმა, ვერც კი მოასწრო მიწად გადაქცევა.

შეძლებისდაგვარად, თანდათანობით, ყველა ამ პირობების თავიდან მოშორების შემდეგ: უფრო ფართე ქუჩების გაყვანის შემდეგ, ამ ქუჩების უმეტესობის მოკირწყვლის შემდეგ, რასაც მთავრობის ინიციატივით უკანასკნელ დროს ფართე ჩასშტაბით და მაგრად მოჰკიდეს ხელი, ქუჩების ხშირი დასუფთავების შემდეგ, რაზედაც წინეთ არც ფიქრობდნენ, კლიმატურ პირობების შეფარდებით უფრო კეთილმოწყობილ სახლების გაშენების შემდეგ და, ბოლოს, მას შემდეგ, რაც ყურადღების მიქცევა დაუწყეს ქალაქში შემოტანილ პროდუქტების კეთილხარისხოვნობას, — ტფილისის ჰავაც საგრძნობლად შეიცვალა და უკეთესი გახდა. ტფილისის ჰავა ყოველწლიურად, ჩვენს თვალწინ, სულ უფრო და უფრო ჯანსაღი ხდება. ასე რომ მრავალი ქალაქია კავკასიასა და რუსეთშიც, რომელიც თავისი სიჯანსაღით ვერ შეედრება ჩვენს ტფილისს. საჭიროა მხოლოდ სიფრთხილე და მორიდება, რომელიც ყველგანაა აუცილებელი და ურომლისოდაც ერთობ ჯანმრთელი ადგილიც კი მანებელი გახდება მცხოვრებთათვის.

მეტეოროლოგიურ დაკვირვებათა ნუსხა“...¹ (ფურც. 10—11).

7. ტფილისის მოსახლეობა. რუსული მმართველობის დამყარების შემდეგ პირველი ოფიციალური აღწერა ტფილისის მოსახლეობისა ჩატარდა 1803 წელს და ამ აღწერის მიხედვით ამ მოსახლეობის რაოდენობა 20.000-ს შეადგენდა². მეორე ასეთივე ოფიციალური აღწერა ჩატარდა 1864 წელს³, ხოლო მესამე 1865 წელს⁴.

1864 წლის აღწერის მიხედვით ტფილისში ითვლებოდა 60.085 მცხოვრები: 33.433 მამრობითი სქესისა და 26.652 დედრობითი სქესისა. ხოლო 1865 წლის აღწერის მიხედვით ტფილისის მცხოვრებთა

¹ როგორც ვაზობდით, ამ სიტყვასთან წყდება დედანში წინადადება.

² ს. კაკაბაძე, ტფილისის აღწერა 1803 წლისა (საისტორიო მოამბე, ტ. II, 1925). კლაპროტის ცნობა, თითქოს 1807—8 წლებში ტფილისში 18.000 მცხოვრები ყოფილიყოს, სწორი არ უნდა იყოს.

³ Сборник статистических сведений о Кавказе, I, стр. 69—70.

⁴ იქვე, გვ. 69.

რაოდენობა ნაანგარიშევი იყო 71.051; აქედან მამრობითი სქესისა 44.071 და დედრობითი სქესისა 26.980. სხვა დროს 1866 წლამდე ტფილისის მცხოვრებთა ოფიციალური აღწერა არ ყოფილა. მაგრამ კავკასიის სტატისტიკურ სამმართველოსა და ტფილისის პოლიციის ქალაქის მოსახლეობის შესახებ დაახლოებითი ცნობები მოეპოვებოდათ სხვა (წინა) წლებისა. ასე, მაგალითად, ამ ცნობების მიხედვით 1835 წელს ტფილისში ითვლებოდა 25,290 მცხოვრები: 13.574 მამრობითი სქესისა და 11.636 დედრობითი სქესისა¹, 1863 წელს კი — 62.318 მცხოვრები: 34.374 მამრობითი სქესისა და 27.944 დედრობითი სქესისა².

ჩვენი საბუთი არ იცნობს არც ერთ ზემოთ დასახელებულ ოფიციალურ აღწერას და არც იმ ცნობებს, რომლებიც, უნდა ვიფიქროთ, ჰქონდათ კავკასიის სტატისტიკურ კომიტეტსა და ტფილისის პოლიციას. ავტორები აცხადებენ, რომ „მოსახლეობის აღწერა ტფილისში არასოდეს არ ყოფილა და ამიტომ ძნელია მცხოვრებთა ნამდვილი რაოდენობის განსაზღვრა“-ო³. მართალია, აღნიშნულ აღწერათა შედეგები იმ დროს, როდესაც ჩვენი საბუთი დგებოდა, ჯერ ოფიციალურად გამოქვეყნებული არ იყო⁴ და ამიტომ ეს შედეგები შეიძლება არ სცოდნოდათ ჩვენი საბუთის შემდგენელთ, მაგრამ მოსალოდნელი იყო მათ ის მაინც სცოდნოდათ, რომ საერთოდ აღწერები ტფილისის მოსახლეობისა 1865—6 წლამდე იყო, ან ყოველ შემთხვევაში მათ შეეძლოთ ესარგებლათ პოლიციის ცნობებით მაინც, რომელთა მიხედვით შეიძლება ტფილისის მოსახლეობის შესახებ უფრო სწორი სურათის აღდგენა 1865—6 წლებში, ვიდრე ეს ჩვენ საბუთშია⁵.

საბუთი მოგვითხრობს:

„მოსახლეობის აღწერა ტფილისში არასოდეს არ ყოფილა და ამიტომ ძნელია მცხოვრებთა ნამდვილი რაოდენობის განსაზღვრა. ზოგჯერ ტფილისში დიდი ხნით ჩამოდის მრავალი მუშა ხალხი. ჩამოდიან აგრეთვე სხვებიც სავაჭრო, თუ სხვა საქმის გამო; ამით ვერავინ ვერ გაარჩევს აქაურ მკვიდრთაგან. ერთნი მიდიან, მეორენი

¹ О. Евецкий, Стат. описание Закавказья, стр. 143. ასეა დედანში.

² Ф. Махарадзе, Грузия в XIX ст., გვ. 68; ССР, VI, стр. 58.

³ ფურც. 11.

⁴ 1864 და 1865 წწ. აღწერების შემოწმებული შედეგები პირველად გამოქვეყნდა 1869 წელს Сборник стат. сведений о Кавказе, т. I-ში.

⁵ ტფილისის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ, როგორც ვამბობდით, ცნობები იბეჭდებოდა მაშინდელ პრესაში: გაზ. „Кавказ“-ში და „Кавк. календарь“-ში.

მოდიან. განსაკუთრებით ეს ხდება შემოდგომაზე, როდესაც სოფლებში სამუშაო თავდება. ამ დროს ტფილისში ჩამოდის სამუშაოდ მრავალი ხალხი კავკასიის მახლობელ და შორეულ ადგილებიდან, მაგალითად, კახეთიდან, ქართლიდან, იმერეთიდან და სხვა. ასე რომ მაშინ ტფილისის ქუჩები უფრო ივსება ხალხით. ზოგიერთი ცნობების მიხედვით 1863 წელს ტფილისში ითვლებოდა 62.000 მკვიდრი მცხოვრები: მამრობითი სქესისა—34.000 და დედრობითისა—28.000. ამჟამად კი ტფილისში ითვლება ორივე სქესისა 100.000-მდე“ (ფურც. 11).

მოყვანილი ცნობები 1863 წლის ტფილისის მოსახლეობის შესახებ საკმაოდ უდგება სინამდვილეს¹, მაგრამ რაც შეეხება 1865 ან 1866 წლის მოსახლეობის ცნობებს (100.000), ეს ცნობები სინამდვილესთან დაშორებულად უნდა ჩაითვალოს. 1865 წლის ტფილისის მოსახლეობის შესახებ ჩვენ ზუსტი ცნობები გვაქვს იმ ოფიციალურ აღწერის საფუძველზე, რომლის შესახებ ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი. ამ აღწერის მიხედვით, როგორც ვამბობდით, ტფილისში 1865 წ. 71.051 მცხოვრები ითვლებოდა—ჯარისკაცების ჩათვლელად, ხოლო ამ უკანასკნელთა რიცხვი შეადგენდა 6.848-ს. ასე რომ ჯარისკაცებითურთ 1865 წელს ტფილისის მოსახლეობა 77.899-ს მაინც არ აღემატებოდა². მაგრამ კიდევაც რომ დავუშვათ, რომ ჩვენი აღწერილობა 1865 წელს კი არა, 1866 წელს არის შედგენილი და რომ, მაშასადამე, საბუთის ცნობები ტფილისის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ³ ჰგულისხმობს 1866 წლის მოსახლეობას, მაინც ეს რაოდენობა საკმაოდ გადაჭარბებულად უნდა ჩაითვალოს. სრულიად დაუშვებელი ამბავია, რომ ტფილისის მოსახლეობა ერთი წლის განმავლობაში 23.000, ან მით უფრო 29.000 გაზრდილიყოს. ჩვენ გვაქვს 1876 წლის, ე. ი. 10 წლის შემდეგდროინდელი ოფიციალური აღწერა და ამ აღწერის მიხედვით ტფილისში 1876 წელს 104.024 მცხოვრები ითვლებოდა⁴. ამის მიხედვით გამოდის, რომ ტფილისის მოსახლეობა 10 წლის განმავლობაში (1865—1876 წ.) სულ 26.125 (ან 32.973) გაზრდილა. ასე რომ ტფილისის მოსახლე-

¹ შდრ. ზემოთ მოყვანილ ცნობებს.

² ფ. მახარაძეს 1865 წლის ტფილისის მოსახლეობა შეცთომით ნაჩვენები აქვს 67.770 (იხ. მისი დასახელებული წიგნი, გვ. 68).

³ მოსახლეობის რაოდენობა (100.000) ჩვენს საბუთს თუმცა დაახლოებით აქვს ნაჩვენები (საბუთში ნათქვამია: „100 000-დე“), მაგრამ მაინც იკულისხმება, რომ ეს რაოდენობა, ავტორების წარმოდგენით, 100.000-ს უახლოვდებოდა.

⁴ Сборник сведений о Кавказе, VI, გვ. 76 და შემდეგ.

ობის წლიური ნამატი საშუალოდ ამ პერიოდში 3—4 ათასზე მეტი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო¹. ამგვარად 1866 წელს ტფილისის მოსახლეობის რაოდენობა 73-74 მაქსიმუმ 75.000 შეიძლება ვივარაუდოთ უჯარისკაცებოდ და 80.000-მდე ან ოდნავ მეტი უჯარისკაცებიოფრო.

როგორც ზემოთ მოყვანილ აღწერილობიდან დავინახეთ, ჩვენს საბუთს სრულიად არაფერი არა აქვს ნათქვამი ტფილისის მოსახლეობის შემადგენლობის შესახებ. 1866 წლის ტფილისის მოსახლეობისა და ამ მოსახლეობის შემადგენლობის შესახებ ჩვენ ცალკე ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ 1865 წლის შესახებ კი, როგორც ვამბობდით, ჩვენ გვაქვს ოფიციალური ცნობები. ამ ცნობების მიხედვით ასეთ სურათს წარმოადგენდა ტფილისის მოსახლეობა (უჯარისკაცებოდ) — წოდებათა მიხედვით:

1. სასულიერო წოდების ითვლებოდა	790
2. სამხედრო	2.953
3. მოხელენი	2.374
4. სამსახურიდან გადამდგარი სამხედრო პირნი	3.128
5. თავად-აზნაურნი (მათ შორის პირადი აზნაურნიც)	4.595
6. საპატიო მოქალაქენი	561
7. მოქალაქენი	11.877
8. გლეხები (სახაზინო, საეკლესიო და მემამულეთა)	31.386
9. დანარჩენები (მათ შორის უცხოელნი)	13.387

ს უ ლ: 71.051²

ტფილისის იგივე მკვიდრი მოსახლეობა (71.051) ეროვნებათა მიხედვით შემდეგ სურათს წარმოადგენდა:

1. ქართველები	14.787
2. სომხები	31.914
3. რუსები	12.142
4. პოლონელები	887
5. თათრები	1.523
6. ირანელები	7.153
7. ფრანგები	170
8. გერმანელები	1.213
9. დანარჩენები	1.262

ს უ ლ: 71.051³

¹ ლაპარაკია ტფილისის მუდმივ მოსახლეობაზე.

² იქვე, გვ. 60; შდრ. Сн стат. св. о Кавказе, I, გვ. 69, отд. II.

³ იქვე, გვ. 60; შდრ. СССР, გვ. 69.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ოფიციალური აღწერის მიხედ-
ვით 1865 წლის ტფილისის მცხოვრებთა საერთო რაოდენობიდან¹
ა) სოციალურ (წოდებრივ) მდგომარეობის მიხედვით პირ-
ველი ადგილი ეჭირათ გლეხებს (რომელთა შორის საგულისხმებ-
ელია ნაწილობრივ ვაჭრები, ხელოსნები და შინაყმებიც)¹—31.386; მე-
ორე ადგილი მოქალაქეთ (რომელთა შორის უნდა ვიგულისხმოთ
აგრეთვე ვაჭრები და ხელოსნებიც)—11.877; ხოლო მესამე ადგილი
თავად-აზნაურობას—4.595. სამწუხაროდ, მოყვანილ ცნობებიდან არა
ჩანს, თუ რამდენი იყო ხელოსანთა და ვაჭართა წოდებისა: ამ უკანას-
კნელთა შესახებ 1865 წლის აღწერაში (და არც 1864 წლისაში)
ცალკე ცნობები რატომღაც შეტანილი არ არის². შესაძლებელია და
ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს სწორედ ასეც არის, ვაჭრები ნაგულისხმევი
იყოს ნაწილობრივ გლეხთა და ნაწილობრივ მოქალაქეთა (საპატიო
და უბრალო მოქალაქეთა) კატეგორიაში ხელოსნებთან ერთად³; მაგ-
რამ ეს არა ჩანს და ამიტომ ამ საკითხის უფრო ზედმიწევნით გა-
მოსარკვევად სხვა წყაროების მოშველიებაა საჭირო, რაც ამჟამად
ჩვენს მიზანს სცილდება; ბ) ეროვნებათა მიხედვით 1865 წ.

¹ ჩვენს წყაროში შინაყმების შესახებ არაფერია ნათქვამი, მაგრამ ასეთები,
მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს ბატონყმობა ფორმალურად გადავარდნილი
იყო, მაინც არიან საგულისხმებელი: 1863 წელს შინაყმების (კარისკაცთა) რიცხვი
ტფილისში შეადგენდა 1.010-ს (Сб. ст. св. о Кавказе, I, გვ. 82—83) და მათი
რიცხვი 1865 წელს ამდენი თუ არა, ოდნავ ნაკლები მაინც არის დასაშვები, რად-
გან საგლეხო რეფორმის შემდეგ შინაყმები ზოგიერთ თავადების ოჯახებში (სხვა
სახელით) ერთხანს კიდევ დარჩენ. გლეხთა განთავისუფლების შემდეგ ახლად
„გავაჭრებულნი“ ან „გახელოსნებულნი“ გლეხებიც, უნდა ვიფიქროთ, აღწერის
დროს წოდების მიხედვით გლეხებად ეწერებოდნენ და ამიტომ ზემოთ ნაჩვენები
რაოდენობა გლეხებისა 1865-იან წლების ფაქტიურ რაოდენობას უმკველად
გადაჭარბებით უჩვენებს.

² 1863 წ. ცნობებში ვაჭრების რაოდენობა ნაჩვენებია 3.217 (Сб. ст. св. о
Кавк. I, გვ. 82); 1876 წლის აღწერით კი ვაჭრების რაოდენობა შეადგენდა
თითქოს 914 (Сб. св. о Кавказе, VI, გვ. 112), რაც, რათქმაუნდა, სწორი არ
არის; მაგრამ იმავე 1876 წლის აღწერაში მოცემულია ცალკე მდებრივთა და მო-
ქალაქეთა რაოდენობა—33.516 და, თუ ამ რაოდენობაში მოცემულ ვაჭრებსაც ვიგულის-
ხმებთ, მაშინ ცნობა დაახლოებით მაინც სწორად შეიძლება ჩაითვალოს.

³ 1864 და 1865 წლების აღწერებში არც ვაჭრებო და არც ხელოსნები
ცალკე ნაჩვენები არ არის, რადგან, როგორც ჩანს, მთავრობას აინტერესებდა
მცხოვრებთა წოდებრივი წარმოშობა უმთავრესად. ამიტომ გლეხი, რომელსაც
ესეც იყო, ვაჭრობა ან ხელოსნობა დაეწყო და ჯერ კიდევ წოდების გამოცვლის
გაფორმება ვერ მოუსწრია, 1864—1865 წლებში აღწერის დროს ისევ გლეხად
ეწერებოდა, მით უფრო რომ სააღწერო ანკეტაში არც ვაჭრებისა და არც ხე-
ლოსნების აღსარიცხი გრაფა გათვალისწინებული არ იყო.

ტფილისის მოსახლეობაში პირველი ადგილი ეჭირათ სომხებს (31.914)¹; მეორე ადგილი ქართველებს (14.787)²; ხოლო მესამე ადგილი რუსებს (12.142)³. დანარჩენებს შორის (1.262) ნაგულისხმევია იტალიელები, ინგლისელები, ესპანელები, შვეიცარიელები, სერბები, ბერძნები და ებრაელები.

8. საზოგადოებრივი განათლება. სწავლა-განათლების მდგომარეობის შესახებ ჩვენი საბუთის ეს თავი უმთავრესად ზოგად შეხედულებებს შეიცავს, მაგრამ ამ თავის უქანასკნელ ნაწილში ზოგიერთი კონკრეტი ცნობებიცაა მოცემული. ამ ცნობებს ჩვენ ვავსებთ, საჭირო შემთხვევებში, სათანადო შენიშვნებით და დამატებებით. საბუთში ვკითხულობთ:

„საზოგადოებრივი განათლების მხრივ ტფილისი ამჟამად წარმოადგენს დიდ სიჭრელეს. რუსეთიდან მთავრობის მიერ გამოწვეულ განათლებულ პირთა გარდა⁴, ჩვენს მხარეში ბევრს იზიდავს ცნობისმოყვარეობა და სურვილი შეისწავლოს ეს მრავალმხრივ საინტერესო კუთხე. აქ შეიძლება ნახოს ადამიანმა ტურისტებიც, თავგადასავალთა მაძიებლებიც, მხატვრებიც, მეცნიერებიც (გეოლოგი, ბოტანიკოსი, სიძველეთა მკვლევარი) და სხვა.

დაბალ წოდების ადგილობრივი მკვიდრნი (ქართველები, სომხები, თათრები), აზიურ სიზარმაცისა და გაუნძრევლობის გამო, იმყოფებიან განათლების უმდაბლეს საფეხურზე. საშუალო წოდება კი (უმთავრესად სომხებიდან), პირიქით, ყოველ ძალღონით ისწრაფის, უკვე ათეული და მეტი წლებია, მისცეს ახალ თაობას შეძლებისდაგვარად სრული განათლება სხვადასხვა სასწავლებლებში, დაწყებული სამრევლო და სამაზრო სასწავლებლებიდან გიმნაზიებამდე და უნივერსიტეტამდე. ბევრნი არაფერს ზოგავენ, რომ თავიანთი შეიღები გაგზავნონ განათლების მისაღებად იმპერიის უმაღლეს სასწავლებლებში და საზღვარგარეთაც კი.

¹ სომხური მოსახლეობა ტფილისში ამ პერიოდში გასაოცრად იზრდებოდა: 1864 წელს სომხების რაოდენობა ტფილისში 28.488 შეადგენდა (Ср. св. о Кавказе VI, 60) და ამრიგად მარტო ერთი წლის ნამატი—3.426 უდრის. საფრანგეთის კონსულს ტფილისში, გამბას, აღნიშნული აქვს, რომ „население Тифлиса растет от нашествия армян“—ო (Старый Тифлис, გვ. 79).

² სამაგიეროდ ქართული მოსახლეობა კლებულობდა: 1864 წელს მათი რაოდენობა შეადგენდა 14.878 (ССК, VI, 60).

³ რუსების რაოდენობა 1864 წელს შეადგენდა 12.302 (იქვე).

⁴ ჩვენი საბუთის ავტორებს რუსეთიდან გამოწვეული მოხელეები განათლებულ პირად ეჩვენებათ. ნამდვილად კი, როგორც ცნობილია, რუსეთიდან აქ ჩამოდიოდენ მომეტებულ შემთხვევაში სხვადასხვა ჯურის ბედის მაძიებელნი, ავანტურისტები, მექრთამეები, ლოთები, ჩინ-ორდენის მაძიებელნი და სხვა.

ამჟამად მრავალი ახალგაზრდაა ტფილისსა და საერთოდ კავკასიაში ადგილობრივ მკვიდრთაგან, რომელსაც მიღებული აქვს ცოდნა სხვადასხვა სპეციალობასა და მეცნიერების სხვადასხვა დარგში. მაღალ წოდების ახალგაზრდა კავკასიელთა შორის მრავალი ისეთი, რომელიც განირჩევა ყრმობიდანვე საუკეთესო საზოგადოებაში ყოფნით შეძენილი ზრდილობით; მრავალს საესებით შეთვისებული აქვს ევროპული ჩვევები; მაგრამ, სამწუხაროდ, არიან ისეთებიც, რომელნიც სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ, კვლავ უბრუნდებიან თავიანთ მამა-პაპათა ჩვეულებრივ ცხოვრებას. მრავალმა, მოხუცებიდანაც კი, თანდათანობით შეითვისა რუსული, ან უკეთ ევროპული ცხოვრების წესები და მიეჩვია კიდევ ამ წესებს, მაგრამ მრავალი ისევე ძველ წესებს მისდევს და განაგრძობს აზიურ ცხოვრებას.

არისტოკრატიულ ქალებიდან ბევრს თავისი განათლებით შეედძლო დაემშვენებინა ევროპული საზოგადოება. მაგრამ საშუალო წოდების ქალების აღზრდა დღემდის უმეტეს შემთხვევაში განისაზღვრება მათთვის წერა-კითხვის შესწავლით დედა-ენაზე. არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ უკვე ემჩნევათ მისწრაფება მისცენ ქალთა ახალთაობას თავის მდგომარეობის შესაფერი განათლება: ბევრ ოჯახში მიღებულია მასწავლებლების (გუვერნიორების) მოწვევა; არის აგრეთვე მრავალი კერძო პანსიონი¹, რამდენიმე სასწავლებელი — მთავრობისა და საქველმოქმედო საზოგადოებათა. თვით ქალაქის საკუთარი თანხებით კი, საერთო შემოსავლით, ტფილისში არც ერთი სასწავლებელი — არც ქალთა და არც ვაჟთა — არ ინახება.

ხაზინის ხარჯზე ტფილისში დაარსებულია საგუბერნიო კლასიკური და რეალური გიმნაზიები², საეკლესიო უწყების ხარჯზე კი სასულიერო სასწავლებლები და ორი სემინარია, სახელდობრ: ერთი

¹ ტფილისში XIX საუკუნის პირველ ნახევარში არსებულ სასწავლებლებსა და პანსიონების შესახებ ზოგიერთი ცნობები იხ. ტრ. ხუნდაძე, საერო განათლება საქართველოში XIX ს. პირველ ნახევარში (სწავლა-აღზრდის ისტორია საქართველოში, I, 1937, გვ. 108—116); ს. ძიმის ტარაშვილი, კერძო სასწავლებლები საქართველოში (იქვე, გვ. 127—148).

² გიმნაზიები რუსეთში პირველად შემოღებული იქნა 1804 წლის დებულებით, რომლითაც გათვალისწინებული იყო საერთოდ სამი ტიპის სასწავლებელი: 1. სამრევლო სკოლა, 2. სამაზრო სასწავლებელი და 3. გიმნაზია. საქართველოში გიმნაზიების შემოღების შესახებ დებულება 1829 წლის 2 აგვისტოს დამტკიცდა. ამ დებულების თანახმად პირველი გიმნაზია საქართველოში (ტფილისში) გაიხსნა 1830 წლის მარტში (იქვე, გვ. 89). ტფილისში რეალური გიმნაზია დაარსდა 1865 წელს. ის გადაკეთდა კომერციულ სასწავლებლიდან (Стор. св. о Кавк., VI, გვ. 310).

მართლმადიდებელთა¹ და მეორე სომეხ-გრიგორიანთა სარწმუნოებისა². (სომეხები ბლომად სწირავენ ფულს თავიანთ სემინარიას). ბობს აგრეთვე რვა სამრევლო სკოლა; ხაზინის ხარჯზე ინახება აგრეთვე ამიერ-კავკასიის ქალთა ინსტიტუტი³; მის ბრწყინვალეობის ე. კ. ვორონცოვისა და საქველმოქმედო ხარჯზე ინახება წმ. ნინოს სასწავლებელი⁴; 1865 წელს ხაზინისა და კერძო შემოწირულებათა ხარჯზე დაარსებულია I ხარისხის ქალთა სასწავლებელი (ქალთა გიმნაზია) მისი იმპერატორობითი უმაღლესობის, დიდ მთავრის ოლგა თედორეს ასულის მზრუნველობის ქვეშ; ტფილისის ქალთა საზოგადოება საქველმოქმედო შემოწირულებებით ინახავს ხუთ სამრევლო ქალთა სკოლას და ერთ თავშესაფარს ორივე სქესის ბავშვთათვის. ამ უკანასკნელში ჩვილი ბავშვები მიეზარებიან უმთავრესად მაშინ, როდესაც მათი მშობლები სამუშაოზედ იმყოფებიან—დღისით. საქველმოქმედო შემოწირულებათა ხარჯზე დაარსებულია ქალთათვის კიდევ ორი სასწავლებელი: ერთი წმ. გაიანესა და მეორე—წმ. რიფსიმეს სახელობისა.

ყველა ამათ გარდა ტფილისში არსებობენ სამხედრო სასწავლებლებიც, როგორც მაგალითად, გამმიჯნაეთა სასწავლებელი⁵ და სამხედრო უწყების სკოლა; ყოველ ეკლესიასთან, თვითეულის სარწმუნოების შესაბამისად, არსებობენ სათანადო სკოლები, მათ შორის ერთი ლუტერანული და ერთი რომაულ-კათოლიკური; აგ-

¹ ტფილისში პირველი სასულიერო სემინარია გაიხსნა 1817 წელს. ტფილისის სასულიერო სემინარიის შესახებ ზოგიერთი ცნობები იხ. ი. ბაკურაძე, ტფილისის სასულიერო სემინარია 1817—1835 წწ. (სწავლა-აღზრდის ისტორია საქართველოში, I, გვ. 107—142); თ. ბეგიაშვილი, ქართული ენა ტფილისის სასულიერო სემინარიაში (იქვე, გვ. 170—185).

² ტფილისის სომეხთა სასულიერო სემინარია დაარსდა 1823 წელს.

³ Закавказский девичий институт. ეს ინსტიტუტი დაარსდა 1840 წ. ის გადაკეთდა იმ ნახევრად კერძო პანსიონიდან, რომელიც 1830-იან წლებში დაარსა ტფილისში პასკევიჩმა, და რომლის გამგედ მაშინ ცნობილი აბრეშუმის მრეწველის კასტელის ქერივი, ხოლო 1838 წ. მასწავლებელ პერიერას ცოლი იყო. (ამ ინსტიტუტის შესახებ იხ. Обз. российских владений за Кавказом, I, 275). ამიერ-კავკასიის ქალთა ინსტიტუტი 1855 წლამდე მოთავსებული იყო ბადის ქ. შადინოვის სახლში (ახლანდელ ენგელისსა და მაზარაძის ქ. კუთხე), 1857 წლიდან კი ფრმოლოვის ქუჩაზე, თუმანოვის სახლში (ტრ. ხუნდაძე, საერო განათლება საქართველოში, იქვე, გვ. 101).

⁴ წმ. ნინოს სასწავლებელი გაიხსნა ტფილისში 1846 წელს. სასწავლებელი, წესდების თანახმად, მიზნად ისახავდა „სათნოიან ქალებისა და ოჯახთათვის კარგ დედების აღზრდას“ (იქვე, გვ. 102).

⁵ Школа межевщиков. ეს სკოლა დაარსდა ვორონცოვის დროს—1846 წლის 3 სექტემბერს (Сб. св. о Кавказе, VI, გვ. 307).

რეთვე ყველა სომხურ-გრიგორიანულ სარწმუნოების ეკლესიასთან¹
(ფურც. 12—14).

მოყვანილი ცნობები საკმაოდ მკვერთმეტყველურად ახასიათებენ სწავლა-განათლების საქმის მდგომარეობას 1865—66 იან წლ. ტფილისში საერთოდ და კერძოდ ნათელს ჰფენენ მეფის რუსეთის თვითმპყრობელურ ხელისუფლების „მზრუნველობას“ ამ საქმეზე: ორი ვაჟთა გიმნაზია, ორი სემინარია, ერთი ქალთა ინსტიტუტი და ორი საშუალო სასწავლებელი, ორი თუ სამი სამხედრო სასწავლებელი² და რამდენიმე სასულიერო სკოლა—აი მთელი ქსელი სკოლებისა, რომელსაც მომსახურება უნდა გაეწია ტფილისის 80-ათასიან მოსახლეობისათვის სწავლა-განათლების საქმეში. სულ სხვა საკითხია, რათქმაუნდა, თუ რას წარმოადგენდნენ ეს სკოლები და სასწავლებლები ხარისხობრივად, დასახულ მიზნისა, სასწავლო გეგმებისა, პროგრამების მოცულობისა და სწავლის მეთოდის მხრივ: ჩვენ ვიცით, რომ ამ თვალსაზრისით ეს სასწავლებლები ადგილობრივ ახალგაზრდებს რომანოვების რუსეთის ცნობილ ფორმულის (ტრიადა: სარწმუნოება, მეფე და სამშობლო) შესაბამისად ზრდიდნენ საშუალო საუკუნეების დახავებული სასწავლო გეგმისა და სქოლასტიკური მეთოდის მიხედვით. ასე რომ ამ სკოლებში ახალთაობას არსებითად უფრო ამახინჯებდნენ, ვიდრე ზრდიდნენ და ავითარებდნენ³.

მაგრამ, ამასაც თავი რომ დავანებოთ, და მხოლოდ რაოდენობის მხრივ ავილოთ ეს სასწავლებლები, მათ არ შეეძლოთ, რათქმაუნდა, მომსახურება გაეწიათ 1865—66-იან წლ. ტფილისის მოსახლეობისათვის⁴. ამასთანავე ყურადღებას იქცევს საბუთის ჩვენება

¹ წინადადება დამთავრებული არ არის.

² ჩვენი საბუთი, როგორც აღნიშნული იყო, მხოლოდ ორ სამხედრო სკოლას (გამმიჯნავთა და სამხედრო უწყების სკოლას) ასახელებს. სხვა წყაროების მიხედვით კი 1865—66 წლებში ტფილისში არსებობდა სამი სამხედრო სასწავლებელი: 1. იენკარების სასწავლებელი (კუკიაში, ელისაბედის ქუჩა № 1), 2. მიმიჯნავთა სკოლა (იქვე) და 3. სამხედრო სასწავლებელი (Кавказский календарь 1865).

³ კიდევ უფრო უარესი მდგომარეობა იყო ამ დროს, საერთოდ საქართველო რომ ავიღოთ: მიუღს საქართველოში (ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში) 1865 წელს იყო სამი გიმნაზია (აქედან ორი ტფილისში), ხუთი სამაზრო სასწავლებელი, ექვსი პირველადწყებითი სასწავლებელი, ორი სასულიერო სემინარია (ორივე ტფილისში), ორი სამხედრო სასწავლებელი (ორივე ტფილისში), ორმოცი სამრევლო სასწავლებელი და 42 სოფლის სკოლა (А. Посербский, О состоянии учебной части на Кавказе и Закавказом в 1865 году, Кавказский календарь на 1867 г., стр. 377—386).

⁴ თუნდაც ამ მოსახლეობის იმ პრივილეგიურ და შეძლებულ ნაწილისათვისაც, რომლის მომსახურებაც შეადგენდა ამ სასწავლებლების დანიშნულებას.

იმის შესახებ, რომ ამ დროს „თვით ქალაქის საკუთარი თანხებით“ ტფილისში არც ერთი სასწავლებელი—არც ქალთა და არც ვაჟთა— არ ინახებოდა“. როგორც ჩანს, ქალაქს ამის საშუალებები თუმცა გააჩნდა, მაგრამ სწავლა-განათლების საქმე სრულიად არ აინტერესებდა. საყურადღებოა აგრეთვე ისიც, რომ ტფილისში ამ დროს არსებული სასწავლებლებიდან აბსოლუტური უმეტესობა კერძო და საქველმოქმედო თანხებით ინახებოდა: გარდა ვაჟთა ორი გიმნაზიისა, ქალთა პირველი ხარისხის სასწავლებლისა და სამხედრო სკოლებისა, ყველა სხვა ტიპის სასწავლებლები არა ხაზინის ხარჯზე არსებობდნენ: ან სასულიერო უწყებისა, ან კიდევ კერძო საქველმოქმედო საზოგადოებათა ხარჯზე.

ასევე კერძო თანხებით ინახებოდნენ ორი გერმანული და ორი მუსლიმანური სასწავლებლები (გერმანული სახელოსნო სასწავლებელი და გერმანული სასულიერო სასწავლებელი; მუსლიმანური სასწავლებელი ალის მოძღვრებისა და მუსლიმანური სასწავლებელი ომარის მოძღვრებისა), რომლებიც ჩვენს საბუთში მოხსენებული არ არიან და რომლებიც მაშინ ტფილისში არსებობდნენ.

9. ხალხის ხასიათი. ამ საკითხს ჩვენი საბუთი საკმაოდ მარტივად და ზოგადად (არსებითად ზერელედ და განყენებულად) აშუქებს:

„ტფილისის მცხოვრებთა ხასიათი—მოგვიტხოვს საბუთი—მკაფიოდ განირჩევა გვარტომობისა და აღზრდის მიხედვით. საერთოდ აზიელ ხალხთა ხასიათი სიანჩხლითაა ცნობილი, მაგრამ ეს სიანჩხლე ხანგრძლივ ხასიათს არ ატარებს—ის (სიანჩხლე) გულმანკიერებით არ ხასიათდება. ანგარიშიანობისა და ხელმიმყოფლობის სული ბევრს აქვს საკმაოდ ძლიერად განვითარებული; ზოგიერთებს ემჩნევათ დიდი თავის-თავის მოიმიდეობა და აგრეთვე ამპარტავნობა თავის წინაპართა დამსახურებისათვის; ზოგიერთებს კიდევ ახასიათებთ თავის თავისადმი რწმენა—ყალბი გაგებით, გულჩახვეულობა და მიდრეკილება ყოველგვარ ტყუილისადმი“ (ფურც. 14).

10. ხალხის კმაყოფა და სიმდიდრე. ეს თავი ყველაზე უფრო საინტერესოა ჩვენს აღწერილობაში, მაგრამ, სამწუხაროდ, ერთობ მშრალად და მოკლედ არის შედგენილი: ზოგიერთ შემთხვევაში მოყვანილი ცნობები დაზუსტებასა და შევსებას საჭიროებენ, ხოლო ზოგიერთი მხარე აღებულ საკითხისა სრულიად გააშუქებული არ არის. ასე, მაგალითად, აღებ-მიცემობასა და ვაჭრობამრეწველობაზე მსჯელობის დროს სრულიად არაფერია ნათქვამი ხელოსნებისა და ამქრების შესახებ და არც ფაბრიკა-ქარხნების შე-

სახებ. (ამ უკანასკნელთა შესახებ საბუთში ლაპარაკია სხვა ადგილას)¹. ჩვენ ქვემოთ ვაზუსტებთ და ვავსებთ საბუთის ზოგიერთ ცნობებს სხვა წყაროების მიხედვით.

„მრეწველობა² ტფილისში განვითარებულია საკმაოდ ფართოდ, ვკითხულობთ საბუთში. საიმპორტო ვაჭრობაში ევროპასთან პირველი ადგილი უკავიათ: შაქარს, ღვინოსა და სხვა სასმელებს, კანტონის ჩაის, ყავას, აბრეშუმისა, მაუდისა და ბამბის ნაწარმოებთ, ფუფუნებისა და კომფორტის წვრილ საგნებს, მზა ტანისამოსებს, ფეხსაცმელებს, ავეჯს, კედლის ქაღალდს (შპალერს), რკინისა, ფოლადისა და ბრინჯაოს ნაწარმოებთ, ბროლისა, ქაშანურისა და ფაიფურის ნაწარმოებთ, რაც სულ 2 მილიონ მანეთის ღირებულებას შეადგენს. მარტო საბაჟო გადასახადი ამ საქონლებზე წლიურად შეადგენს 300.000 მანეთს და მეტსაც ვერცხლით. პირიქით, ტფილისში მყოფ ამიერ-კავკასიის კაპიტალისტებს ქალაქიდან გააქვთ საზღვარგარეთ მხოლოდ 1 მილიონ მანეთის საქონელი, როგორც მაგალითად: ყაჭი, პარკი, აბრეშუმის თესლი, ბამბა, მატყლი და სხვა.

რუსეთთან საიმპორტო ვაჭრობის საგანს წარმოადგენენ: სპირტი, არაყი, კანტონის ჩაი, კარტოფილის სანთელი, რკინა და მისგან ნაწარმოებნი, სპილენძის ქურქელი, ქაშანურისა და შუშის საქონელი, გამოქნილი ტყავი, ტილო, ბამბის, მატყლისა და აბრეშუმის ნაწარმოებნი, რაც სულ 3¹/₂ მილიონ მანეთის ღირებულებას შეიცავს. რუსეთში გააქვთ ტფილისიდან: ყაჭი, აბრეშუმისა და სხვა ადგილობრივი ნაწარმოებნი — ნოხები, ქეჩები, ბამბა, მშრალი ხილი და სხვა³.

მოსაზღვრე აზიურ ქალაქებიდან⁴ ტფილისში შემოაქვთ: თამბაქო, ნოხები, ქეჩები, აბრეშუმის და ბამბის ნაწარმოებნი, რბილი ავეჯეულობა, მშრალი ხილი, კანტონის ჩაი, ირანული შაქარი — ცუდად დამზადებული პატარა თავებში და ოთხფეხა საქონელი, რაც სულ 800 ათას მანეთის ღირებულებას შეადგენს. ტფილისიდან და

¹ თავი 17, ფურც. 31.

² საბუთი ზუსტად არ ასხვავებს ერთიმეორისაგან ვაჭრობისა და მრეწველობის ცნებებს.

³ რუსეთში გატანილ საქონლის წლიური ღირებულება საბუთში ნაჩვენები არ არის.

⁴ რომელ ქვეყნის ქალაქებიდან, სახელდობრ, აღნიშნული არ არის. სხვა წყაროების მიხედვით ტფილისი ამ დროს ვაჭრობას აწარმოებდა უმთავრესად ირანისა და თურქეთის ქალაქებთან (დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე და ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ო ვ ი, Тифлис в ист. и этн. отн., стр. 135).

ტფილისით ირანში გააქვთ სხვადასხვა ადგილობრივი და ევროპული საქონელი: ადგილობრივი და რუსული სპილენძის ქურქელი, შისა და ქაშანურის ნაწარმოებნი, ბამბისა და მაჯდის საქონელი, ხისა და რკინის ნივთები, სულ 1.300.000 მანეთის ღირებულებისა.

ტფილისის მთელა საბრუნავი კაპიტალი შეადგენს 11 მილიონ მანეთს¹. ტფილისში მცხოვრებ მარტო უცხოელმა ვაჭრებმა 1861-წელს თავიანთი ვაჭრობის საბრუნავი თანხის მოცულობა 2.000.000 მანეთი უჩვენეს.

მცხოვრებთა პირველი მოთხოვნილების დაკმაყოფილებისა და ქალაქის გამოკვებისათვის ტფილისს აქვს დიდი საბრუნავი კაპიტალი — $3\frac{1}{2}$ მილიონიდან 5 მილიონამდე. ასე, მაგალითად, ქალაქს ყოველწლიურად სჭირდება: 400.000 ფუთამდე პურის ფქვილი; 500.000 ვედრამდე ღვინო ადგილობრივი წარმოებისა (განთქმულ კახურ ღვინოსთან ერთად); 50.000 ვედრამდე სპირტი და არაყი; 150.000 ფუთამდე ძროხის ხორცი; ამდენივე ცხვრის ხორცი; 25.000 ფუთამდე ხიზილალა და თევზი; 50.000 ფუთამდე ზეთი; 400.000² ძროხის, კამეჩისა და ცხვრის კარაქი; 200.000 მანეთის მწვანილი, ახალი ხილი, რძე და ყველი; 10.000 ფუთამდე კარტოფილის სანთელი; 25.000 ფუთამდე ქონის სანთელი; 10.000 ფუთამდე ფოტონეტრილი; 150.000 ფუთამდე ქერი; 350.000 ფუთამდე თივა; 40.000 საყენი შეშა; 40.000 გულურამდე ნახშირი (თითოში 2—3 ფუთი).

ბინის ქირა ყოველ წლიურად შეადგენს 300.000 მანეთს; დაქირავებულ შრომის ქირა შეადგენს $1\frac{1}{2}$ მილიონ მანეთს და საზოგადოებრივი ცხოვრების დანარჩენ მოთხოვნილების საგნები — $\frac{1}{2}$ მილიონ მანეთს.

მდგომარეობა ტფილისისა, როგორც ზღვის ნაპირზე მდებარე მთავარ კომერციულ ქალაქებისაგან დაშორებული პუნქტისა, რომელიც ამ კომერციულ ქალაქებთან არც რკინისგზითა და არც წყალსავალი გზით დაკავშირებული არ არის, ჯერჯერობით ხელს უშლის მას უფრო განავითაროს თავისი აღებ-მიცემობა; მაგრამ ტფილისზე გავლით უკვე დაწყებული უბაჟო სატრანზიტო ვაჭრობა ევროპისა

¹ ზედმიწევნით არა ჩანს, რომელ საბრუნავ თანხაზეა ლაპარაკი; რაკი ზემოთ აღნიშნულ თანხებს ტფილისის შინა ბაზრის საბრუნავი თანხა რომ მიემატოს, გაცილებით მეტი გამოვა, ამიტომ უნდა ვიგულისხმოდთ ის საბრუნავი თანხა, რომელიც ნაჩვენებ სამი წყაროს (იმპორტი და ექსპორტი დასაველეთ ევროპასთან, რუსეთთან და აზიის ქვეყნებთან) მიზღვით სდგებოდა.

² ასეა საბუთში, ალბათ 40.000.

შუა-აზიასთან¹ და აგრეთვე ამიერ-კავკასიის რკინისგზის გასაყვანად დაწყებული პირველი სამუშაოები“²... (ფურც. 14—16).

მოყვანილ ცნობებიდან ირკვევა, რომ 1865—66 წლებში ტფილისის ვაჭრობისა და ალემ-მიცემობისათვის 4 მთავარი წყარო გაანჩნდა: 1. იმპორტი და ექსპორტი ევროპასთან, 2. იმპორტი და ექსპორტი რუსეთთან, 3. იმპორტი და ექსპორტი აზიის ქვეყნებთან და 4. შინავაჭრობა.

ევროპიდან შემოტანილ საქონლის ღირებულება შეადგენდა წლიურად 2.000.000 მანეთს, ხოლო გატანილისა—1.000.000 მანეთამდე. საბუთში, სამწუხაროდ, ნაჩვენები არ არის, დასავლეთ ევროპის რომელ ქვეყნებთან აწარმოებდა ნიშანდობლივ ამ დროს ვაჭრობას ტფილისის და რა გზით. სხვა წყაროების მიხედვით კი ჩვენ ვიცით, რომ ეს ვაჭრობა წარმოებდა უმთავრესად საფრანგეთთან, ინგლისთან და ბელგიასთან³. საქონელი შემოჰქონდათ ევროპიდან ტფილისში და გაჰქონდათ ტფილისიდან ევროპაში, როგორც უცხოელ ვაჭრებს, რომელთაც ამ დროს ტფილისში მოწყობილი ჰქონდათ სავაჭრო სახლები და მაღაზიები, ისე აგრეთვე ადგილობრივ ვაჭრებსაც, რომლებიც საქონლის ჩამოსატანად მიემგზავრებოდნენ აღნიშნულ ქვეყნებში. საქონელი შემოჰქონდათ და გაჰქონდათ შავი ზღვით—ფოთზე გავლით⁴. ფოთიდან საქონელი ჩვეულებრივად მიჰქონდათ რიონით ორპირამდე. ეს გზა 90 ვერსს შეადგენდა. ორპირიდან საქონელი მიჰქონდათ ტფილისში ცხენებით, ურმებით ან კიდევ ფურგუნებით. ეს გზა შეადგენდა 257 ვერსს. სულ ფოთიდან ტფილისამდე ითვლებოდა 347 ვერსი, მაგრამ საქონლის გადატანა ფოთიდან ტფილისამდე, როგორც ზევითაც აღნიშნული გვქონდა, ორჯერ უფრო მეტი ჯდება, ვიდრე ლონდონიდან ან პარიზიდან ფოთამდე: ერთი ფუთი საქონლის გადატანა ფოთიდან ტფილისამდე ჯდება 85 კაპიკიდან 2 მანეთამდე⁵.

¹ ევროპისა და კოლონიალურ საქონლის გატანა (ტფილისზე გავლით) ბაქსა და ირანში ნებადართულ იქნა 1864 წლის 5 აპრილიდან (იხ. Свод сведений о Кавказе, VI, стр. 309).

² ამ სიტყვასთან წანადადება წყდება. აზრის მიხედვით წინადადება შეიძლება ასე დასრულდეს: „ჰქმნიან ფართე პერსპექტივებს ახლო მომავალში ტფილისის ალემ-მიცემობის უფრო გაფართოებისათვის.“

³ Д. Бакрадзе и Н. Бердзенов, Тифлис в историч. и этнограф. отнош. стр. 134; შდრ. Н. Дункель-Велинг, Статистическое описание Тифлиса (Кавказский календарь на 1865 г.).

⁴ ბათონი ამ დროს ჯერ კიდევ თურქეთის ხელში იყო.

⁵ Д. Бакрадзе и Н. Бердзенов, იქვე, გვ. 135.

რუსეთიდან შემოტანილ საქონლის ღირებულება წლიურად შეადგენდა 3¹/₂ მილიონ მანეთს, ხოლო თუ რამდენს შეადგენდა ტანილ საქონლის ღირებულება, ჩვენს საბუთში ნაჩვენები არ არის და არც ის არის ნაჩვენები, სახელდობრ, რუსეთის რომელ ქალაქებთან აწარმოებდა ამ დროს ტფილისი აღებ-მიცემობას და რა გზით; სხვა წყაროების მიხედვით კი ირკვევა, რომ ტფილისიდან რუსეთში გატანილ საქონლის ღირებულება აღწევდა 1 მილიონ მანეთს¹. რუსულ საქონლის შესყიდვა სწარმოებდა უმთავრესად ხარკოვისა, პოლტავისა, ვორონეჟისა და კურსკის ბაზრებზე, მაგრამ უფრო მომეტებულად კი ნიჟნი-ნოვგოროდის იარაღუკაზე, საიდანაც შესყიდულ საქონლის ერთი ნაწილი (უმცირესი ნაწილი—დაახლოებით ორი მეათედი) ჩამოჰქონდათ ხმელეთით, ხოლო მეორე ნაწილი (უმეტესი ნაწილი—დაახლოებით ორე მეათედი)—მდინარე ვოლგით ასტრახანამდე, და კასპიის ზღვით ასტრახანიდან სერებრიაკოვსკაიას ნავთსადგურამდე, ან კიდევ (ნაწილობრივ) ბაქომდე. სერებრიაკოვსკაიას ნავთსადგურიდან საქონელი მოჰქონდათ (კალმიკებისა და ნოღაელების) აქლემებით კავკაეში, აქედან კი აქლემებითვე, ან ჩალანდრებითა და ურმებით ტფილისში. მთელი გზა სერებრიაკოვსკაიას ნავთსადგურიდან ტფილისამდე ითვლებოდა 647¹/₂ ვერსი². ბაქოდან საქონელი მოჰქონდათ პირდაპირ ტფილისში ურმებით, ცხნებით ან კიდევ აქლემებით. ეს გზა შეადგენდა 525 ვერსს³.

აზიის ქვეყნებიდან შემოტანილ საქონლის წლიური ღირებულება შეადგენდა 800.000 მანეთს, ხოლო გატანილისა — 1.300.000 მ.. ჩვენს საბუთში, სამწუხაროდ, როგორც ვნახეთ, ამ შემთხვევაშიც ნაჩვენები არ არის, სახელდობრ, აზიის რომელ ქვეყნებთან აწარმოებდა 1865—66 წლებში აღებ-მიცემობას ტფილისი; მაგრამ სხვა წყაროებიდან (და ისედაც) ცნობილია, რომ ტფილისს ამ დროს ვაჭრობა ჰქონდა უმთავრესად ირანთან და ოსმალეთთან. საჭიროა აღინიშნოს, რომ, როდესაც ჩვენ დასახელებულ ქვეყნებთან ტფილისის ვაჭრობაზე (განსაკუთრებულ ექსპორტზე) ვლაპარაკობთ, იგულისხმება არა მარტო საკუთრივ ტფილისიდან გატანილი საქონლით ვაჭრობა, არამედ იმ საქონლითაც, რომელიც ტფილისზე გავლით გაჰქონდათ ამ ქვეყნებში ევროპის ქვეყნებს და რუსეთს. ამით აიხსნე-

¹ Сборн. стат. свед. о Кавказе, I, გვ. 86.

² იქვე, გვ. 81.

³ იქვე.

ბა სხვათაშორის ის გარემოება, რომ გატანილ საქონლის ღირებულება თათქმის ორჯერ სჭარბობს შემოტანილ საქონლის ღირებულებას და ეს პირველი შედარებით საკმაოდ დიდ თანხასაც (1.300.000 მან.) შეადგენს¹.

დასასრულ, შინავაჭრობის საბრუნავი თანხის წლიური მოცულობა ჩვენ საბუთს ნაჩვენები აქვს $3\frac{1}{2}$ მილიონიდან 5 მილიონამდე. შინავაჭრობაში ნაგულისხმევია უმთავრესად პირველ მოთხოვნილების საგნებით ვაჭრობა ქალაქის ბაზრებზე. მაგრამ, სამწუხაროდ, საბუთში სრულიად არაფერი არ არის ნათქვამი არც ამ პირველ მოთხოვნილების საგნებზე იმ დროს არსებულ ფასების შესახებ და არც საერთოდ ტფილისის ბაზრების შესახებ. ჩვენ გვაქვს 1864 წლის ტფილისის სტატისტიკური აღწერილობა², რომელსაც, როგორც შედარებიდან ირკვევა, ემყარება ჩვენი საბუთი, ან ყოველ შემთხვევაში ორივე აღწერილობა ემყარება რომელიმე სხვა საერთო წყაროს (საფიქრებელია ეს წყარო სტატისტიკური მასალები იყოს). ამიტომ შეგვიძლია ჩვენი საბუთის ჩვენება შევაფასოთ ამ აღწერილობის მიხედვით.

ამ სტატისტიკურ აღწერილობიდან ირკვევა, რომ ტფილისში 1864—65 წლებში პირველ მოთხოვნილების საგნებზე ასეთი ფასები იყო: 1. ფუთი პურის ფქვილი ღირდა 60 კაპიკიდან 80 კაპიკამდე, 2. ვედრო ღვინო 1 მანეთიდან 2 მანეთამდე, 3. სპირტი და არაყი 3 მანეთიდან 5 მანეთამდე, 4. ძროხის ხორცი 1 მ. 20 კ. 1 მ. 60 კაპიკამდე, 5. ცხვრის ხორცი 1 მ. 60 კ. 2 მანეთამდე, 6. თევზი დამარილებული და ხიზილალა 5 მანეთიდან 8 მანეთამდე, 7. ახალი თევზი 4 მანეთიდან 8 მანეთამდე, 8. ზეთი 6 მანეთიდან 8 მანეთამდე, 9. კარაქი 6 მან. 8 მანეთამდე, 10. კარტოფილის სანთელი 14 მან., 11. ქონის სანთელი 6 მან., 12. ფოტონაფტილი 6 მან., 13. ქერი 30 კაპ., 14. თივა 20 კ. 15. საყენი შეშა 15 მან., 16. გულდურა ნახშირი—80 კაპ.³

ამ ფასების მიხედვით, პირველ მოთხოვნილების საგნების ღირებულების საერთო თანხა, ჩვენს საბუთში ნაჩვენები ($3\frac{1}{2}$ მილიონიდან 5 მილიონამდე), არსებითად სწორი გამოდის (მხოლოდ მაქსიმალური თანხა $5\frac{1}{2}$ მილიონს და არა 5 მილიონს შეადგენს).

¹ ამ დროს საქართველოს აღებ-მიცემობა აზიის ქვეყნებთან შედარებით ფართე ხასიათს საერთოდ უკვე ადარ ატარებდა.

² Сторн. ст. св. о Кавказе, I, გვ. 81.

³ იქვე, 86—87.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ტფილისის საგარეო ვაჭრობაში ფირველი ადგილი ეჭირა რუსეთს (იმპორტი— $3\frac{1}{2}$ მილიონი, ექსპორტი 1 მილიონი, სულ $4\frac{1}{2}$ მილიონი). მეორე ადგილი—დასავლეთ ევროპის ქვეყნებს (იმპორტი—2 მილიონი, ექსპორტი—1 მილიონი, სულ 3 მილიონი) და მესამე ადგილი — აზიის ქვეყნებს (იმპორტი—800 ათასი, ექსპორტი—1.300.000 მანეთი, სულ 2.100.000 მანეთი). აქედან სამივე წყაროს მიხედვით იმპორტი შეადგენდა 6.300.000 მანეთს, ხოლო ექსპორტი 3.300.000 მანეთს. ტფილისთან ნოვაჰრე ქვეყნებს შორის პირველი ადგილი საერთოდაც (იმპორტ-ექსპორტის საერთო ჯამის მიხედვით) რუსეთს ეჭირა, რაც სრულიად ბუნებრივად უნდა ჩაითვალოს, თუ მივიღებთ მხედველობაში იმ გარემოებას, რომ ამ ხანებში (და საერთოდ XIX ს. დასაწყისიდან) საქართველო წარმოადგენდა რუსულ წარმოების სარეალიზაციო ბაზარს და ამ წარმოებისათვის ნედლეულის მიმწოდებელ ბაზას¹.

ტფილისის საშინაო ვაჭრობაში პირველ მოთხოვნილების საქონელთა შორის პირველი ადგილი ეჭირა რაოდენობის მხრივ ღვინოსა (500.000 ვედრო ველიწადში) და პურს (400.000 ფუთი ველიწადში), ხოლო ღირებულების მხრივ ზეთსა (300-დან 400 ათას მანეთამდე) და კარაქს (240-დან 320 ათას მანეთამდე). რატომღაც ჩვენს საბუთოში პირველ მოხმარების საგანთა შორის სრულიად მოხსენებული არ არის თუთუნის, მაშინ, როდესაც ამ უკანასკნელს არა უმნიშვნელო ადგილი ეჭირა მაშინდელ ტფილისის შინავაჭრობაში.

ზემოდ დასახელებულ სტატისტიკურ აღწერილობაში მოყვანილია საინტერესო ცნობები აგრეთვე ტფილისის სავაჭროების კატეგორიებად დაყოფისა და ქალაქის ბაზრების შესახებ:

„ამიერ-კავკასიის მხარეში საერთოდ და ტფილისში კერძოდ—ნათქვამია ამ აღწერილობაში—ვაჭრები თავისუფალნი არიან გილდიაში² ჩაწერისაგან. ვაჭრობის უფლება ეძლევათ სასმელების გაყიდვი-

¹ რკინის გზების გაყვანის შემდეგ რუსეთის კაპიტალი უფრო ფართოდ იპყრობს ბაზრებს საქართველოში (კერძოდ ტფილისში) და ამდროიდან სხვა ქვეყნების (დასავლეთისა და აღმოსავლეთის) იმპორტი და ექსპორტი ერთობ მცირდება.

² ცნება „გილდია“ რუსეთში პირველად შემოდის XVIII საუკუნის დასაწყისში. 1775 წლის დებულებით დაწესდა 3 გილდია. ამ დროიდან მოყოლებული XIX ს. მეორე ნახევრის დასასრულამდე ვაჭრები ვალდებული იყვნენ ჩაწერილიყვნენ ერთ-ერთ გილდიაში ქონებრივი ცენზის მიხედვით; მხოლოდ გილდიაში ჩაწერა აძლევდა მოვაჭრეს ვაჭრის წოდებას. 1863 წელს ერთი გილდია გაუქმდა და წვრილ ვაჭრებს აეკრძალათ გილდიაში ჩაწერა. 1893 წლიდან გილდიაში ჩაწერა სავალდებულო არ იყო. ამიერ-კავკასიაში და კერძოდ ტფილისში გილდიაში ჩაწერა არასოდეს სავალდებულო არ იყო ვაჭრის წოდების მოსაპოვებლად.

სათვის. სათანადო მოწმობები გაიცემა ყოველწლიურად და ეს მოწმობები 4 ხარისხისაა: პირველ ხარისხის მოწმობები წლიურად შეადგენს 55-მდე, მეორე ხარისხისა—130-მდე, მესამე ხარისხისა—450-დე და მეოთხე ხარისხისა—5-დე. პირველ ხარისხს მიეკუთვნებიან ტრაქტირები; მეორეს—სარდაფები, ბითუშად მოვაჭრე დუქნები და მაღაზიები, სადაც სამანუფაქტურო საქონელთან ერთად ჰყიდიან ევროპულ ლვინოებს დაბეჭდილ ჭურჭლებში; მესამეს—სასადილოები, საცალო და საბითუმო ვაჭრობით; და მეოთხეს—ლუდით, არაყითა და ცივი საუზმით მოვაჭრე დუქნები. პირველ და მეორე ხარისხის სავაჭროები ყოველწლიურად იხდიან, თუ ქალაქის ფარგლებში არიან, 100 მანეთს, ხოლო თუ ქალაქის მიდამოებში არიან, 50 მანეთს; მესამე და მეოთხე ხარისხის სავაჭროები კი—ქალაქის შიგნით 50 მანეთს, ხოლო ქალაქის მიდამოებში 25 მანეთს. ამ შემოსავლიდან 20% მიდის ქალაქის სასარგებლოდ, 25%—საეროზო გამოსაღებთა სასარგებლოდ და დანარჩენი 55%—მხარის ადგილობრივი შემოსავლის სასარგებლოდ. მთელი ეს შემოსავალი საერთოდ შეადგენს 60.000 მანეთს ყოველწლიურად¹.

სასმელების გაყიდვის ნებართვის გარდა, ქალაქის საზოგადოებრივი სამმართველოს მიერ ადგილობრივ ვაჭრებს ეძლევათ სავაჭრო დაწესებულებებისა და დუქნების გახსნის ნებართვაც. ეს ნებართვები 4 ხარისხისაა, რომელთაგან პირველი ღირს 8 მანეთი, მეორე—4 მან., მესამე—2 მან. და მეოთხე—1 მანეთი წლიურად.

იარაღები ტფილისში არ არის. რაც შეეხება ბაზრებს, ასეთები ეწყობა ყოველდღე: 1. თათრის მოედანზე, სადაც წარმოებს ვაჭრობა სურსათ-სანოვაგით, 2. სარდარ-აბადის მოედანზე, სადაც მომეტებულად ჰყიდიან პურსა და ბოსტნეულობას, 3. ავლაბრის მოედანზე, სადაც წარმოებს ვაჭრობა აგრეთვე სურსათ-სანოვაგით და 4. ერევნის მოედანზე, სადაც დილ-დილობით იყიდება შეშა და თივა.

ამ ყოველდღიურ ბაზრებს გარდა, კვირაობით ე. წ. რუსულ ანუ სალდათის ბაზარზე იყიდება ახლო-მახლო ადგილებიდან შემოტანილი ბოსტნეულობა და ჯარისკაცთა სხვადასხვა ნაწარმოები როგორც, მაგალითად, ავეჯი და ყოველდღიური მოხმარების სხვა წვრილმალ საგნები; რიყზე, რომელიც უმთავრესად მალაკნებით არის დასახლებული, ნიადაგ წარმოებს ვაჭრობა ცხენებით, ფურაყით და ახლო მოსახლე რასკოლნიკების მიერ შემოტანილი თევზით².

¹ Сбор. ст. св. о Кавказе, I, стр. 87.

² იქვე, 83. 88.

ყოველდღიური ბაზრებიდან ყველაზე უფრო დიდი და ცოცხალი ბაზარი, როგორც ჩანს, თათრის მოედანი იყო. იგი წარმოადგენდა ქალაქის სავაჭრო ცენტრს; აქ მოდიოდა ახლო-მახლო ადგილებიდან სხვადასხვა საქონელი და სურსათ-სანოვაგე: „წორაგალიდან, მარნეულიდან და ღურნუკიდან აქ მოდიოდა ფქვილი და ხორბალი; ყარაიაზიდან — ბრინჯი; აღდაშიდან — სახამთრო; ზაქათალიდან — ლეკური მსხალი; შხლოიდან — ყველი; თუშეთიდან და ყარაბალიდან — ცხვარი, მატყლი და ერბო; ჰამამლიდან — კვერცხი; ჯალალოლიდან და მანგლისიდან — კარტოფილი; ლაჰბალუდან — კარაქი; ყულფიდან და ქალზმანიდან (აღზევანიდან) — მარილი; ბორჩალოდან — ბოსტნეულობა (ხახვი, ბაღრიჯანი და სხვა)“¹.

„თათრის მოედნის შუაგულში გამართული იყო ყაფანი — დიდი სასწორი, საიდანაც საქონელი მცხოვრებლებს და ვაჭრებს ურიგდებოდა... სოფლიდან მოსული საქონელი ჯერ ქალაქის მცხოვრებთ უნდა ეყიდათ და შემდეგ — ქორვაჭრებს. როცა ყაფანზე ბაირალი იყო ამართული, მაშინ მცხოვრებლებს უნდა ევაჭრათ. სრულ 12 საათზე ბაირალს დაუშვებდნენ და ეს იმას ჰნიშნავდა, რომ ამის შემდეგ უნდა დაწყებულიყო ვაჭართა და სოფლელთა აღებმიცემობა“².

შინავაჭრობისა და კერძოდ ქალაქის ბაზრების კუთრი წონა საერთოდ ტფილისის აღებ-მიცემობაში, როგორც ვხედავთ, საკმაოდ მნიშვნელოვანი იყო საბრუნავ კაპიტალის მოცულობის მხრივ, მაგრამ ვაჭრობის განვითარების თვალსაზრისით მათ მაინც არ ჰქონდათ დიდი მნიშვნელობა იმიტომ, რომ ეს ბაზრები ბოლოს და ბოლოს არსებითად და უმთავრესად მხოლოდ მოსახლეობის გამოკვებას ემსახურებოდნენ. „ხალხის სიმრავლისდა მიუხედავად — სამართლიანადაა ნათქვამი დასახელებულ აღწერილობაში — ტფილისის ბაზრებს არა აქვთ მაინცდამაინც დიდი მნიშვნელობა ვაჭრობის [განვითარების] თვალსაზრისით. მართალია, წლის განმავლობაში ამ ბაზრებზე დიდი კაპიტალი იხარჯება, მაგრამ ვაჭრობის განვითარებისათვის ამას მნიშვნელობა არა აქვს, რადგან ეს მოხმარების საგნები არ იცვლება, ხოლო მათი რაოდენობა დამოკიდებულია მხოლოდ ქალაქის მოსახლეობის სიდიდეზე“³.

მიუხედავად იმისა, რომ 1865 — 66 წლებისთვის ტფილისში სავაჭრო და საქარხნო მრეწველობა შედარებით მნიშვნელოვნად გაზრ-

¹ ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი, ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჰემა, გვ. 12.

² იქვე, გვ. 12.

³ Сбор. ст. свед. о Кавказе, I, стр. 89.

დილი იყო და ქალაქს დიდის რაოდენობით მოსდიოდა გარედანაღმოსავლეთის
 სული თუ უცხოური წარმოების საქონელი, ხელოსნურ წარმოებასა
 და ხელოსნებს ქალაქის აღებ-მიცემობაში ჯერ კიდევ საკმაოდ მნიშ-
 ვნელოვანი ადგილი ეჭირათ. ტფილისის ხელოსნები¹ გაერთიანებულ-
 ლი იყვნენ, პროფესიისდა მიხედვით, თავისებურ კორპორაციებში
 რომლებიც ამქრების სახელწოდებით იყვნენ ცნობილი. ამქრობის
 წარმოშობა საქართველოში (უმთავრესად ტფილისში) არაბთა ბატო-
 ნობის ხანას, VIII საუკუნეს², მიეკუთვნება და მას ხანგრძლივი ისტო-
 რია აქვს. ეს ისტორია ჯერ შესწავლილი არ არის, მაგრამ ამქრობის
 შესახებ XIX საუკუნეში საკმაო ცნობები და ცალკე აღწერილობე-
 ბიც მოკვებობა³. ამ ცნობების მიხედვით ირკვევა, რომ ამქართა
 და ხელოსანთა რიცხვი XIX ს. მეორე ნახევრიდან თანდათანობით
 მცირდებოდა, რადგან ხელოსნური და შინამრეწველური წარმოება
 ვერ უძლებდა შემოტანილ ფაბრიკატების კონკურენციას. XIX საუკ-
 სამოცდახუთიან-სამოცდაათიან წლებისათვის ამქართა რიცხვი შემ-
 ცირდა თითქმის ორი მესამედით⁴, შედარებით წინა წლებთან, მაგ-
 რამ ამ დროს მათი რიცხვი 64-დგ მაინც აღწევდა⁵.

¹ ხელოსნების გარდა ამგვარ კორპორაციებში (ამქრებში) გაერთიანებულ-
 ლი იყვნენ ზოგიერთ დარგის ვაჭრებიც (Сборн. ст. свед. о Кавказе I, стр. 89).

² პროფ. ივანე ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომ. ისტორია,
 1907, გვ. 40.

³ ხელოსნობისა და ამქრობის შესახებ ცნობები იხ. Ю. Ахвердов, Тифлиские амкары, 1883, ტფილისი; С. Егнazarов, Городские цеха, ЗКОРГО XIV, вып. II, 1891; П. Шаншиев, Два слова об амкаре, 1857, ტფილისი; პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ის-
 ტორია, 1907 წ.; მისივე, ქალაქები, საქალაქო წყობილება და ცხოვრების
 ვითარება საქართველოში XVII — XVIII ს.; („პრობლემა“, № 1, 1919; ი. გრი-
 შაშვილი, ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჰემა, ტფილისი, 1927; მი-
 სივე, საიათნოვა, ტფილისი, 1918 წ.; გ. გამყრელიძე, ხელოსნობა ტფი-
 ლისში, 1926; С. Гулишамбаров, Обзор фабрик и заводов Тиф. губ., 1888, Тифлис; Акты КАЗ, I, VI, VII, XI, XII; დ. Бакрадзе и Н. Бер-
 дзенев, Тифлис в историч. и этногр. отношении, 1870; Положение о
 ремесленных амкарах (цехах) в г. Тифлисе и об их управлении; Ф. Махарадзе, Грузия в XIX ст., 1930, Тифлис; Сб. ст. свед. о Кав-
 казе, I, 1869; Сб. свед. о Кавказе, VI, 1883; საქართველ. სიძველენი, II, ტფილი-
 სი, 1909; Сборник обязательных постановлений Тифлисск. гор. думы за
 1875 — 1909, Тифлис, 1909.

⁴ Д. Бакрадзе и Н. Бердзенев, Тифлис в истор. и этногр.
 отн გვ. 139; შდრ. Сб. ст. свед. о Кавказе, I, стр. 89.

⁵ Сб. ст. свед. о Кавказе, I, стр. 89.

ყოველ ამქარს ჰყავდა თავისი გამგეობა, რომლის სათავეში უსტაბაში და უსტაბაშის თანაშემწე იდგა. თვითეულ ამქარს თავისი კუთარი დროშა და ემბლემა ჰქონდა. უსტაბაშს ირჩევდნენ კენჭისყრით, მაგრამ „უსტაბაშობის“ ვადა განსაზღვრული არ იყო: უსტაბაშის დარჩენა თავის თანამდებობაზე დამოკიდებული იყო მის უნარიანობაზე და აგრეთვე მის ავტორიტეტზე¹. ამქარს ჰქონდა თავისი წესდება, მაგრამ ეს წესდება არავის მიერ (მთავრობის ორგანოების მიერ) არ იყო დამტკიცებული. ამისდა მიუხედავად ამქარის წევრები სასტიკად იცავდნენ ამ წესდებით გათვალისწინებულ ვალდებულებებსა და წესებს. სხვათაშორის, ამ წესდების თანახმად, აკრძალული იყო შეგირდის გადაბირება. შეგირდს ჯამაგირი არ ეძლეოდა, ვიდრე ის ხელობას არ შეისწავლიდა. ხელობის შესწავლის შემდეგ კი მას წლიური ჯამაგირი ენიშნებოდა. შეგირდობის დრო განსაზღვრული არ იყო: ეს დამოკიდებული იყო შეგირდის ფხაზე და ხელობის სირთულეზე², ჩვეულებრივად კი შეგირდობა 5—6 წელიწადს გრძელდებოდა, მაგრამ ეს დრო მხოლოდ ხელობის შესწავლას არ ხმარდებოდა: ზაზენი თავის შეგირდს (განსაკუთრებით პირველ ხანებში) თავის პირად საქმესაც აკეთებინებდა და, შეიძლება ითქვას, მის განუკითხავ ექსპლოატაციას ახდენდა. შეგირდს, ვიდრე ის ოსტატის სახელწოდებას მიიღებდა, ქარგლობაც უნდა გაეელო. ეს მეორე საფეხური იყო შეგირდობიდან ოსტატამდე³.

ამქარების ორგანიზაცია არსებითად აერთიანებდა ერთ გარკვეულ სოციალურ ფენას—წვრილ ბურჟუაზიას და ამდენად, მიუხედავად შინაგანი წინააღმდეგობისა (განსაკუთრებით ოსტატებსა და შეგირდებს შორის), პროფესიულ-კლასობრივ სოლიდარობის საფუძველზე ეს ამქარები მტკიცედ იყენენ ერთმანეთთან შეკავშირებული და საჭირო შემთხვევაში ერთიანი ფრონტითაც გამოდიოდნენ. „ასე მოხდა, მაგალითად, 1865 წელს, როცა ახალი გადასახადების შემოღებას, ამ ახალი სამოქალაქო ცხოვრების პირველ სტუმარს, ტფილისის ამქრობამ აჯანყებით უპასუხა“⁴.

ეს აჯანყება არსებითად უკანასკნელი სერიოზული პროტესტი და გაბრძოლება იყო ხელოსნურ, შინამრეწველურ წარმოებისა საქარხნო და საფაბრიკო წარმოების წინააღმდეგ ახლად ფეხმომარებელი

¹ ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი, ძველი ტფილისი, გვ. 42. შდრ. Ю. А х в е р д о в, Тифлисские амкары, გვ. 1—50.

² იქვე, გვ. 42.

³ იქვე, გვ. 43.

⁴ იქვე, გვ. 47.

საქარხნო და საფაბრიკო წარმოება წალეკვითა და გაქრობით ემუქრებოდა, უკვე თითქმის დრომოქმულ, ხელოსნურ წარმოებას და ეს უკანასკნელიც ცდილობდა გადაერჩინა თავისი თავი მოსპობისაგან.

ხელოსნობისა და ამქრობის წინააღმდეგ იერიშები თითქმის XIX ს. პირველ მეოთხედიდან დაიწყო, მაგრამ განსაკუთრებით მძიმე პირობები მათთვის შეიქნა ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში. 1849 წ. საკითხიც კი იყო დასმული იმის შესახებ, რომ ამქრობა გაეუქმებინათ¹. მთავრობა ერთხანს არ ერეოდა ამქრობის საქმეში და მიზანშეუწონლადაც სთვლიდა მათ მოსპობას², მაგრამ შემდეგში ყველა დარგის ამქრობის ქალაქის სახელოსნო სამმართველოში (Городская ремесленная управа) გაერთიანებით ფაქტიურად ამქრობა გაუქმებულ იქნა.

ხელოსანთა და ამქართა შესახებ, როგორც ვამბობდით, ჩვენს საბუთში სრულიად არაფერია ნათქვამი, ხოლო ზემოთ დასახელებულ სტატისტიკურ აღწერილობაში შემდეგი მოკლე ცნობაა მოყვანილი: „ტფილისის ხელოსნები გაერთიანებული არიან საზოგადოებებად, რომლებიც ცნობილია «ამქართა» სახელწოდებით. ეს ძველი დაწესებულება შემოსულია აქ სპარსეთიდან. თვით სახელწოდებაც «ამქარი» ან «ჰამქარი» სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს თანამოაზრეს, ან ერთი და იმავე საქონლით მოვაჭრეს. ამქარი ჰგავს ცეხს, მაგრამ ამავე დროს მას თავისი განსაკუთრებული მხარეებიც აქვს. ეს არის კერძო დაწესებულება და ის არ არის დამტკიცებული მთავრობის არც ერთი განკარგულებით. ამისდა მიუხედავად ეს საზოგადოებები სასტიკად იცავენ თავიანთ წესებს.

ყოველ საამქროს, რომლის რაოდენობა ამჟამად 64-მდე აღწევს, ჰყავს თავისი უსტაბაში ანუ უფროსი და უსტაბაშის თანამემწე-მრავალი საამქრო შესდგება არა ხელოსნებისაგან, არამედ, ვაჭრებისა და მუშებისაგან. ასე, მაგალითად, მაუდის გამყიდველები შეადგენენ საამქროს, წყლის მზიდავეები, ანუ ადგილობრივი სახელწოდებით თულუხჩები, აგრეთვე შეადგენენ საამქროს. ამქრობს ხშირად უსაყვედურებდნენ და ახლაც უსაყვედურებენ, რომ ისინი, ერთიმეორესთან შეთანხმებით, თავიანთი ვაჭრობისა თუ წარმოების საქონლებზე ფა-

¹ იქვე, გვ. 49.

² მაგალითად, ვორონცოვი წინააღმდეგი იყო, რომ ამქრობი გაეუქმებინათ (იხ. Ю. Ахвердов, Тифлисские амкары, გვ. 31). ასეთივე აზრია გამოთქმული, როგორც ჯემოთ დავინახავთ, ტფილისის ზემოთდასახელებულ აღწერილობაში (Кавказский календарь на 1865 г., Статистическое описание Тифлиса).

სებს სწევენ, რის გამოც მათ მავნე დაწესებულებებად სთვლიან; მაგრამ ეს მოსაზრება, პირველი შეხედვით თითქოს საფუძვლიანი, არ არის სამართლიანი. ფასების აწვევის შესახებ შეთანხმების დანაშაული უნდა ვეძიოთ არა საამქროთა შემადგენლობაში, არამედ სამრეწველო მოქმედების განუვითარებლობაში — ადგილობრივ მკვიდრთა შორის. მეორეს მხრივ ამქრები, რომლებშიც არსებობენ საზოგადოებრივი საღაროები და რომლებშიც ზრუნავენ თავიანთი წევრებისობლებსა და ქვრივებზე, ავადმყოფებსა და მოხუცებულებებზე, განსაკუთრებული ყურადღების ღირსნი არიან და საჭიროებენ დაწვრილებით შესწავლას.

ამქრებში შედიან არა მარტო ადგილობრივი ხელოსნები, ვაჭრები და მუშები, არამედ ტფილისში დროებით ჩამოსულნიც, რათქმუნდა, არა ყველანი, არამედ ისინი, ვისაც სურვილი აქვს შეუერთდეს ამქრებს.

ხელოსანთა რიცხვი¹ შემდეგია: 1. მეთოფეები—38 ოსტატი და 16 შეგირდი, 2. ოქრომქედლები—120 ოსტატი და 20 შეგირდი, 3. თერძები—142 ოსტატი და 121 შეგირდი, 4. ქურქჩები—21 ოსტატი და 9 შეგირდი, 5. ხაბაზები—200, 6. ბაყლები—193, 7. ყასბები—86, 8. ხარაზები—201 ოსტატი და 100 შეგირდი, 9. მეტლეები—128 ოსტატი და 71 შეგირდი, 10. ზეინკლები—27 ოსტატი და 7 შეგირდი, სულ 1256 ოსტატი და 344 შეგირდი².

ამათ გარდა ტფილისში ითვლება ამქრების გარეშე: 10 მესათე, 6 ჯავაირჩი, 12 მებულკე, 6 დურგალი, 8 მეკარეტე, 3 მეუნაგირე, 7 ზეინკალი და მქედელი, 4 მეშპალერე, 8 მკინძავი, 2 მეთოფე, 6 მკერავი, 12 მეჩქემე, 3 ხარატი, 8 დალაქი, 10 ფოტოგრაფი, 9 ოქრომქედით მკერავი და 57 მეპაპიროსე.

ადგილობრივი ხელოსნობიდან სკარბობენ: ა) ოქრომქედლობა, ბ) საჭურველმკეთებლობა, გ) თერძობა და დ) ხარაზობა.

ყველა ხელოსნობის საბრუნავი თანხის რაოდენობა ცნობილი არ არის. ტფილისის ხელოსანთა ნაწარმოებებით მარაგდება ქალაქი და მახლობელი მაზრები. მნიშვნელოვანი გატანა ამ ნაწარმოებთა

¹ აქ ნაჩვენები რიცხვი ხელოსანთა, ყოველ შემთხვევაში პროფესიის მიხედვით, არ შეეფერება ამავე საბუთში ზემოთ დასახელებულ რაოდენობას ამქრებისას (64). ამქრებისა და ხელოსანთა რაოდენობის შესახებ იხ. Сборник статистич. свед. о Кавказе I, стр. 116; ა. აკობიანცი, ტფილისის აღწერილობა („გარუნ“, გვ. 282—284, სომხ. ენ.).

² შდრ. Сбор. ст. св. о Кавказе, I, გვ. 116.

არამცთუ იმპერიის, არამედ ამიერ-კავკასიის მხარის სხვა ადგილებშიც არ წარმოებს¹.

11. ზნე-ჩვეულება და ცხოვრების წესი. ამ თავში ტფილისის მოსახლეობის ზნე-ჩვეულებათა ზოგად დახასიათებასთან ერთად, მოცემულია საეკლესიო დღესასწაულებისა და განსაკუთრებით კი სახალხო გასართობების საკმაოდ ვრცელი აღწერილობაც. როგორც ჩანს, ავტორებს ამ თავის შედგენის დროს ხელთ ჰქონიათ (ან გაცნობილი ყოფილან) ზოგიერთი თანამედროვე ლიტერატურაც². ყოველ შემთხვევაში ის ნაწილი ამ თავიდან, რომელიც საეკლესიო დღესასწაულებს შეეხება, აშკარად Кавказский Календарь-ში მოთავსებულ ვ. ვერდერევისკის წერილის: „О народных праздниках и праздничных обыкновениях христианского населения Закавказья и преимущественно в Тифлисе“-ს მიხედვით უნდა იყოს შედგენილი³; ოღონდ ჩვენს აღწერილობაში ეს დღესასწაულები უფრო მოკლედ და სქემატურადაა აღწერილი (ზოგჯერ მარტო ჩამოთვლილია), ვიდრე ეს დასახელებულ ავტორს აქვს.

სამაგიეროდ ამ თავის ზოგადი (შესავლის მაგვარი) ნაწილი ოდნავ უფრო ვრცელადაა აღწერილი, ვიდრე დღესასწაულებისა და გაართობის ამბავი; თუმცა უნდა ითქვას, რომ ეს ზოგადი ნაწილიც ყოველგვარ ანალიზის გარეშე და საკმაოდ ზერეღედ არის შედგენილი.

„აქაური ხალხი—გკითხულობთ საბუთში—საერთოდ მზიარული ხასიათისაა, მაგრამ ამავე დროს შრომის მოყვარეცაა⁴. ასე, მთელი კვირის განმავლობაში ის მუყაითად მუშაობს, ბევრ რამეს იკლებს, კმაყოფილდება ოჯახში პურისა და ყველის ნაჭკრით (მარხვის დღეებში მშვანაილით), მაგრამ დღესასწაულებზე მან უნდა ჩაიცვას კარგად, სჭამოს და სვას ბლომად; ერთი სიტყვით, სადაც საჭიროა, უნდა გამოიჩინოს თავი, და ასეთ შემთხვევაში ის უკანასკნელ კაპიკსაც

¹ Сб. ст. св. о Кавказе, I, გვ. 90; ტფილისის სტატისტიკური კომიტეტის ოფიციალური ცნობებით 1865 წელს ტფილისში ითვლებოდა 5.521 ხელონანი (იხ., იქვე, გვ. 117).

² ტფილისის მცხოვრებთა ზნე-ჩვეულებისა და ადათის შესახებ, აგრეთვე დღესასწაულთა და გასართობების შესახებ რუსულ ენაზე ცნობები და ცალკე წერილები იბეჭდებოდა: გაზ. „Тифлисские ведомости“-ში (1828—1833 г.); გაზ. „Закавказ. вестн.“-ში (1846—1867); გაზ. „Кавказ“-ში (1846-1917); გაზ. „С.-Петербургские ведомости“-ში და სხ. ამ წყაროებისათვის ჩვენი საბუთის ავტორებს ხელი მიუწვდებოდათ.

³ Кавказский календарь на 1855 г. გვ. 547—586.

⁴ ზევით კი, როგორც ვნახეთ, ჩვენი საბუთის ავტორები ტფილისელებს „აზიურ სიხარმაცეს“ აბრალებდნენ.

არ დაიშურებს. ამის გამო კვირა და უქმე დღეებში, განსაკუთრებით გაზაფხულსა და ზაფხულში, ნიადაგ ისმის ზურნისა, დაირისა და დიპლიპიტოს ხმასთან ერთად, მოქეიფეთა სიმღერა—ეზოში, ბალში, მინდორზე, სადმე მდინარის ახლოს, ხის ქვეშ და ხევში.

მარხვებსა და ხალხურ საეკლესიო დღესასწაულებს სასტიკად იცავენ. სალოცავად მიდიან დიდის მზადებით რამდენიმე ვერსის სიშორეზე, ზოგჯერ ოსმალეთშიც კი¹. ყოველდღიურ ცხოვრებაში, საღამოს წინ და აგრეთვე თვით მუშაობის დროსაც, ისმის მშრომელთა სიმღერები. გაზაფხულზე, ზაფხულსა და შემოდგომაზე საამო მთვარიან ღამეებში, შეადგენენ ხოლმე წრეს, უკრავენ ბალალაიკებზე² (ჩანგურზე ან თარზე), დაირებსა და გარმონზე, და ასე ატარებენ საღამოებს კმაყოფილებაში.

ქალებიც არ ჩამორჩებიან. ქალი ადგილობრივი მკვიდრის სახლში ყველაფერია. ის ბავშვების დედაცაა, დიასახლისიც, მზარეულიც, მრეცხავიც, ძიძაც. მას უყვარს შელამაზდეს სხვადასხვა ადგილობრივი საკუთრად შემზადებული კოსმეტიკური საშუალებებით. ისიც გამოდის დაირითა და დიპლიპიტოთი. ტოლთა წრეები მხიარულობენ. ლეკურს თამაშობენ.

არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ მამაკაცები დროს ტარებას უღვინოდ ვერ ახერხებენ. ღვინოს საკმაო რაოდენობით ხმარობენ. მაგრამ იშვიათია კაცმა ნახოს ადგილობრივი მკვიდრი მთვრალი, ქუჩაში მწოლარე და საერთოდ არა ფხიზელი, ისეთ უმგვანო მდგომარეობაში, როგორც ეს სხვა ხალხშია.

მოხუცებული ქალებიც არ ივიწყებენ თავიანთ თავს: გამოდინან ეზოს გარეთ, თავს მოიყრიან ერთად, მიწაზე დასხდებიან და შორეულ წარსულზე მუსაიფობენ, ან ჰკიცხავენ სხვა მეზობლებს, რომლებიც მათი აზრით მისდევენ შეუფერებელ ცხოვრებას; ერთი სიტყვით ჭორიკანობენ. არის კიდევ ქალთა განსაკუთრებული კლასი, რომლის ერთადერთ ხელობას საქმროთა და საცოლოთა მოძებნა შეადგენს; ამით მოიპოვებენ ისინი რასობის პურსა.

დაბალი კლასი ყოველ მხრივ დღემდისაც პირველყოფილ მამაპაპათა კულტურულ დონეზე დგას. აწადმყოფობის დროს, მაგალი-

¹ ალბათ საბუთი ჰგულისხმობს ტფილისის მაჰმადიან მოსახლეობას.

² საეკვოა, რომ მაშინ ბალალაიკები, როგორც მუსიკალური ინსტრუმენტი, მასობრივ ხმარებაში ყოფილიყო. ჩანს, ბალალაიკის დასახელება ზერეფე დაკვირვების შედეგია, ან, იქნება, ჩანგურსა და თარს ეძახდეს ჩვენი საბუთი ბალალაიკას. ფრჩხილებში ბალალაიკის შემდეგ „ჩანგურისა ან თარის“ მოხსენებაც ამავე გვაფიქრებინებს.

თად, იშვიათად მიმართავენ რუს ექიმებს; უფრო მომეტებულად ასეთ შემთხვევაში ისინი ხმარობენ სხვადასხვა შინაურ წამლებს, განსაკუთრებით ბალახებს, რომელთაც აგროვებენ მინდვრებსა და ტყეში; ანდა ისინი მიმართავენ თავიანთ ექიმბაშებს. ავადმყოფობის მიზეზს მიაწერენ ხოლმე რომელიმე წმინდანს, მათზე გაჯაგრებულს, და ამიტომ პირველ თავიანთ მოვალეობად თვლიან მიმართონ რომელიმე ნაცნობ მკითხავს და მისი საშუალებით გაიგონ, თუ რომელია ეს წმინდანი. ამ წმინდანისათვის გადასდებენ ხოლმე ვერცხლის ფულს, რამდენიმე წმინდა სანთელს და აღთქმას აძლევენ—განკურნებისას მივიდნენ შიშველი ფეხით ამ წმინდანის სახელობის ეკლესიის კარიბჭემდე. აქ დაჰკლავენ ხოლმე ცხვარს და შეასრულებენ სხვა დაპირებებსაც, როგორც, მაგალითად: ატარონ გარკვეულ დროის განმავლობაში თეთრი ტანისამოსი, ანდა იარონ ეზო-ეზო (ჩვეულებრივად ფეხშიშველი) და აგროვონ მოწყალება (დიდება¹), ან კიდევ: თვეში ერთხელ, წელიწადში ერთხელ, ფეხშიშველი წავიდნენ ამ წმინდანის თაყვანის საცემლად; ზოგჯერ აღთქმა მდგომარეობს იმაში, რომ სასტიკად იცავენ გარკვეულ ხნის განმავლობაში მარხვას. ამასთანავე საჭიროა აღინიშნოს, რომ მრავალი მათგანი, როდესაც სალოცავად მიემგზავრება, მისვლისას ჩერდება ეკლესიასთან ამ მიზნით საგანგებოდ მოწყობილ სენაკში რამდენიმე დღეს და არ დაბრუნდება შინ, სანამ თვით წმინდანი არ გამოეცხადება ძილში და არ ეტყვის ავადმყოფს, ან ერთ-ერთ მის მახლობელს, რომ დროა შინ დაბრუნდეს, რომ მან უკვე მიიღო მათი აღთქმა: „ახლა დაბრუნდიო და მე ნუ დამივიწყებთო“. მაშინ ავადმყოფი მეორე დღეს მუხლებზე დაჩოქილი მიხობავს სენაკიდან ამ წმინდანის ხატთან, თაყვანსა სცემს მას და ბრუნდება შინ ღრმა მოკრძალებით. ზოგჯერ სალოცავად მიჰყავთ ისეთი საშიშო ავადმყოფნიც, რომლებიც გზაში, ყოველგვარ ჰიგიენურ პირობებს მოკლებულნი, მსხვერპლი ხდებიან თავიანთი ცრუმორწმუნეობისა და ფანატიზმისა.

ტფილისელებს აქვთ მრავალი ყოველწლიური საეკლესიო დღესასწაული, რომელსაც ესწრებიან არა მარტო ისინი, არამედ ყველა მახლობელ ადგილების მცხოვრებლებიც. და მაშინ ეს დღესასწაულები საყოველთაო სახალხო დღესასწაულის ხასიათს იღებენ. ასეთი დღესასწაულებისათვის მზადებას იწყებენ რამდენიმე დღით ადრე, ხოლო დღესასწაულის წინა დღით ბევრნი თავს იყრიან საღამოდანვე ეკლესიაში და იქ ათევენ ღამეს („ღამისთევა“).

1 ასეა საბუთოშო

დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ იშვიათია სხვა რომელიმე ქვეყანა, სადაც შემონახული ჰქონდეთ პირვანდელი ქრისტიანული ღვთის მსახურების ყველა ეს ნიშნები ისე, როგორც ეს ტფილისელ და საერთოდ ამიერ-კავკასიის ქრისტიანებს აქვთ; სადაც ეკლესიის ყველა დადგენილება დაცული იყოს უფრო სასტიკად, სადაც ეკლესიებში დადიოდნენ უფრო ხშირად და მონღომებით, ვიდრე აქ. არც ერთი აქაური ქვეშაირიტი ქრისტიანი არ გაუვლის ეკლესიას ისე, რომ არ მოიხადოს ქუდი, არ წარმოთქვას ლოცვა, არ ეამბოროს ეკლესიის კედელს და არ აუნთოს მას წმინდა სანთელი, რომელიც აქვე იყიდება ეკლესიის დუქანში, ან თვით ეკლესიაში.

ყველაფერ ამის შემდეგ შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ასეთ საღვთოდ განწყობილ ხალხში ნაკლებად მოიძებნება ცუდი ზნეობის აშკარა ნიშნები. შეიძლება თამამად იაროს ადამიანმა მთელი დღე ბაზრებზე, ქუჩებზე და საეკლესიო დღესასწაულის კრებებზე ისე, რომ შიში არ ჰქონდეს რაიმე დაჰკარგოს თავის ჯიბიდან, როგორც ეს სხვა დიდ ქალაქებშია ხოლმე. ქურდობა ძალიან იშვიათი მოვლენაა ქრისტიან მოსახლეობაში; თათრებში კი მოხერხებული ქურდობა სავაჟაკო და სატრაბახო საქმედ ითვლება. ამათში ქალები თაკილობენ გაჰყვენ ცოლად ისეთებს, რომელთაც თავი არ გამოუჩენიათ ასეთ ხელობაში“ (ფურც. 17—21).

ტფილისის მცხოვრებთა ზნე-ჩვეულებისა და ადათის ამ ზოგად მიმოხილვის შემდეგ საბუთი აგვიწერს სახალხო გასართობებსა და საეკლესიო დღესასწაულებს. სახალხო გასართობებიდან აღწერილია კრივი, ქიდაობა და ყეენობა.

კრავე და მუშტი-კრივი, როგორც ცნობილია, ტფილისელების საყვარელი გასართობი იყო¹. კრივი იმართებოდა ქალაქის სხვადასხვა ადგილას: ზარაფხანის ახლოს, სადაც ახლა ბაყალხანაა (მეტეხის ქვემო ნაწილი), არსენალთან (ე. წ. „ქირიანთ ხევში“); საბაჟოს უბანში (ე. წ. „ბოსტნის ურბებზე“); ავლაბარში (ე. წ. „ნახშირის უბანში“), სადაც ახლა ყაზარმებია; აბას-აბადისა და კოლორთაღის მოედნებზე;

¹ კრივისა და მუშტი-კრივის აღწერილობა ლიტერატურაში საკმაოდ ცნობილია (იხ. მაგ. К и ш м и ш е в, Тифлис 40-х годов, „Кавказ“, 1894 г. 60; Военный сборн. 1867 г., 6 и 7; Кавказский календарь 1855 г.; Потто, История войны и владычества русских на Кавказе, т. I, кн. II; „Тифлисский листок“, 1899 г. № 165, დამატება № 8; „ივერია“, № 1, 1885 წ.; „ცისკარი“ № 3, 1869 წ.; Акты Кавк., X; Кавк. сб., XXIII, 1902 г.; „Кавказ“ № 1, 1846 г. და სხ., მაგრამ ამ გასართობების ამომწურავი და მხატვრული აღწერილობა, მოცემული აქვს ძველი ტფილისის უბადლო „ტრუბადურსა და ქეშიკს“, ჩვენს პოეტს ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ს თავის „ძველ ტფილისის ლიტერატურულ ბოჭემაში“ (გვ. 30—37).

მოღნიის ეკლესიის ახლობელ ქუჩაზე; ბოტანიკურ ბაღის ზემოთ, ჩანჩქერის თავზე; მამადავითის ყელთან, სადაც წინათ დაცემული ადგილი ყოფილა; უფრო ხშირად კი კრივი იმართებოდა სიონის ქუჩაზე. სიონის ტაძარი ქალაქის ორი მოკრივე ნაწილის—ჩრდილოეთისა და სამხრეთის—საზღვრად ითვლებოდა. მოკრივეთა მიჯნად ზოგჯერ შუა ბაზარი ითვლებოდა—ქურქების სახელოსნოებამდე, ან კიდევ მტკვარი ჰყოფდა მოკრივეთა პარტიებს ერთმანეთისაგან¹. კრივი იმართებოდა ჩვეულებრივად კვირაობით, ყველიერის ბოლო დღეებში, აგრეთვე ნათლილების მეორე დღეს. ყველაზე დიდი კრივი—„ავლაბრის კრივი“—იმართებოდა კვირაცხოვლობის დღეს, ამ სახელწოდების ეკლესიის მახლობლად².

ყველაზე გავრცელებული იყო ე. წ. „მუშტის-კრივი“ და „ქვის კრივი“, ე. წ. „სალდასტი“³. მუშტის-კრივს მართავდნენ ზაფხულში—ქალაქის ქუჩებში, ხოლო სალდასტის კრივს ზამთარში—ქალაქს გარეთ. კრივს საერთოდ ჰქონდა თავისი წესები, ხალხის ჩვეულებაზე დამყარებული. კრივი პატარა ბიჭების შეჯიბრებით იწყებოდა; შემდეგ 18-20 წლის ჯაბუკები შეებრძობებოდნენ ერთმანეთს; ჯაბუკებს 25—30 წლის ვაჟაკები შეცვლიდნენ, ხოლო ამათ—დარბაისელი და გამოცდილი ფალანგები; ამ უკანასკნელთა კრივი ნამდვილ კრივად ითვლებოდა⁴.

კრივი თანამედროვე ზოქსის მაგვარი გასართობი (ან უკეთ ფიზკულტურა) იყო და ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი ს აღწერით იმართებოდა შემდეგნაირად: ჯერ ერთი მოკრივე შემოჰკრავდა ერთი ხელით მეორეს მუშტს, ხოლო თუ მოპირდაპირე ისეთი სუსტი აღმოჩნდებოდა, რომ ამ ერთი მოქნიული მუშტით წაბარბაცდებოდა, მაშინ იგივე მოკრივე მეორე მოკრივეს მეორე მუშტსაც მიართყამდა „მისაშველებლად“, რომ მოპირდაპირეს „წონასწორობა“ აღედგინა და ზეზე დამდგარიყო, სწორად; მერე დაიჭურდა ორივე ხელით—შეანჯღრევდა, შეასწორებდა და კრივი გაგრძელდებოდა⁵. დამარცხებული მოკრივე, ნაცემი და დაბეკვილი, თავისი მომხრეებითურთ ასპარეზს სტოვებდა და უკან დაიხევდა. დამარცხებულნი ხშირად ქვებსა და

¹ ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი, ძველი ტფილისი, გვ. 31.

² იქვე, გვ. 31.

³ ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი ს მოწმობით კრივი ბევრნაირი იყო: მუშტის-კრივი, ჩრდილო (კრივი ცალი ხელით), სალდასტი (ქვის კრივი) და სხვა (იქვე, გვ. 33).

⁴ იქვე, გვ. 31.

⁵ იქვე, გვ. 30.

აგურებს მოიშველიებდნენ. ამის გამო ბევრი მოკრივე ბრძოლიდან დაჭრილი და დასახიჩრებული გამოდიოდა¹.

საქართველოს რუსეთთან შეერთებისა და რუსული მმართველობის დამყარების შემდეგ კრივი აკრძალეს; მაგრამ ციციანოვის მმართველობის დროს კრივი, ხალხის თხოვნით, კვლად განაახლეს; 1850-იან წლებში, ვორონცოვის დროს, როდესაც ერთ-ერთ კრივში რამდენიმე ათეული კაცი დაიჭრა და ქალაქის წესი დაირღვა, ნიკოლოზ პირველმა სავსებით აკრძალა კრივი ქალაქის ფარგლებში და ასეთი ბრძანება გამოსცა: „კრივი ნებადართულია ქალაქს გარეთ, მაგრამ ისე კი, რომ მუშტების გარდა სხვა რამ იარაღი არავინ იხმაროს“². კრივისათვის თვალყურის დევნება ამიერაღიდან პოლიციას ევალებოდა.

კრივი თანდათანობით გადაგვარდა, ხოლო შემდეგში სრულიად გადავარდა. სალდასტის კრივი მთავარმართველის ბარიატინსკის დროს სამუდამოდ აიკრძალა. ხოლო მუშტის-კრივმა 70-იან წლებამდე გასტანა³ და, მაშასადაზე, 1865-იან წლებში ამ სახის კრივი ტფილისში ჯერ კიდევ იყო.

ჭიდაობაც ტფილისში ერთობ გაგრძელებული და მიღებული იყო. აქაც ჩვეულებრივად საბრძოლველად ორი ფალავანი გამოდიოდა, მაგრამ თითოეულ მოჭიდავეს თავისი პარტია ჰყავდა. ხშირად თვითეულ მოჭიდავეზე მყურებლები ნაძღვეს სდებდნენ ხოლმე და ამის გამო ეს გართობა დიდი აზარტით წარმოებდა არა მარტო მოჭიდავეთა მხრით, არამედ მყურებელთა მხრითაც. ზოგჯერ ბრძოლის დროს გაცხარებული მოჭიდავენი საზღვარს გადადიოდნენ და მოწინააღმდეგეს ფიზიკურ ზიანს აყენებდნენ. ამიტომ ჭიდაობის შედეგი ხშირად ისეთივე სისხლიანი იყო, როგორც კრივის შედეგი.

ადამიანთა ჭიდაობასთან ერთად ტფილისელები ეტანებოდნენ ყოჩების, მამლების და აქლემების ჭიდაობას. ამათში ყველაზე გავრცელებული იყო ყოჩების ჭიდაობა. ამგვარ ჭიდაობის მოყვარულნი დაყოჩებულ ერკემალს სახლში ზრდიდნენ, განსაკუთრებითი მზრუნველობით ექცეოდნენ, პურზედ ინახავდნენ და ჯაჭვით ჰყავდათ დაბმული, რომ უბრალოდ არავის დატაკებოდა. ყოჩობის დროს კი ქერით ათრობდნენ, მძივებიან საყელს უკეთებდნენ, ქოჩორს ენდროთი უღებავდნენ და რქის წვერებს კოპწიად გადაუხერხავდნენ. ყოჩების ჭი-

¹ იქვე, გვ. 32.

² АКТЫ КАЗ, ტ. X, გვ. 827. შდრ. ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი, იქვე, გვ. 32.

³ ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი, იქვე, გვ. 36.

დაობა გაშლილ ასპარეზზე იმართებოდა. მას მრავალი მაყურებელი
ესწრებოდა და ზოგჯერ დიდი აზარტით მიმდინარეობდა¹.

მაგრამ მუშტი-კრივისა და ჭიდაობის გვერდით, ტფილისელთა
გასართობებს შორის განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა ყეენობას.
პირვანდელი სახით ყეენობა, როგორც ჩანს, ომის მისტერიას წარ-
მოადგენდა და პატრიოტული პროპაგანდის თავისებური საშუა-
ლება იყო; შემდეგში კი, XIX საუკუნიდან, როგორც ი. გრიშა-
შვილსაც სამართლიანად ჰგონია, ყეენობა, საფიქრებელია, რუსე-
თის თვითმპყრობელური მთავრობის წინააღმდეგ პროტესტის ერთ-
გვარ გამოხატულებად გადაიქცა². სწორედ ამით უნდა აიხსნებოდეს
ის გარემოება, რომ რუსეთის მეფის მთავრობას ყეენობა არ მოსწონდა,
მასში ის თავის თავის გამასხარავებას ჰხედავდა. ამიტომ შემდეგ-
ში მთავრობამ ყეენობა, თავის პირვანდელი სახით (როგორც ომის
მისტერია) საესებით აკრძალა და ამის შემდეგ ყეენობას მშვიდო-
ბიანი პროცესიებისა და უბრალო კარნავალის ხასიათი მიეცა³.

ყეენობა ტფილისში ჩვეულებრივად დიდმარხვის პირველ ორ-
შაბათს ეწყობოდა⁴. ქალაქი უბნებად იყოფოდა და თვითეულ უბანს
თავისი ყეენი გამოჰყავდა. ყეენად ისეთ კაცს ირჩევდნენ, რომელიც
„გონება-მახვილი, ოხუნჯი და მოძრავი“ იყო. ყეენს მორთავდნენ კა-
რიკატურულად: თავზე შაქრის ქაღალდისაგან გაკეთებულ წოწოლა
ქუდს დაახურავდნენ, ტანზე გადაბრუნებულ ტყაპუქს (ან „პიანიცა
კაპიტნების“ მუნდირს⁵) ჩააცმევდნენ, ერთ ხელში ხმლის მაგივრად
ქაფქირს მისცემდნენ, ხოლო მეორეში—ქანგიან შამფურს, სახეს გაუ-
მურავდნენ და, ამგვარად მორთულს, აქლემზე შესვამდნენ. ყეენს მის-
დევდა „ბერიკულად“ გადაცმული ხალხი ზურნის დაკვრითა და ხმაუ-
რით. პროცესია მიდიოდა ქუჩებში რამდენიმე ხელჯოხიანის წინა-
მძლოლობით. ყეენის ამაღლა გამვლელ-გამოვლელს გზას ულობავდა და
ყეენის სასარგებლოდ „ხარკს“ ახდევინებდა⁶.

ზოგჯერ ყეენი არ მოგზაურობდა, იგი მოთავსებული იყო ცო-
ტა მომალლო ადგილას—ფეხმორთხმული იჯდა გოდორზე და ყა-
ლიონს სწევდა. მის გვერდით „სახრჩობელა“ იყო ხოლმე აღმართუ-
ლი იმისათვის, რომ „ჩამოეკიდათ“ მისი ურჩი—ვინც დაწესებულ

¹ იქვე, გვ. 30—31.

² იქვე, გვ. 25—26.

³ იქვე, გვ. 26.

⁴ იქვე, გვ. 28.

⁵ „ივერია“, № 49, 1888 წ.

⁶ ი. გრიშაშვილი, ძველი ტფილისი, გვ. 26.

ზარკს არ გადაიხდიდა. ზოგს ყენს გვერდით „დედოფალიც“ ახლდა, ირგვლივ კი „ნაზირ ვეზირი“ ეხვია¹.

გართობა ჩვეულებრივად შემდეგნაირად თავდებოდა. ყენს ნა-შუადღევს წაიყვანდნენ და მტკვარში გადაისვრიდნენ, მაგრამ, რასაკვირველია, ისეთ ადგილას, სადაც მას დახრჩობის შიში არ მოელოდა. ყენობის მონაწილენი კი მოგროვილი ფულით ქეიფს გამართავდნენ².

ასეთი იყო ზოგადად კრივსა, ჭიდაობასა და ყენობასთან³ დაკავშირებული გასართობები ტფილისში. ჩენი საბუთი ამ გასართობების შესახებ მხოლოდ მოკლე ცნობებს იძლევა, როგორც ვთქვით, ყოველგვარი ანალიზის გარეშე. საყურადღებოა, რომ ჩენს საბუთში ყენობა ოდნავ სხვანაირადაა გადმოცემული, ვიდრე ეს ზევით იყო აწერილი. ყოველ შემთხვევაში, 1865-იან წლებში, როგორც ჩანს, ყენობას ჯერ კიდევ ომის მისტერიის სახე დაკარგული არ ჰქონდა.

„სახალხო გასართობებს შორის დასახელებული უნდა იქნას მუშტი-კრივი, მთელი პარტიების მონაწილეობით,—მოგვიტხოვს საბუთი. ეს მუშტი-კრივი ხშირად თავდება ერთი-მეორის საგრძნობი დაშავებით, ზოგჯერ ძვლების დამტკრევეთა და სიკვდილითაც კი. აღგზნებული ბრძოლის დროს ხშირად ერთი პარტია მეორეს ქვებს ესვრის.

ერთობ მიღებულია აგრეთვე ჭიდაობა, რომლის დროსაც ორი მოჭიდავე ერთად გამოდის ხოლმე არენაზე. თვითეულ მოჭიდავეზე ცალკეული მაყურებლები ან მთელი პარტიები ნაძლევს სდებენ ხოლმე. არსებობს განსაკუთრებული სასტიკი წესები, რომ ჭიდაობის დროს არ შეურაცხყონ და არ დააშავონ დამარცხებული. დიდი სიყვარული აქვთ ყოჩებისა, მამლებისა, აქლემებისა და სახედართა ჭიდაობისადმი. ჭიდაობის მოყვარულნი საგანგებოდ ზრდიან და წვრთნიან ყოჩებს, მამლებსა და სხვა. ბავშვები მყუდრო ქუჩებზე და ქალაქის ხმაურობას დაშორებულ ადგილებზე მისდევენ ბურთისა, ჩალიჩისა, კოჭისა და მალულობიას თამაშს.

¹ იქვე, გვ. 27.

² იქვე, გვ. 27.

³ უფრო დაწვრილებით ყენობის შესახებ იხ.: „კვალი“ № 6, 1893; „ივერია“ № 49, 1888; № 50, 1889; „Кавказ“ № 28, 1850; № 31, 1856 წ; № 49, 1889; განსაკუთრებით კი ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი ს ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჰემა, გვ. 23—29.

დიდმარხვის პირველ ორშაბათს ქალაქში აწყობენ რალა ც
იტალიელების კარნავალის მაგვარ გასართობს—ყუენობას, რომელიც
ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ორიგინალური და მხიარული გასართო-
ბია ტფილისის სახალხო დღესასწაულებს შორის; იგი ისტორიული
წარმოშობისაა: დღესასწაულებზე ოდესღაც მომხდარ გამარჯვებას
სპარსელებზე; წარმოადგენენ სპარსეთის შაჰსა და საქართველოს მე-
ფეს თავიანთი პარტიებით; წინ მიუძღვით ზურნა, დიპლიპიტო,
დაირა და დროშები; ბრძოლა იწყება ყუენით, ყვირილით და ხმა-
ურობით; საქართველოს მეფე ყოველთვის ამარცხებს სპარსეთის შაჰს,
რომელსაც კარგად მობეგვავენ ხოლმე; მონაწილენი—ცხენოსნებიც
და ფეხოსნებიც, დიდი და პატარა—ყველა გამოწყობილია უცნაურ
ტანისამოსში; მათ ჰყავთ თავიანთი ბელადები, სარდლები და ბეგა-
რის ამკრეფნი; მიდიან თითქმის ყოველ დუქანში ან მაღაზიაში და
აგროვებენ ფულს; თამაშის დამთავრების შემდეგ იწყება, სადმე ქა-
ლაქს გარეთ, სახალხო ქეიფი; მთელ ქალაქს შემოივლის რამდენიმე
ასეთი პარტია“ (ფურც. 21—25).

აქ აზრი წყდება და ამის შემდეგ იწყება სახალხო და საეკ-
ლესიო დღესასწაულების აღწერა. ეს აღწერა, როგორც ვამბობდით,
ერთობ მოკლე და სქემატურია და, როგორც სჩანს, ავტორები
ემყარებიან 1855 წლის „კავკასკი კალენდარ“-ში მოთავსებულ ე. ვ-ს
აღწერილობას¹. შესაძლებელია, როგორც ვამბობდით, ისინი იცნობ-
დნენ სხვა წყაროებსაც², მაგრამ საბუთი მისდევს დასახელებულ ე. ვერ-
დერევესკის აღწერილობას თითქმის ზუსტად (ოღონდ შემოკლებით) და
აიტიომ არსებითად ამ უკანასკნელის მოკლე ექსცეპტს წარმოად-
გენს.

ბოლოში საბუთი მოულოდნელად და, თითქმის სრულიად უად-
გილოდ, კვლავ უბრუნდება იმ საკითხებს, რომელთა შესახებ უკვე
იყო ლაპარაკი მე-9 და 10 თავში. საბუთში ვკითხულობთ:

¹ Кавказский календарь 1855, стр. 547—586.

² საბუთის ავტორებს შეიძლებოდა სცოდნოდათ იმ დროისთვის რუსულ
გამოცემებში უკვე გამოქვეყნებული ცნობები და აღწერები, როგორც, მაგ. პ.
ს-ვსკის „Новый год в Тифлисе“ („Тифлисские ведомости“, № 1, 1829);
„Народные игры в Грузии“ („С.-Петербургские ведомости“, № 92, 1826;
№ 70 и 102, 1830); „Общественные увеселения в Тифлисе“ („Кавказ“, № 2,
1846); „Очерки Тифлиса“ („Кавказ“, № № 48, 50, 51, 52, 1848 г.); „О куд-
дианебах“ („Кавказ“, № 31, 1856); Н. Бердзенов, Очерки деревен-
ских нравов Грузии („Кавказ“, № № 28, 55, 56, 1858); Н. Бердзенов,
О быте Грузии старого времени („Кавказ“, № 86, 1858); და სხვა.

„სახალხო და საეკლესიო დღესასწაულებს შორის აღსანიშნავია შემდეგი:

ახალი წელიწადი. აქაურ მდიდრებთან, ისევე როგორც რუსებთან, ახალი წლის წინა დღით, საღამოს, თავს იყრიან ხოლმე ერთად, რომ ცეცხლის პირას შეხედნენ მზიარულად ახალწლის პირველ წუთებს. საშუალო და დაბალი წოდება დიდი ხნით ადრე ემზადება ამ დღისათვის; თითოეული დიასახლისი მოიმარაგებს ხოლმე ბევრ ხილს, შაქარს, ქიშმიშს, თაფლს, შაქრისყინულს და ნუშს; სომხის ბაზარს ყვირილით იკლებენ გამყიდველები; ამ დღისათვის აცხობენ ბედის პურებს, რომლებზედაც მოაყრიან ხოლმე ქიშმიშს; ამ ბედის პურებს გარდა, აცხობენ აგრეთვე რაღაცას თაფლის პურის მაგვარს—„ბასილას“, რომელსაც წიგნის, ან თითის, ან კიდევ ნემსის, მაკრატლისა და კალმის ფორმა აქვს ხოლმე, იმისდა მიხედვით, თუ ვინ რა ხელობას მისდევს; აცხობენ პურს აგრეთვე ადამიანის მოყვანილობისას—წმ. ბასილის სახსოვრად; ახალი წლის წინა დღით, საღამოს, აკეთებენ აგრეთვე გოზინაყებსა და ალვას; მეორე დღეს ყველაფერი ამით უმასპინძლდებიან სტუმრებს სიტყვებით: «გისურვებთ ასე ტკბილად დაბერებას»; ახალწელიწადს გათენებისას თავის ნინს მთ ავარ ოთახში შემოდის ოჯახის მეთაური ხონჩით, რომელზედაც ეს ტკბილეულობაა დაწყობილი და რომლის ოთხ კუთხეზე ანთებულია წმინდა სანთელი; შემოსვლისას ის იტყვის: «მე შემოვედი სახლში, ღმერთმა შეგიწყალოთ; ფეხი ჩემია, მაგრამ კვალი ანგელოზისაა»; ასეთ ხონჩას ეწოდება ტაბლა; ახალწლის მთელ დამეს, ნიშნად მტრებზე გამარჯვებისა, ისმის თოფების სროლა.

დანარჩენ¹ დღესასწაულებიდან აღსანიშნავია: 1. ნათლისღება (წყალკურთხევა); 2. ნინოობა—საქართველოს განმანათლებელის, მოციქულთა თანასწორის, წმინდა ნინოს დღესასწაული; 3. სუფსარქისობა—სომხების დღესასწაული; 4. ყველიერი—მუშტი-კრივის მთავარი დღეები; 5. დიდი მარხვის პირველი დღე—ყეენობა; 6. ჭია-კოკონობა—ვნების კვირის ოთხშაბათს; 7. ვნების პარასკევი; 8. ალდგომა; 9. კვირა-ცხოვლობა; 10. ჯოჯობა—ხელიკთა დღესასწაული, ალდგომის სამშაბათს; 11. ახალკვირა; 12. გაზაფხულის შეხვედრა²—სეირნობა მინდვრებსა და ბაღებში; 13. ამაღლება; 14. წმინდა გიორგის დღესასწაული—გიორგობა (ამ დღეს სოფ. თელეთში საბაქოსთან მართავენ დოღსა და კრივს); 15. ვიჭაი—1 მაისიდან ამაღლებამ-

¹ „დანარჩენებში“ კვლავ გამეორებულია ზემოთ უკვე აღწერილი მუშტი-კრივი და ყეენობა.

² მაისობა; იმართებოდა 1 ან 7 მაისს (ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი).

დღე—მკითხაობის განსაკუთრებული ჩვეულება: ქალწულთა მიერ მზის ამოსვლამდე ამოღებულ წყალში ჩაადებენ ბეჭდებს, საყურეებსა, სანკრდეს და სხვა. ამის შემდეგ ყველაფერი ეს გათამაშდება განსაკუთრებულ ლატარიაში—ამისთვის საგანგებოდ შეთხზულ სიმღერის ქვეშ და ბოლოს გაიმართება ქალების ლხინი ცეკვითურთ; 16. მთაწმინდის დღესასწაული¹—აღდგომის შემდეგ მეშვიდე კვირის ხუთშაბათს: ფეხშიშველ მლოცველთა სვლა ამავე სახელწოდების მონასტერში, სადაც მწირები, განსაკუთრებით გოგოები, სამჯერ შემოუვლიან ხოლმე ეკლესიას, რაც თავდადებასა და განუსაზღვრელ სიყვარულს ნიშნავს აუცილებელ² საგნისადმი; ზოგიერთნი ქვებს მიადებენ ხოლმე მონასტრის კედლებს და ამ ქვების ჩამოვარდნის დროს ატეხილ ხმაურობის მიხედვით მკითხაობენ მომავალზე; 17. წმინდა სამების დღესასწაული; 18. სამების პირველ ხუთშაბათს ყველა კათოლიკე დღესასწაულობს გარდამოხსნის დღეს—ქალწული თეთრ ტანისამოსში მიდის ეკლესიიდან სასაფლაოზე; გზაზე მას უყრიან ყვავილებს; 19. სურფ-კარაპეტის დღესასწაული; 20. მიძინება ღვთისმშობლისა; 21. შობა.

ტფილისელთა მაღალი კლასი მისდევს სავსებით ევროპულ ცხოვრებას—აღმოსავლური კომფორტით: ეტლი, ოთახის მორთულობა, ტანისამოსი და სხვა—მომეტებულად პარიზის მოდისაა; საშუალო კლასის მცირე ნაწილი ცდილობს, შეძლებისდაგვარად, შეითვისოს ეს. მაგრამ საშუალო კლასის უმეტესი ნაწილი და დაბალი კლასი მთლიანად ცხოვრობს ცუდ ბინებში, რომლებიც მომეტებულად მხოლოდ თითო ოთახისაგან შესდგება; ეს ოთახი მათთვის სასტუმრო ოთახიცაა, საწოლიც და სამზარეულოც; მასში დღიურ მუშაობის შემდეგ თავს იყრის და იძინებს ხოლმე მთელი ოჯახი დახურულ კარებში; რათქმუნდა, ამის გამო ჰაერი უსუფთაო ხდება, საკუთარ ანაორთქლთა და ბავშთა (თუ ასეთებიც არიან) უწმინდურობის წყალობით.

ყოველდღიური საქმელი შესდგება ყველისა და პურისაგან (მშრალად ან თბილ წყალში დაღობილად), ხოლო მარხვაში სხვადასხვა მწვანეულობისა ან ლობიოსაგან; კვირაობით და დღესასწაულებში კი არ ზოგავენ უკანასკნელ კაპიკს და ჰყიდულობენ ხორცსა და ღვინოს; ზაფხულობით იოლად მიდიან ხილით. ადგილობრივი

¹ მამადავითობა.

² ასეა დედანში.

მკვიდრნი, ზოგიერთების გამოკლებით, საერთოდ თავდაპირველ და ფხიზელ ცხოვრებას მისდევენ“ (ფურც. 23—25).

12. მმართველობა და დაცვა. საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, როგორც ცნობილია, ტფილისში დაწესდა მთავარ-სარდლების თანამდებობა (главнокомандующие в Грузии), რომელიც არსებობდა 1845 წლამდე¹. მთავარ-სარდლებთან არსებობდა ე. წ. „საქართველოს უზენაესი მთავრობა“ (Верховное грузинское правительствo), რომელშიც რუსეთის ცენტრალურ ხელისუფლების მიერ დანიშნულ რუს მოხელეთა გარდა ქართველებიც შედიოდნენ. საქართველოს უზენაესი მთავრობა ემორჩილებოდა მთავარ-სარდალს და არსებითად ამ უკანასკნელის სათათბირო ორგანოს წარმოადგენდა.

1845 წლიდან საქართველოში შემოღებულ იქნა მეფის ნაცვლის თანამდებობა². მეფის ნაცვალი განაგებდა მთელს კავკასიას და მის რეზიდენციად ტფილისი ითვლებოდა. მეფის ნაცვალი განსაკუთრებული უფლებებით იყო აღჭურვილი და კავკასიას განაგებდა სპეციალური დებულებით. კავკასიის მასშტაბით ის იყო ნამდვილი თვითმპყრობელი, რომელიც მხოლოდ მეფეს ემორჩილებოდა; ცენტრალურ ხელისუფლების ორგანოები (სამინისტროები) თავიანთ ღონისძიებებს კავკასიაში ახორციელებდნენ არა უშუალოდ, არამედ მხოლოდ მეფის ნაცვლის მეოხებით. 1865-იან წლებში (1862 წლიდან) მეფის ნაცვლად ტფილისში დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის-ძე იყო.

საქალაქო მმართველობის ხაზით კი ტფილისში შემდეგი მდგომარეობა იყო:

საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე, როგორც ნათქვამი იყო, ტფილისში ქალაქის სათავეში მოურავეები იდგნენ. ეს მოურავეები მეფის იურისდიქციას ემორჩილებოდნენ XVIII საუკუნეში საბოლოოდ დადგენილი წესების მიხედვით³. მოურავეები ასრულებდნენ უმთავრესად მოსამართლისა (მდივანბეგის) და საპოლიციო ფუნქციებს, მაგრამ, თუ მეფე მოითხოვდა, მოურავეები ვალდებული იყვნენ გაძლოდნენ

¹ ასეთ მთავარ-სარდლებად იყვნენ: ციციანოვი (1803—1806), გუდოვიჩი (1806—1809), ტორმასოვი (1809—1811), პაულუჩი (1811—1812), რტიშჩევი (1812—1816), ერმოლოვი (1816—1826), პასკევიჩი (1826—1831), როზენი (1831—1837) გოლოვინი (1837—1842) და ნეიდგარდტი (1842—1844).

² მეფის ნაცვლად (ნამესტნიკად) იყვნენ: ვორონცოვი (1845—1854), მურავიოვი (1854—1856), ბარიატინსკი (1856—1862) და დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის-ძე (1862—1882).

³ საქართველოს სიძველენი, II, 1909 წ., ტფილისი, გვ. 522—528 და 528—531; შდრ. Старый Тифлис, გვ. 51—57.

ქალაქის ყველა საქმეს¹. ამისათვის მოურავებს ეძლეოდათ გარკვეული გასამრჯელო ფულითა და ნატურით. მოურავის აპარატს შეადგენდნენ: ნაცვალი, მელიქ-მამასახლისი, ქედხუდი და დაბალი პოლიციის მოხელენი — ასახაში, ასასი, იასაული და სხვები².

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ამ მდგომარეობამ ზოგიერთი ცვლილებებით რამდენიმე ხანს გასტანა. შემდეგში-კი, სახელდობრ, 1840-იან წლებში მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა და ქალაქის მმართველობა სხვა წესზე მოეწყო. 1840 წლის დასაწყისში საქართველოს მთავარმართებლის გოლოვინის განკარგულებით შემუშავდა „დებულება ქალაქ ტფილისის საზოგადო საქალაქო მმართველობის შესახებ“. ეს დებულება მეფის მიერ დამტკიცებულ იქნა იმავე წლის 10 აპრილს, ხოლო მოქმედებაში შევიდა 21 აგვისტოს.

ამ დებულების თანახმად დაარსდა ე. წ. „ექვსი ხმოსნის სათათბირო“ (шестигласная дума). სათათბიროს (ან, როგორც დებულებაშია ნათქვამი, „უპრავის“) სათავეში იდგა ქალაქის თავი³. ფორმალურად, დებულების მიხედვით, ქალაქის თავს ირჩევდა მთელი მოსახლეობა, ხოლო ფაქტიურად მას მთავარმართებელი ან გუბერნატორი ნიშნავდა. სათათბირო შესდგებოდა ექვსი ხმოსნისაგან, რომელთაგან ორს ირჩევდნენ მესაკუთრენი (სახლის მებატრონენი), ორს ვაჭრები და ორს ხელოსნები (ამქრები). ამას გარდა თითოეული დასახელებული წოდება ირჩევდა ათ-ათ კაცს (სულ 30 კაცს); ამ 30 კაცის თანდასწრებით უნდა გაენაწილებინა სათათბიროს ქალაქის გადასახადები; ქალაქის სათათბიროს დადგენილებათა სისრულეში მოსაყვანად დასახელებული სამი წოდება ირჩევდა კიდევ უსტაბაშებსა და მათ თანაშემწეებს: თითოეული წოდება ორ უსტაბაშსა და 2 თანაშემწეს⁴; უკანასკნელ ხანებში ქალაქის სათათბიროებში მონაწილეობას იღებდა აგრეთვე მთავრობის სპეციალური წარმომადგენელიც.

ქალაქში ცალკე არსებობდა საქალაქო პოლიცია⁵. პოლიციის სათავეში იდგა პოლიცმეისტერი (უფროსი პოლიცმეისტერი და უმცროსი პოლიცმეისტერი⁶). ქალაქი იყოფოდა 4 საპოლიციო ნაწილად

¹ იქვე, § 44.

² იქვე, §§ 1, 2, 45.

³ პირველი ქალაქის თავი იყო ივ. იზმიროვი.

⁴ Тифлисский муниципальный календарь на 1917 г.

⁵ Градская полиция.

⁶ პოლიცია ტფილისში შემოდებულ იქნა რუსულ მმართველობის დამყარების თითქმის პირველ დღიდან: 1801 წ. ტფილისში დაწესდა „სამოქალაქო პოლიციის მმართველობა“, ხოლო 1864 წელს შემოდებულ იქნა ახალი საპოლიციო უტატები.

და თითოეული ნაწილის სათავეში უფროსი ბოქაულები იდგნენ; ამ უფროს ბოქაულების გარდა, თითოეულ საპოლიციო ნაწილშიც ერთო გამოძიებელი-ბოქაული და ე. წ. საქალაქო კომისარი ითვლებოდა. პოლიცია ემორჩილებოდა ტფილისის გუბერნატორს.

ასე იყო 1865 წლამდე. 1865 წელს, ტფილისის ამქრების „აჯანყების“ დროს, ქალაქის თავმა შერმაზან-ვართანოვმა ძლივს უშველა თავს გაქცევით, ხოლო გადასახადების ამკრეფი ბაშ-ბეუქ-მელიქოვი მოკლულ იქნა¹ აჯანყებულების მიერ. ამის შემდეგ გადაწყდა რეორგანიზაცია მოეხდინათ ქალაქის მმართველობაში, რათქმაუნდა, მთავრობისათვის, სასურველი მიმართულებით იმგვარად, რომ მომხდარ ამბავის (აჯანყების) მაგვარ მოვლენის გამეორება შეუძლებელი ყოფილიყო. („აჯანყება“, რათქმაუნდა, მხოლოდ საბაზი იყო რეორგანიზაციისათვის, თორემ ნამდვილი მიზეზი იმაში მდგომარეობდა, რომ ტფილისში მომხდარ ეკონომიურ და სოციალურ ცვლილებების გამო არსებულ „ექვსხმოსანის“ სათათბირო ამ დროს უკვე სრულიად არ შეეფერებოდა თავის დანიშნულებას). უპირველესად ყოვლისა გადაყენებულ იქნა ქალაქის თავი შერმაზან-ვართანოვი და მის ნაცვლად დროებით ქალაქის თავის თანამდებობის აღმასრულებლად დაინიშნა ს. აბესალომოვი². ამავე დროს ნამესტნიკმა ბრძანება გამოსცა შექმნილიყო სპეციალური კომისია ქალაქის მმართველობის რეორგანიზაციისათვის წინასწარი მუშაობის ჩასატარებლად³.

კომისიას ევალებოდა შეედგინა სია: 1. შთამომავლობით აზნაურებზე, 2. პირად აზნაურებზე, 3. საპატო და პირად მოქალაქეებზე, 3. მესაკუთრეებზე და 4. დანარჩენ მკვიდრ მცხოვრებლებზე. კომისიამ მუშაობა დაიწყო 1866 წლის 15 თებერვალს და დაამთავრა მუშაობა იმავე წლის ივლისისათვის. კომისიის მუშაობის შედეგად თავმოყრილ მასალების საფუძველზე შემუშავებულ იქნა ახალი „დებულება ქალაქ ტფილისის საზოგადოებრივ მმართველობის შესახებ“.

¹ „აჯანყება“ ჩააქრო მთავრობამ ჯარის ნაწილების მოშველიებით: ყარაბაღიდან გამოიწვიეს რამდენიმე ბათალიონი და ხრამიდან კახაკები, მუზრავანიდან მოიტანეს ზარბაზნები და ავლაბრის ორივე ხიდზე, თათრის მოედანზედ, პოლიციის შენობასთან, კუკიის ხიდთან და ჩუღურეთის სიახლოვეს—ჯარები ჩააყენეს (ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი, ძველი ტფილისი, გვ. 47—48). შდრ. С. Ч р е т а е в, Тифлис в XIX ст. (Весь Кавказ, 1903, Тифлис); ამქართა აჯანყების შესახებ იმავე 1865 წელს გერცენის „Колокол“-ში საინტერესო წერილი მოათავსა ნ. ნიკოლაძემ რიონელის ფსევდონიმით.

² Кавказский календарь на 1866 г., გვ. 18 (უკან. განყ).

³ გახ. „Кавказ“, 1866 წ., №№ 18, 19 და შემდ.

ეს „დებულება“ დამტკიცებულ იქნა მეფის მიერ 1866 წლის 11 აგვისტოს და მოქმედებაში შევიდა 1867 წლის 1 იანვრიდან¹.

ამ დებულების თანახმად ტფილისის საქალაქო სამმართველო იყოფოდა: 1. საერთო სამმართველოდ და 2. კერძო სამმართველოდ. თავის მხრივ საერთო სამმართველო შესდგებოდა: ა) საკუთრივ საერთო სამმართველოსა და ბ) განმკარგულებელ საქალაქო საკრებულოსაგან; კერძო სამმართველო კი—ა) არჩეულთა საკრებულოსა და ბ) კერძო მმართველობებისაგან. საქალაქო სამმართველოს სათავეში იდგა ქალაქის თავი, ქალაქის თავსა და საერთოდ ხმოსნებს ირჩევდა მთელი მოსახლეობა. ამომრჩეველები იყოფოდნენ 4 კატეგორიად: 1. პირველ კატეგორიას შეადგენდა შთამომავლობითი თავად-აზნაურობა, რომელსაც ქალაქში ჰქონდა უძრავი ქონება, ან სავაჭრო-სამრეწველო საწარმო, 2. მეორე კატეგორიას—პირადი აზნაურები და საპატრიო მოქალაქენი, რომელთაც გააჩნდათ ასეთივე ქონება, 3. მესამე კატეგორიას—მოქალაქენი და ე. წ. ახალმოსულნი, უკეთუ მათ ჰქონდათ კერძო საკუთრება, და 4. მეოთხე კატეგორიას—დანარჩენები, ვისაც უძრავი ქონება არ მოეპოვებოდათ, მაგრამ იხდიდნენ საქალაქო გადასახადებს².

მოქალაქეს ხმის უფლება ჰქონდა, უკეთუ ის: ა) 21 წლისა იყო, ბ) სასამართლოს წესით ღირსება აყრილი არ ჰქონდა და გ) ქალაქში 2 წელიწადი ცხოვრობდა. ქალებსა და მოხუცებულებს ფაქტიურად ხმის უფლება არ ჰქონდათ. მათ შეეძლოთ, უკეთუ ისინი სახლის მებატრონენი იყვნენ, გადაენდოთ თავიანთი უფლება ნათესავისათვის³.

თითოული კატეგორია მოსახლეობისა ირჩევდა 100 ხმოსანს კერძო სამმართველოში (სულ 400 კაცს), ხოლო ეს უკანასკნელი თავის წრიდან ნიშნავდა 25-25 კაცს თვითეულ კატეგორიის წარმომადგენელთაგან საერთო სამმართველოში (სულ 100 კაცს). აქედან კი შესდგებოდა განმკარგულებელი საქალაქო საკრებულო. ამ უკანასკნელში შედიოდა: ქალაქის თავი, როგორც თავმჯდომარე, რვა ხმოსანი (ორ-ორი თითოეულ კატეგორიის ამომრჩეველებიდან) და ერთი მთავრობის წარმომადგენელი. ქალაქის თავი და საერთოდ მთელი საქალაქო სამმართველო ემორჩილებოდა გუბერნატორს⁴. ეს უკანასკნელი და საქალაქო სამმართველოში წარგზავნილი მთავრობის წარ-

¹ გაზ. „Кавказ“, 1866 წ., № 79.
² იქვე.
³ იქვე.
⁴ გაზ. „Кавказ“, № 79, 1866 წ.

მომადგენელი თვალყურს ადევნებდნენ, რათა სამმართველოს მთელი მუშაობა წარმართულიყო ხელისუფლებისათვის სასურველ მიმართულებით.

საერთოდ ამ ახალი დებულების შედეგად შექმნილ მდგომარეობის მიხედვით, ქალაქის ფაქტიური ბატონ-პატრონი მესამე წოდება— ბურჟუაზია იყო. ხოლო ქალაქის მმართველობა იმავე ხელისუფლებას ემორჩილებოდა, რომელიც საერთოდ ამ დროს ქვეყანას განაგებდა— თვითმპყრობელობისა და კოლონიალურ პოლიტიკის პრინციპებზე: თუმცა ქალაქის მმართველობის ორგანო, ფორმალურად, არჩევნების საფუძვლებზე იყო მოწყობილი და მცხოვრებლებს უფლება ჰქონდათ ამ არჩევნებში მონაწილეობა მიეღოთ, მაგრამ, ჯერ ერთი, ეს არჩევნები მოქალაქეთა ქონებრივ მდგომარეობასა და ცენზზე იყო დამყარებული (შეძლებულ კლასების ინტერესებიდან გამომდინარეობდა) და მეორეც, ამგვარად არჩეული ორგანო ბოლოს და ბოლოს ფაქტიურად გუბერნატორს ექვემდებარებოდა და ამ უკანასკნელის ნება-სურვილის მიხედვით წარიმართებოდა. ასე რომ, საქალაქო სამმართველოს ავტონომიური უფლებები¹ არსებითად ფიქტიური იყო, ხოლო საყოველთაო არჩევნებზე დამყარებული „დემოკრატიზმი“— უბრალო მოჩვენება: ეს დემოკრატიზმი ჩვეულებრივი ბურჟუაზიული დემოკრატიზმისაგანაც ერთობ შორს იყო.

როგორც ვთქვით, ეს დებულება მოქმედებაში შევიდა მხოლოდ 1867 წლის 1 იანვრიდან და ამრიგად იმ დროს, როდესაც ჩვენი აღწერილობა სდგებოდა, ე. ი. 1865—66 წლებში ტფილისის საქალაქო მმართველობა ჯერ კიდევ 1840 წელს გამოცემულ დებულების საფუძველზე მოქმედებდა. საერთოდ ამ დროს ქალაქის საქმეები არსებითად ისევე ძველ წესების მიხედვით წარიმართებოდა— იმ, ასე ვთქვათ, ექსტრა-ორდინარული, ადმინისტრატიული ცვლილებებით, რომლებიც მოჰყვა ამქართა აჯანყებასა და მის შედეგებს. მაგრამ ჩვენი საბუთის ამ თავში (და საერთოდაც) ყველაფერ ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი. აქ მხოლოდ უბრალოდ ჩამოთვლილია ის ცენტრალური და ზოგჯერ მყორე ხარისხოვანი დაწესებულებები, რომლებიც მაშინ არსებობდნენ ტფილისში. საყურადღებოა, რომ ამ დაწესებულებებს შორის დასახელებულია „საგენერალ-გუბერნატორო“². ტფილისში „საგენერალ-გუბერნატორო“ გაუქმდა 1866 წლის 28 ოქტომბერს და მა-

¹ რომლის შესახებ ასე მჭევრმეტყველურად და უჭვეშევრდომილესად მთახსენებდა ქალაქის თავი არ წრუნი დიდ მთავარს მიხეილ ნიკოლოზისძეს (ს. ტრელაშვილი, Тифлис в XIX ст.).

² ფურც. 25.

შასადამე, რაკი ეს დაწესებულება (საგენერალ-გუბერნატორო) ჩვენს საბუთოში მოხსენებულა, ის დაწერილი უნდა იყოს ამ დაწესებულებაში გაუქმებამდე, ე. ი. 1866 წლის 28 ოქტომბრამდე. ამრიგად, ეს თარიღი არის ჩვენი საბუთის terminus post quem non, თარიღი, რომლის შემდეგ არ შეიძლება ის შედგენილიყო¹.

მოგვყავს საბუთის (მე-12-ე თავის) ტექსტი:

„ტფილისში, როგორც მთელი ამიერ-კავკასიის მმართველობის ცენტრში, არსებობენ შემდეგი დაწესებულებები და უმაღლესი ხელისუფალნი:

1. მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობის მოადგილე („ნამესტნიკი“²).—მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობის მოადგილის კარი;

2. მეფის მოადგილის საბჭო;

3. მეფის მოადგილის მთავარი სამმართველო, რომელიც შესდგება: საერთო, სასამართლო, სახელმწიფო ქონებათა, ფინანსთა და საკონტროლო დეპარტამენტებისაგან;

4. მთავარ სამმართველოს უფროსი³;

5. მხარის მოქალაქეობრივ მოწყობის საქმეთა დროებითი განყოფილება;

6. დიპლომატიური კანცელარია;

7. ამიერ-კავკასიის სამიჯნაო პალატა;

8. სამიჯნაო კომისიები⁴;

9. ტფილისის გენერალ-გუბერნატორი⁵;

10. ტფილისის სამოქალაქო გუბერნატორი და საგუბერნიო სამმართველო⁶;

11. ამიერ-კავკასიის სახაზინო პალატა;

12. საზოგადოებრივი შეწყნარების ამიერ-კავკასიის პრიკაზი;

13. სამოქალაქო და სისხლის სამართლის სასამართლოს პალატა;

¹ ჩვენი საბუთის დაწერის ante quem non (1865 წლის აპრილი), ე. ი. თარიღი, რომლის ადრე ის არ შეიძლება და შედგენილიყო, ჩვენ უკვე გამოვარკვეთ (იხ. ზემოთ).

² მეფის მოადგილედ ამ დროს, როგორც ვამბობდით, იყო დიდი მთავარი, მიხეილ ნიკოლოზის-ძე (1862—1882 წწ.)

³ სამმართველოს უფროსად ამ დროს იყო სენატორი ა. პ. ნიკოლაი.

⁴ ამ დროს (1865—66 წწ.) ასეთი კომისიები სულ 8 იყო.

⁵ ტფილისის გენერალ-გუბერნატორად ამ დროს გ. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი იყო.

⁶ ტფილისის სამოქალაქო გუბერნატორად ამ დროს კ. ო რ ლ ო ვ ს კ ი იყო.

14. საკომერციო სასამართლო¹;
15. სათავადაზნაურო სადებუტატო საკრებულო²;
16. სამაზრო სასამართლო;
17. საქალაქო პოლიცია;
18. საქალაქო საზოგადოებრივი სამმართველო³;
19. საგუბერნიო პროკურორი;
20. უწმინდესი სინოდის საქართველო-იმერეთის კონსისტორია;
21. საქართველოს ექზარხატი⁴;
22. სამაზრო სამმართველო;
23. მართლმადიდებელთა სარწმუნოების სასულიერო წოდების ღარიბთათვის მზრუნველობა;
24. მართლმადიდებელთა სასულიერო სემინარია⁵;
25. კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის სამმართველო;
26. საქართველო-იმერეთის ეპარქია;
27. სომხურ-კათოლიკური ეპარქია;
28. რომაულ-კათოლიკური ეპარქია;
29. ლუტერანული ეპარქია;
30. სასწავლო დაწესებულებათა მთავარი ინსპექტორი;
31. სასწავლებელთა ტფილისის დირექცია;
32. კავკასიის საცენზურო კომიტეტი⁶;
33. ამიერ-კავკასიის ქალთა ინსტიტუტი⁷;
34. წმ. ნინოს სახელობის ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოება და წმ. ნინოს სასწავლებელი⁸.

¹ საკომერციო სასამართლოს დებულება დამტკიცდა 1852 წელს. 1865–66 წლებში მის თავმჯდომარედ ი. ანდრონიკაშვილი ითვლებოდა.

² სათავადაზნაურო საკრებულოს თავმჯდომარედ ამ დროს დ. ყიფიანი იყო.

³ ქალაქის თავის თანამდებობის დრ. აღმასრულებლად 1865/66 წლებში ს. აბესალომოვი იყო; წევრებად: მთავრობისაგან დანიშნული—დრჟევიცა-კოვანი, არჩეულნი—ნ. მილოვი, ი. ტერ-ყაზაროვი, ი. მანთაშევი, კ. მამიკონოვი, ს. აბრამოვი და მ. ტერ-მელიქსეტოვი; მდივნად იყო მ. ქიქოძე.

⁴ საქართველოს ეგზარხოსად ამ დროს ევსევი იყო.

⁵ რექტორად იყო ვიქტორინი.

⁶ საცენზურო კომიტეტის თავმჯდომარედ ითვლებოდა ა. მაქსიმოვიჩი, ხოლო ცენზორებად: ი. ყაითმაზოვი და დ. კოვალენსკი.

⁷ ინსტიტუტის საბჭოს თავმჯდომარედ იყო გ. ორბელიანი.

⁸ ეს საზოგადოება და სასწავლებელი დაარსდა გორონცოვის დროს 1846 წელს.

35. რუსული საიმპერატორო გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილება¹;
36. სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება²;
37. სამოქალაქო უწყების სამედიცინო ნაწილის სამმართველო;
38. საფოსტო სამმართველო და საფოსტო ეკიპაჟების დაწესებულება;
39. ამიერ-კავკასიის სასაწყობო საბაჟო;
40. სამთო ნაწილის სამმართველო;
41. სამხედრო სამმართველოები;
42. მთავარი შტაბი;
43. საველე აუდიტორიატი;
44. კავკასიის არმიის საინტენდანტო;
45. ორდონანს-ჰაუზი;
46. არტილერიის უფროსის სამმართველო;
47. სამხედრო-საინჟინერო სამმართველო;
48. გზათა მიმოსვლის VIII ოლქი;
49. ჟანდარმთა კორპუსის VI ოლქი;
50. საკომისარიატო კომისია და
51. კავკასიის არმიის შტაბ-დოქტორის სამმართველო“ (ფურც. 25—26).

ზემოთ ჩამოთვლილი დაწესებულებები, როგორც ვხედავთ, საკმაოდ უწესრიგოდაა მოყვანილი: ცენტრალური და მეორე ხარისხოვანი დაწესებულებები, ერთი უწყებისა და მეორე უწყების ორგანიზაციები ერთი მეორეშია არეული; მაგრამ ამას გარდა ეს სია სრული არ არის. აქ დასახელებული არ არის, მაგალითად, კავკასიის არქეოგრაფიული კომისია, რომელიც დარსდა 1864 წელს³, ტფილისის ქალთა გიმნაზია, რეალური გიმნაზია⁴, საჯარო ბიბლიოთეკა⁵, უცხო სახელმწიფოთა საელჩოები და სხვა.

¹ საზოგადოების საპატიო წევრად ითვლებოდა საქართველოს ეგზარხოსი ევსევი, ხოლო წევრებად: ი. ბარტოლომეი, ნ. ზეიდლიცი, გ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი, ბარონი ი. ნიკოლაი, ბარონი უსლარი და ა. ხოძკო.

² სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება დაარსდა ვორონცოვის დროს 1850 წელს. პრეზიდენტად 1865—66 წ. ვიტე ითვლებოდა.

³ კავკასიის არქეოგრაფიულ კომისიის შესახებ იხ.: „Кавказский Календарь“ 1867 წ., გვ. 257—258; 1870 წ., გვ. 459; 1871 წ., გვ. 373.

⁴ ქალთა გიმნაზია, კლასიკური გიმნაზია და რეალური გიმნაზია ჩვენს საბუთს დასახელებული ჰქონდა სხვა ადგილას (იხ. ზემორე).

⁵ ტფილისის საჯარო ბიბლიოთეკის შესახებ იხ.: А. Берже, Тифл. пуб. библиотека (Крат. кат. Тиф. пуб. библиотеки за 1846 — 1861); Егo же, Тифл. пуб. библиотека с 1861—1865 г. (Продолжение крат. кат. пуб. биб.,

13. მდინარეები; ხარისხი და რაოდენობა მათი წყლებისა; წყალსადენები წყაროებიდან და მტკვრიდან; არხები, რომლითაც მტკვარში ჩადის წვიმის წყალი და სიბინძურე. ამ თავში საკმაო სისრულით არის აწერილი ტფილისის საშინელი ანტისანიტარული და ანტიჰიგიენური მდგომარეობა, რომელშიც ის იმყოფებოდა 1865-იან წლებში. არსებითად ამ დროს ტფილისს სრულებით არ გააჩნდა არც წყალსადენი და არც კანალიზაცია. მცხოვრებლები სასმელად ხმარობდნენ მტკვრის წყალს და მტკვარივე წარმოადგენდა ქალაქის არსებითად ერთადერთ ბუნებრივ „კანალიზაციას“.

„ტფილისში მთავარი მდინარე მტკვარია — მოგვიტხრობს საბუთი, — შემდეგ კი ორი პატარა მდინარეა: ვერა და წავკისი. ორივე ეს მდინარე უერთდება მტკვარს: პირველი ჩრდილოეთით, ხოლო მეორე — სამხრეთით; მტკვრის წყალი გაზაფხულსა და ზაფხულში მომეტებულად მღვრია, ამ დროს კავკასიის მთებზე თოვლის დნობის გამო; ზაფხულში კი — სხვადასხვა ადგილებში კოკისპირული წვიმების გამო. წვიმის ნიაღვრები წალეკავენ ხოლმე მიწასა და ქალაქის უსუფთაობას და ჩადიან მტკვარში. ამას გარდა ყველა სანაპირო სახლებიდანაც უსუფთაობა ჩადის მტკვარშივე. მაგრამ დაყენებული მტკვრის წყალი გემრიელი და სასიამოვნოა დასალევად. შემოდგომასა და ზამთარში კი იგი უფრო სუფთაა.

რაც შეეხება მტკვრისა, ვერისა და წავკისის წყლების რაოდენობას, ეს არავის მიერ არაა ჯერ გამოკვლეული. ამის გამოკვლევა სიძნელეს წარმოადგენს, რადგან ტფილისის მდინარეთა წყლების რაოდენობა, ზემოთ აღნიშნულ მიზეზების გამო, სხვადასხვა დროს ერთობ სხვადასხვანაირია; ამ წყლების ქიმიური ანალიზი ჯერ არ არის გაკეთებული. მხოლოდ დიდი ხანი არ არის, რაც კავკასიის მედიკურ საზოგადოების ერთ-ერთმა წევრმა მიიღო თავის თავზე შრომა მოეხდინა მტკვრის წყლის ქიმიური დაშლა. ქალაქის მცხოვრებლები სასმელად ხმარობენ მხოლოდ მტკვრის წყალს. ვერის წყალი მლაშეა და ვარგა მხოლოდ ქალაქის ბაღების მოსარწყავად; ზაფხულში ის ერთობ მცირდება. წავკისი კი აბანოებთან უერთდება თბილ გოგირდ-ნაცარტუტოვან მინერალურ წყლებს და გამოიყენება მხოლოდ თეთრეულისა, ნოხებისა და სხვა შინაურ ნივთების სარეცხად.

Тифлис, 1881); Г. Сивере, Тифлисская пуб. биб. с 1866—1880 г. (Второе продолжение); Б. Меллер, Тифл. пуб. биб. с 1881—1894 г. (Третье продолжение); Кавказский календарь на 1867 г. стр. 257.

წვიმის წყლისა და სხვა უსუფთაობათა გასაყვანად არ არსებობს არავითარი კანალიზაცია ძველ ქალაქში; მხოლოდ ქალაქის ახლად გაშენებულ ნაწილში და ისიც მხოლოდ ზოგიერთ ქუჩებისა და მოედნების ქვეშ მოწყობილია საკმაოდ დიდი არხები (მილები)¹.

საგუბერნიო ხელისუფლების მიერ მიღებულია ახლა ენერგიული ზომები ქუჩების მოსაკირწყლავად, ტროტუარების გასაკეთებლად, კანალიზაციის მილების გასაყვანად და სხვა; აყვანილია მონარდე ქუჩების გასაწმენდად და შესაკეთებლად, რაც რამდენიმედ მაინც შესაძლებელს გახდის ქალაქი შენახული იყოს სუფთად და აცილებული იყოს ისეთი შემთხვევები, რომელიც ადგილობრივ მცხოვრებთა მოუქცეველ ჩვეულების—ქუჩაში ყოველგვარი ნაგავის გადაყრის—წყალობით გამტკიცებულია ქალაქის ცხოვრებაში.

მთაწმინდისა და სოლოლაკის წყაროებიდან გაყვანილი უახლოესი შადრევანები შემდეგია: 1. შადრევანი პოლიციის შენობის მახლობლად², 1000 ვედრ. აუზით, გაკეთებულია 1851 წელს; 2. შადრევანი ახალ ალექსანდროვის ბაღში. შადრევანი გაკეთებულია მტკვრის წყალით 24.000 ვედ. მშენიერი აუზით³. წყალი გამოყვანილია წყლის ამწვეი ორთქლის მანქანით, რომელიც ეკუთვნის გენერალ-მაიორ ყორღანოვს⁴. ქალაქის დანარჩენ ნაწილში 7 შადრევანია; აქედან 6 პირველ საპოლიციო ნაწილშია, ხოლო 1 ავლაბარში⁵. ამას გარდა ნავთლულშიც გაყვანილია ერთი წყალსადენი მილი, რომელიც წყლით ამარაგებს ტფილისის სამხედრო ჰოსპიტლის ორ აუზს: ერთს—წურბელების აუზს და მეორეს—საზაფხულო ფლიგელებში გაკეთებულ აუზს.

ტფილისში ხუთი წყალსადენია, რომელთაგან 4 ეკუთვნით კერძო პირთ ნავთლულში, ხოლო მეხუთე შექმნილია ტფილისისა და ალექსანდერდორფის კოლონიტების მიერ ავაკ-ხან-მელიკ-მეგრაბოვისაგან და გადის ალექსანდერდორფის კოლონიით მუშტაიდისა და

¹ ამ არხების რაოდენობა ჩვენს საბუთში აღნიშნული არ არის, ხოლო სხვა წყაროების მიხედვით, 1864 წელს ამ არხების რაოდენობა 40-ს აღწევდა (Сб. ст. свед. о Кавказе I, стр. 96).

² პოლიციის შენობა იმყოფებოდა ერევნის მოედანზე (Кавк. календарь на 1866 г.).

³ ასეა დედანში. გაუგებარია, თუ რატომ არის ალექსანდროვის ბაღის შადრევანი „სოლოლაკის წყაროებიდან გაყვანილ“ შადრევანებში მითვლილი.

⁴ ეს შადრევანი გაკეთებულია 1862 წელს (იხ. ზემორე).

⁵ 1864 წლის ტფილისის აღწერილობაში მოხსენებულია 5 შადრევანი: 1—გოლოვინის პროსპექტზე, 1—ინსტიტუტის ქუჩაზე, 2—თათრის მოედანზე და 1 ავლაბარში (Кавказский календарь на 1865 г.).

ტფილისელ კოლონისტების ბალებამდე. მუშტაიდის შექმნის შემდეგ ამ წყალსადენის წყლის მესამედი გადავიდა ქალაქის სარგებლობაში. ამას გარდა ქალაქში რამდენიმე ადგილას არის წყაროები; მაგრამ ამ წყაროებში წყალი ცოტაა, ხოლო ზაფხულობით ბევრი მათგანი სრულიად შრება. ქალაქის ქეზი კი მლაშე წყლებიანია და გამოსადეგია მხოლოდ ტანის დასაბანად, ან სხვა საოჯახო შავი სამუშაოს გასაკეთებლად.

ორთაქალის ბალები, გამოუკლებლივ ყველა, ირწყეება მტკვრის წყლით, რომლის ამოღება წარმოებს სპეციალური მოწყობილობით—წყლის ამომღები ბორბლებით. მტკვარი ტფილისთან ნაოსნობისათვის გამოუსადეგარია, მაგრამ ბორჯომისა, გორისა და სხვა ახლომახლო მდებარე ტყეებიდან წარმოებს ტივების საშუალებით ხეტყისა და სხვა სააღმშენებლო მასალის ჩამოტანა. ამ გზით 1864 წელს ტფილისში ჩამოტანილი იყო 1.000 ტივი. თითოეულ ტივს მართავს 3—4 კაცი მახლობელ მცხოვრებლებიდან. თითოეულ ტივზე ქალაქის სასარგებლოდ იხდიან 2 მანეთს ვერცხლით. მოიჯარადრე, რომელსაც ეს საქმე იჯარით აქვს აღებული, ქალაქის მართველობას უხდის 4.810 მანეთს ვერცხლით ყოველწლიურად.

ქალაქსა და ნავთლულში 285 სახაზინო სახლია. თითქმის ყველა ეს სახლი ეკუთვნის სამხედრო უწყებას. შენობები დაწესებულებებისათვის, პოლიციისა და სატუსაღოსათვის დაიქირავება ხაზინისა და ქალაქის მიერ. ყოველწლიურად ქალაქი ფართოვდება: ასე, 1864 წელს აშენდა 113 ქვისა და 7 ხის სახლი; აგრეთვე 4 ქვის დუქანი. მაგრამ ბინებზე ფასი მაინც ძვირია მცხოვრებთა მრავალრიცხოვანობისა და პირველ მოხმარების საგნებზე მაღალ ფასების გამო“ (ფურც. 26—29).

საინტერესოა ეს უკანასკნელი ცნობები შევადაროთ წინა წლების და შემდეგი წლების ცნობებს: 1864 წელს ტფილისის სტატისტიკურ კომიტეტის ცნობით ტფილისში ითვლებოდა:

ა) სახაზინო ქვის სახლი	100	} სულ 110 ხაზინის სახლი
ბ) „ ხის „	10	
გ) კერძო ქვის სახლი	8.874	} სულ 8.946 კერძო სახლი
დ) „ ხის „	72	
ე) ქვის დუქნები	2.863;	სულ 9.056 სახლი ¹

¹ Сб. ст. св. I, 85; შდრ. „Кавказский календарь“ на 1865 г.; დასახელებულ სტატისტიკურ კრებულში მოყვანილია მეორე ცნობა, რომლის თანახმად ტფილისში 1865-იან წლებში 9.037 ქვის და 82 ხის სახლი (სულ 10.119) ითვლებოდა. იქვე დუქნების რაოდენობა ნაჩვენებია 3.322, ხოლო მაღაზიების 27 (იქვე, გვ. 67).

ამგვარად, თუ ამ ცნობებს დაუფუჯვრებთ, სახაზინო სახლების რაოდენობა ორი-სამი წლის განმავლობაში (1864—1866 წ.) გადიოდა დეტულია თითქმის სამჯერ (110 : 285).

სამწუხაროდ, ჩვენს საბუთს მოხსენებული არა აქვს, თუ რამდენი იყო კერძო სახლების რაოდენობა მაშინ, რომ შედარება შეიძლებოდა წინანდელ მდგომარეობასთან. მაგრამ ჩვენ გვაქვს ანალოგიური ცნობები 1876 წლისათვის და ამ ცნობების მახედვით შემდეგი მდგომარეობა ირკვევა:

ა) სახაზინო ქვის სახლი იყო	314	} 319 სახაზინო სახლი
ბ) „ ხის „	5	
გ) კერძო ქვის სახლი „	13.161	} 14.324 კერძო სახლი ¹
დ) „ ხის სახლი „	1.163	

ამ ცნობებს თუ შევადარებთ ჩვენი საბუთის ცნობებს, გამოდის, რომ სახაზინო სახლების რაოდენობა 10 წლის განმავლობაში (1866—1876 წ.) გაზარდილა მხოლოდ 10—15% (285:319), ხოლო კერძო სახლებისა—თითქმის ორჯერ (8.946: 14.324). ეს შედარება ცხად ჰყოფს იმ გარემოებას, რომ ტფილისის ზრდა ამ პერიოდში, როგორც მოსალოდნელი იყო, უმთავრესად კერძო კაპიტალისათა (ამ შემთხვევაში სახლის მეპატრონეთა) გაზრდის სახით წარმართებოდა და არა ხაზინისა ან ქალაქის მუნიციპალური მეურნეობის გაფართოების ხაზით. საერთოდ ამ ხანებში, როგორც ჩანს, ტფილისის საქალაქო მეურნეობა საკმაოდ ღარიბი იყო. ქალაქის მმართველობას თავისი საკუთარი კაპიტალი არც გააჩნდა. ქალაქის განკარგულებაში, ჩვეულებრივი შემოსავლის გარდა, იყო არსებითად მხოლოდ ის თანხები, რომლებიც იმყოფებოდნენ ტფილისის საგუბერნიო სააღმშენებლო კომისიის განკარგულებაში. ამ კომისიას თავის მხრივ ეს თანხები (150.000) სესხის სახით მიღებული ჰქონდა ასტრახანის საზოგადოებრივი მზრუნველობის პრიკაზიდან². მას სააღმშენებლო კაპიტალი ეწოდებოდა და ყოველგვარი მშენებლობა, რომელსაც მაშინ ქალაქი აწარმოებდა, ამ კაპიტალით წარმოებდა. ეს თანხა (ვალი) 1865-იან წლებისათვის ქალაქის ყოველწლიური შემოსავლიდან თითქმის მთლიანად დაფარული იყო. მაგრამ ქალაქს ამ დროს სხვა ვალიც ჰქონდა. ამ ვალის რაოდენობა 65.000 მანეთს აღწევდა. ამას გარდა ქალაქის დაუფარავი გასავალი ამ დროს 60.000 მანეთამდე აღწევდა³.

¹ Сбор. свед. о Кавказе, VI, 33. 158—159

² Сбор. ст. сведений о Кав. I, 83. 92.

³ იქვე, 33. 93.

ტფილისის ახლო-მახლო მდებარე მიწები ქალაქს არ ეკუთვნოდა. ეს მიწები კერძო მემამულეთა ხელში იყო¹ და, როდესაც ქალაქის მცხოვრებთ საძოვარი მინდორი დასჭირდებოდათ ნახრისათვის, მათ ამ მემამულეთა სასარგებლოდ გარკვეული გადასახადი უნდა ეძლიათ: 15 კაპ. ხარისა და ძროხისათვის და 5 კაპ. ხბოსა და ცხვარისათვის წელიწადში (ზაფხულის განმავლობაში)².

ტფილისის ფარგლებში ქალაქის საკუთრებას შეადგენდა:

1. ნავთის საბადოები ნავთლულში. ეს საბადოები იჯარით იყო გაცემული კერძო პირზე და ქალაქს აძლევდა ყოველწლიურად 4.000 მანეთის შემოსავალს.

2. სახლი, რომელშიც მოთავსებული იყო ტფილისის კომენდანტი. ამ სახლის წლიური შემოსავალი შეადგენდა 305 მანეთს. მაგრამ ეს შემოსავალი ვერც კი ჰფარავდა ქალაქის ხარჯებს, რომლებიც ერთის მხრივ კომენდანტის ბინისათვის, ხოლო მეორეს მხრივ თვით ამ სახლის რემონტისათვის უნდა გაეღო ქალაქს და ამიტომ იმ დროისათვის, რომელიც ახლა ჩვენ გვაინტერესებს, ქალაქს გადაწყვეტილი ჰქონდა ეს სახლი, როგორც საზარალო, გაეყიდა საჯარო ვაჭრობით, ხოლო კომენდანტისათვის დაენიშნა ყოველწლიურად 800 მან. ბინის ქირად³.

3. ძველი სახლი ერეენის მოედანზე, რომელშიც მოთავსებული იყო ქალაქის პოლიცია. ეს სახლი თავის დროზე ქალაქს ნაყიდი ჰქონდა 6.630 მანეთად და მაშინ განზრახული იყო იმ ადგილას, სადაც ეს სახლი იდგა, გაეშენებინათ ქალაქის დაწესებულებათა და ბირჟისათვის ახალი დიდი სახლი. მაგრამ შემდეგში მდგომარეობა შეიცვალა და ეს განზრახვა განუხორციელებელი დარჩა. 1866-იან წლებში ეს ძველი სახლი ქალაქს გადაწყვეტილი ჰქონდა გაეყიდა აგრეთვე საჯარო ვაჭრობით⁴.

4. ალექსანდროვის ბაღი—სახლითა და სხვა ნაგებობით. ეს ბაღი შექმნილი იყო ქალაქის მიერ კერძო პირისაგან. აქ უნდა გაეშენებინათ სანიმუშო ფერმა, მაგრამ შემდეგში ამის ნაცვლად აქ მოეწყო სასეირნო ადგილი—ბაღი დეკორატიული ხეებით. ეს ბაღი ქალაქს არავითარ შემოსავალს არ აძლევდა; პირიქით, მის შესანა-

¹ კუკიასა, ჩულურეთსა და ავლაბარში მცხოვრები მოსახლეობა (ქართველ მეფეთა ყოფილი ყმები) სარგებლობდა იმ სახნავ-სათვის მიწებითა და საძოვრებით, რომლებიც იმყოფებოდა ნავთლულის მახლობლად.

² იქვე, გვ. 93.

³ იქვე, გვ. 93.

⁴ იქვე, გვ. 93.

ხად ქალაქი ხარჯავდა საკმაოდ დიდ თანხას. ბოლო დროს ამ ბა-
ლის შესახახი ხარჯები დაეკისრა იმ კერძო პირს, რომელსაც იჯარა
რით აღებული ჰქონდა აქ მოწყობილი კაფე-რესტორანი¹.

5. ქალაქს ეკუთვნოდა აგრეთვე ის შენობა (ან უკეთ დარბა-
ზი), რომელიც მოწყობილი იყო თამაშმევის ქარვასლაში ერევნის
მოედანზე. ამ ქარვასლის ასაშენებლად ადგილი დაუთმია ქალაქს
კერძო ვაჭარ თამაშმევისათვის² და ამ უკანასკნელს ქალაქისათვის
გადაუცია თეატრის მოსაწყობად ერთი დარბაზი ამ ქარვასლაში სა-
თანადო მოწყობილობით³.

6. დასასრულ, ქალაქის საკუთრებას შეადგენდა მადათოვის
კუნძული⁴.

14. მინერალური წყაროები. „ტფილისში 37 აბანოა,
აქედან 30 რუსულია⁵, ხოლო 7—მინერალური, გოგირდოვანი წყლით.
წყალი ამ მინერალურ აბანოებში სხვადასხვა ტემპერატურისაა, შესა-
ხედავად სუფთა და გამჭვირვალეა, გოგირდის სუნი აქვს; ვერცხლი-
სა და ოქროს ნივთები სწრაფად და ადვილად შევდება გოგირდ-
თან შეერთების გამო; ქიმიური ანალიზი ამ წყლებისა არ არსე-
ბობს. მოწყობილობა ადგილობრივ აბანოებში პრიმიტიულია: აუზი
და იატაკი გაკეთებულია ადგილობრივი თლილი ქვებისაგან. აბანო-
ები არის საერთო განყოფილებით და ინდივიდუალური ანუ განსა-
კუთრებული განყოფილებით. საერთო აბანოებში უმეტეს შემთხვევაში
ერთი დიდი აუზია და ერთიც (ან ორი) პატარა. განსაკუთრებულში
კი დიდი და პატარა აუზები და აგრეთვე ცივი აუზიც არის უბრა-
ლო წყლით“ (ფურც. 30).

როგორც ვხედავთ, იმთავითვე განთქმულ ტფილისის აბანოე-
ბის აქ მოცემული აღწერილობა ერთობ მკრთალი და მოკლეა. ტფი-
ლისის აბანოები აღწერილია არა ერთი და ორი ტფილისის მნახვე-

¹ იქვე, გვ. 93.

² ქარვასლის შენობა აშენებულია 1847—1851 წლებში, ხოლო თეატრი ამ ქარვასლაში გაიხსნა 1851 წელს (იხ. Театр в Тифлисе в 1845—1856 г., ტფი-
ლისი, 1888 წ.).

³ იქვე, გვ. 93; აძლედა თუ არა ეს თეატრი ქალაქს შემოსავალს და რამ-
დენს, ცნობები არ არის, თეატრის შენახვა კი ქალაქს ყოველწლიურად 12.600 მ.
(იქვე, გვ. 85) უჯდებოდა.

⁴ СССР, გვ. 94. რაში გამოიყენებოდა ეს კუნძული მაშინ, ცნობები აგ-
რეთვე არ არის.

⁵ იგულისხმება აბანოები ჩვეულებრივი, უბრალო წყლით.

ლის მიერ¹, მათ შორის, როგორც ცნობილია, პუშკინისა² და ალექსანდრე დიუმას მიერაც³. მაგრამ განსაკუთრებულის სიყვარულითა და ცოდნით ტფილისის აბანოები ასწერა პოეტმა ი. გრიშაშვილმა ამიტომ არ შეგვიძლია არ მოვიყვანოთ მისი აღწერიდან ზოგიერთი ადგილები, რომლებიც სწორედ ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ხანას შეეხება⁴.

„აბანო ყარაჩოდელისათვის ბოჭემის ის შემაღვენელი ნაწილი იყო, ურომლისოდაც ქეიფი ქეიფად არ მიაჩნდათ; ამიტომ იყო, რომ მათი ქეიფი, ბაღებში დაწყებული, უეჭველად აბანოთი თავდებოდა.

წინეთ აბანო მსურველთათვის ყოველთვის ღია იყო; არც ბანაობის დრო იყო განსაზღვრული: ხალხს გათენებამდე შეეძლო შიგ ყოფნა. აბანო ზოგჯერ სოფლიდან ჩამოსულ გლეხისათვის სასტუმროს დანიშნულებასაც ასრულებდა: საქონელს ბაკში მირეკავდა, თვითონ კი, განბანილ-განსპეტაკებულს, ორ შაურად მთელ ღამეს აბანოში ეძინა. რასაკვირველია, ზამთარში ეს იაფ-ფასიანი თავშესაფარი უფრო სასიამოვნო ხდებოდა.

ქალებს საბანაოდ კვირაში რამდენიმე დღე ჰქონდათ დათმობილი. ერთ დღეს რომ ქალები ბანაობდნენ, მეორე დღეს—ვაჟები. ეს ის დრო იყო, როცა აუზების ნაცვლად კლდე იყო ამოღრმავებული და აბანოებში მაშხალები ენთო⁵.

ძველად ქალ-ვაჟნი აბანოში ერთად არ დადიოდნენ. პირიქით ქალები ცდილობდნენ, რომ მათი აბანოში გამგზავრება კაცის თვალს არ დაენახა. ამიტომ იყო, რომ აბანოში წამსვლელი ქალები დილა ადრინანდ, სისხამზე მიდიოდნენ და საღამოთი ბინდისას ბრუნდებოდნენ.

ქალები აბანოში მარტო საბანაოდ არ მიდიოდნენ; თან სარეცხიც უნდა წაელოთ. შეჰკრავდნენ სარეცხს ბოხჩაში, აჰკიდებდნენ ზურგზე დუქნის შეგირდებს, ხელში ქობინას მისცემდნენ, წინ გაიგდებდნენ თავიანთ უჭულ-ბუჭულებს და ამგვარად მთელი ქარავანი მიმგზავრებოდა აბანოში...

¹ მაგალითად, შარდენს (პოლიეგქტოვი და ნათაძე, Старый Тифлис, გვ. 19), გაგარას (იქვე, გვ. 11), ტურნეფორს (იქვე, გვ. 26—31), ვახუშტს (იქვე, გვ. 33), ვიულდენშტედტს (იქვე, 40), კლაპროტს (იქვე, გვ. 66), ზუბოვს (იქვე, გვ. 90) და სხვ.

² ა. პუშკინი, მოგზაურობა არზრუმს, 1927, ტფილისი.

³ ალ. დიუმა, Описание Кавказа.

⁴ ი. გრიშაშვილი, ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჭემა, ტფილისი, 1927 წ., გვ. 64—75.

⁵ ეს, როგორც ჩანს, ჩვენი საბუთის წინანდელ ხანაში იყო.

ქალების საერთო აბანოდ მხოლოდ ეგრეთწოდებული ციხის აბანო ითვლებოდა... ამ ციხის აბანოს უწოდებდნენ აგრეთვე საკურნო ხოჯა ალამაჰმად-ხანის აბანოს...

აბანოში ქალები მთელი დღით რჩებოდნენ, იქვე საუზმობდნენ და სადილობდნენ კიდევ. მზრუნველი ქმარი თავის ცოლს აბანოში უგზავნიდა სადილს: განსაკუთრებით ამ დღისათვის შეკვეთილ ფურნის თავას, ან ქაფქოთანით ბულამას; ზოგი კი მოკეცილი იჯდა აბანოს ფილაქანზე და გემრიელად შეექცეოდა ცარიელ ყველსა და პურს. მერე ჩაის სმა იწყებოდა. აბანოს ტანთვასახდელ დერეფანში უშველებელი სამოვარი იდგა... ტიტლიკანა დედაკაცები ისხდნენ ამ სამოვრის გარშემო და მთელი დღე ჩაით ლოთობდნენ...

ქალს ახალი ტანისამოსი უქვევლად აბანოში უნდა ჩაეცვა...

ყოველი ყარაჩოღელი ქეიფის შემდეგ გამოსაფხიზლებლად უქვევლად აბანოში უნდა წასულიყო. ზურნა მიაცილებდა აბანოს ბჭემდე, მეჭისეები ძმა-ბიჭურად შეეგებებოდნენ, დაიბარებდნენ დალაქებს და ლაზათიანად წვერს შეიპარსავდნენ; რომელიმე უშიარი მოქეიფის ბრძანებით, ეხლა აქ იშლებოდა ახალი სუფრა, იმართებოდა ხელ-ახალი ქეიფი¹.

15. ქუჩები, მოედნები და ბალები. „ტფილისში 134 ქუჩაა, 61 შესახვევი და 17 მოედანი. გასულ წელს მოკირწყლულ ქუჩების სივრცე 42.249 კვ. საყენს, ხოლო შოსირებულ ქუჩებისა— 6.241 კვ. საყენს შეადგენდა. ტფილისში 2 პლაცი, 2 ბულვარი, 4 ქვის ხიდი, 4 ხის ხიდი და 262 ბალია. ამ ბალებიდან თითოეული მეპატრონე წელიწადში აკეთებს 200-დან 400 მანეთამდე—ხილისა და ბოსტნეულისაგან. მებაღეობას განსაკუთრებით მისდევენ კოლონისტები.

მებაღეთა დამოკიდებულება მეპატრონეებთან და მეზაყლეებთან, ე. ი. ხილისა და ბოსტნეულის გამყიდველებთან, შემდეგნაირია: მებაღე სარგებლობს თავის შრომისათვის ბალის მთელი შემოსავლის (ღვინის გარდა) ნახევრით. ბალის ხარჯების დაფარვა წარმოებს იმ თანხიდან, რომელიც ბალის შემოსავლიდან აიღება. მებაღეს კვირის განმავლობაში მიაქვს ბალის მოსავალი დუქანში მედუქნის კეთილსინდისზე; ეს უკანასკნელი საქონლის გასაღების შემდეგ საკომისიოდ, თავის შრომის გასამრჯელოდ, იღებს მოგების $\frac{1}{5}$ -ს, ხოლო $\frac{4}{5}$ -ს აძლევს მებაღეს კვირაში ერთხელ, სახელდობრ, ორშაბათობით. ამ თანხიდან ჯერ გაისტუმრებენ მუშებს, სახედრების მოვლისა, დაჭედვისა და გამოკვება-მოვლის ხარჯებს, ხოლო დანარჩენს თანასწორად იყოფენ პატრონი და მებაღე“ (ფურც. 30—31).

¹ იქვე, გვ. 69—74.

აქ მოყვანილი ცნობები ქუჩებისა და მოედნების შესახებ საინტერესოა შევადაროთ წინა წლებისა (1864—65) და შემდეგი წლების (1876 წ.) ცნობებს. ტფილისის სტატისტიკური კომიტეტის ცნობების მიხედვით 1864—65 წლებში ტფილისში იყო:

1. ქუჩები 212, აქედან მოკირწყლული—56 ქუჩა.
2. მოედნები—10, აქედან მოკირწყლული 5 მოედანი¹.

სულ მოკირწყლული ქუჩების სივრცის რაოდენობა ამ ცნობების მიხედვით შეადგენდა 42.000 კვ. საყენს². ამის მიხედვით გამოდის, რომ ერთი წლის განმავლობაში (1864/65—1865/66 წწ.) მოკირწყლულ ქუჩების სივრცე ტფილისში გადიდებულია 249 კვ. საყენით. ქუჩების რაოდენობის აღნიშვნის დროს 1864—65 წლების დასახელებულ ცნობებში ცალკე ნაჩვენები არ არის შესახვევების რაოდენობა; ხოლო ჩვენი საბუთის მიხედვით, როგორც ვნახეთ, 1865—66 წლებში 134 ქუჩა და 61 შესახვევია ნაჩვენები. გამოდის რომ თითქოს ამ დროს ნაკლები იყო ქუჩების რაოდენობა, ვიდრე წინა წლებში (1864—65 წწ.). როგორც ჩანს, ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ქუჩებისა და შესახვევების რაოდენობა ერთად უნდა იყოს ნაჩვენები, მაგრამ მაინც ეს რაოდენობა ნაკლებია 1864—65 წლებთან შედარებით, რაც სინამდვილეს არ უნდა შეეფერებოდეს.

ბაღების რაოდენობა სტატისტიკურ კომიტეტის იმავე ცნობების მიხედვით, 1864—65 წლებში ნაჩვენებია 267, საიდანაც კერძო ბაღების რაოდენობა შეადგენდა 262-ს³. ჩვენი საბუთის მოწმობით კი 1865—66 წლებში ტფილისში ითვლებოდა სულ 262 ბაღი. ამრიგად, აქაც გამოდის, რომ ერთი წლის განმავლობაში ბაღის რაოდენობა ტფილისში დაკლებულა 5 ბაღით. ჩვენს საბუთში ნათქვამი არ არის, ნაჩვენები რაოდენობიდან (262) რამდენი იყო სასაზინო და რამდენი კერძო, რომ შედარება შეიძლებოდეს. მაგრამ რაკი ჩვენს საბუთში ნაჩვენებ ბაღების რაოდენობა და 1864—65 წლის ცნობებით ნაჩვენებ კერძო ბაღების რაოდენობა ერთიმეორეს ზუსტად ემთხვევა, და რადგან 1865—66 წლებისათვის ბაღების რაოდენობის შემცირების შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება, შეიძლება დაუშვათ, რომ ჩვენი საბუთი ჰგულისხმობს მხოლოდ კერძო ბაღებს.

ხიდეების რაოდენობა ჩვენი საბუთის მიხედვით 1865—66 წწ. შეადგენდა სულ 8-ს, საიდანაც 4 ქვის იყო და 4-ც ხის; სტატისტიკურ კომიტეტის იმავე ცნობებით კი 1864—65 წწ. ტფილისში

¹ Стор. ст. св. о Кавказе, I, გვ. 85.

² იქვე, გვ. 95.

³ იქვე, გვ. 85.

ითვლებოდა სულ 4 ხიდი, საიდანაც 1 ქვისა იყო და 3 ხის¹. ამდროინდელად გამოდის, რომ ერთი წლის განმავლობაში ხიდების რიცხვი თითქოს გაზრდილა ოთხი ხიდით. სახელდობრ, რომელი ხიდი გაშენდა ამ დროს ტფილისში, ნაჩვენები არ არის.

ახლა, თუ ჩვენი საბუთის ცნობებს შევადარებთ 1876 წლის ცნობებს², გამოდის შემდეგი სურათი:

	1865—66 წ.	1876 წ.
მოედნები	17	16
პროსპექტები	—	2
ქუჩები	134	205
შესახვევები	61	101 ³

დასკვნა თავისთავად ცხადია: შედარება ცხადყოფს ტფილისის ზრდას, მაგრამ მაინცაღამინც არა სწრაფი ტემპით.

16. ეკლესიები, მონასტრები, მისგითები, სინაგოგები, სასაფლაოები და საერთოდ საზოგადოებრივი შენობები.

როგორც ამ გრძელი სათაურიდანაც ჩანს, აქ რელიგიურ კულტის დაწესებულებებთან ერთად ლაპარაკია „საერთოდ საზოგადოებრივი შენობების“ შესახებაც. ამ საზოგადოებრივ შენობების ქვეშ საბუთი გულისხმობს სხვადასხვა დაწესებულებათა შენობებს: სასწავლებლებს, ყაზარმებს, საპატიმროებს, თეატრს და სხვას. ყველა ამათ შესახებ მოცემულია ნხოლოდ მშრალი სტატისტიკური ცნობები და ისიც მრავალ შემთხვევაში არა სწორი:

„ტფილისში 54 ეკლესიაა: 30 სომეხ-გრიგორიანთა, 19 მართლმადიდებელთა, 2 ლიუტერანთა და 2 კათოლიკეთა; ქალაქში ითვლება 23 მონასტერი, 23 სამლოცველო, 2 მისგითი, 2 სინაგოგა, 1 მოლაკნების სამლოცველო სახლი, 9 სასაფლაო; ამათში: 3 მართლმადიდებელთა, 3 სომეხ-გრიგორიანთა, 1 კათოლიკეთა, 1 ლიუტერანთა და 1 თათრების.

ქალაქში 6 თოფის საწყობია, 2 საპატიმროა, 1 ობსერვატორია, 1 არსენალია, 2 გიმნაზია, 1 ჰოსპიტალია, 2 სასურსათო მა-

¹ იქვე, გვ. 96, ა. აკობიანცის ცნობითაც ტფილისში ამ დროს მხოლოდ 4 ხიდი იყო: 1 ქვისა და 3 ხისა („გარუნ“, 156).

² დასახელებულ წლის ცნობებს ვიღებთ შესადარებლად იმიტომ, რომ ეს ცნობები სპეციალური აღწერით არიან მოგროვებული და ამიტომ იქვს არ იწვევენ.

³ Сборник св. о Кавказе, IV, გვ. 265.

ლაზია, 1 მარილის მალაზია, 9 ყაზარმა, 3 ცეიხპაუზია, 1 ფოსტის სახლია და 1 თეატრი“ (ფურც. 31).

მოყვანილი ცნობები სწორი არ უნდა იყოს. ჯერ ერთი ეკლესიების საერთო რიცხვი (54) არ უდრის სარწმუნოებათა მიხედვით ნაჩვენებ ეკლესიათა ცალ-ცალკე რაოდენობის ($30+19+2+2=53$) ჯამს; ასე რომ აქ ან საერთო რიცხვია შეცთომით ნაანგარიშევი, ან ეკლესიების ცალ-ცალკე რაოდენობაა არა სწორად მოცემული, თუ კი ამ შემთხვევაში საბუთის უნებლიე შეცთომასთან (lapsus-თან) არ გვაქვს საქმე. შემდეგ, მონასტრისა (23) და სამლოცველოების (23) რიცხვიც აშკარად არ უნდა იყოს სწორი: ტფილისში არასოდეს არ ყოფილა 23 მონასტერი და, ვგონებთ, არც 23 სამლოცველო; ამიტომ საეკვია 1865—66 წლებში ყოფილიყოს ამდენი.

რომ ეს ცნობები მართლაც სწორი არ არის, ჩანს სხვა წყაროების მიხედვითაც. 1864—65 წლების ზემოთ დასახელებულ ცნობების მიხედვით, მაგალითად, ტფილისში ამ დროს ითვლებოდა¹: 54 ეკლესია (26 სომეხ-გრიგორიანთა, 25 მართლმადიდებელთა, 2 ლიუტერანთა და 1 კათოლიკეთა), 2 მონასტერი, 1 სამლოცველო, 2 მისგითი, 2 სინაგოგა და ერთი მოლაკნების სამლოცველო სახლი². ასეთივე ცნობები აქვთ მოყვანილი დ. ბაქრაძეს და ნ. ბერძენოვსაც თავიანთ წიგნში—„ტფილისი ისტორიული და ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით“³.

17. ფაბრიკა-ქარხნები, სასტუმროები, საკონდიტროები, ტრაქტირები, დუქნები, სასადილოები, ღვინის საწყობები, სარდაფები და საროსკიპოები. აქაც ერთიმეორეში არეულია ფაბრიკა-ქარხნების სტატისტიკა და ცნობები სავაჭრო-დაწესებულებათა შესახებ (საკონდიტროები, დუქნები, საწყობები და სხვა); აქვე სრულიად უადგილოდ მოყვანილია ცნობები საროსკიპო სახლებისა და ჩეძავ ქალების შესახებ, თუმცა, როგორც ჩანს, ეს ინსტიტუტიც სავაჭრო სახლებს მიეკუთვნებოდა

¹ ა. აკობიანცის ცნობების მიხედვით 1866 წელს ტფილისში ითვლებოდა: 1. მართლმადიდებელთა ეკლესია—25, 2. სომეხ-გრიგორიანთა—24, 3. ლიუტერანთა—2, 4. კათოლიკეთა—2, 5. მისგითი—2 და 6. სინაგოგა—1 („გარუნ“, გვ. 159—160)

² Сбор. ст. св. о Кавказе, გვ. 84 (ნ. დუნკელ-ველინგის ტფილისის სტატისტიკური აღწერილობა).

³ Д. Баградзе и Н. Бердзенов, Тифлис в ист. и этногр. отн. გვ. 133. ზემოთ დასახელებულ სტატისტიკურ კრებულში მოყვანილია მეორე ცნობაც, რომლის მიხედვით ტფილისში ითვლებოდა: 56 ეკლესია, 5 მონასტერი, 2 სამლოცველო, 2 მისგითი და 2 სინაგოგა (გვ. 65).

მაშინ, და ამ თვალსაზრისით ამაზე ამ თავში ლაპარაკი უმართებულ არც არის.

ამას გარდა, აქ მოყვანილი ცნობები, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მრავალ შემთხვევაში შესწორებასა და შევსებას საჭიროებენ. ფაბრიკა-ქარხნებისა და სავაჭრო დაწესებულებათა შესახებ სტატისტიკაში ჩვენი საბუთის შეცთომები გასაკვირია, რადგან ეს სტატისტიკა იმ დროს საკმაოდ დაზუსტებული და ცნობილი იყო. ეს მით უფრო გასაკვირია, რომ ჩვენი საბუთის ავტორები კარგად იცნობენ (ზოგიერთ შემთხვევაში ემყარებიან კიდევ) იმ ცნობებს, რომლის მიხედვითაც ჩვენ გვინდა შევასწოროთ და შევავსოთ ამ საბუთის ჩვენება — ეს არის 1864—65 წლების ზემოდ დასახელებული აღწერის ცნობა.

ჩვენს საბუთში ჩამოთვლილია შემდეგი ფაბრიკა-ქარხნები და სავაჭრო დაწესებულებები:

1. სახაზინო ქვის საწახნაგო ფაბრიკა . . .	1
2. კერძო სადურგლო ქარხანა	4
3. თუჯის ჭურჭლეულობათა ქარხანა . . .	1
4. ბამბის ფაბრიკა	1
5. მაკარონის ფაბრიკა	1
6. პურის საცხობი ქარხანა	1
7. ლუდის ქარხანა	10
8. სანთლის "	4
9. სახერხი "	33
10. საპნის "	8
11. ტყავის "	10
12. თიხის ჭურჭლების ქარხანა	15
13. აგურის "	93
14. კრამიტის "	11
15. კირის "	1
16. თამბაქოსი და პაპიროსის ფაბრიკა	8
17. მეპაპიროსეები	57
18. ეტლის ფაბრიკა	5
19. შეუნავრენი	2
20. ბიკოვის აგურის ქარხანა	1
21. ნაუმენკოს ნავთის "	1
22. რეისის სადურგლო "	1
23. სასტუმროები	5
24. საკონდიტროები	9
25. ტრაქტორები	4

26. დუქნები 441
 27. სასადილოები 96
 28. ღვინის საწყობები და სარდაფები 71
 29. საროსკიპოები—18; ამ „საროსკიპოებში 80 ქალი,

მაგრამ ამათ გარდა ტფილისში ითვლება 100-მდე ქალი, რომელიც დასაქმებული არ არის (ეს ციფრი ოდნავადაც სწორი არ არის)¹.

მოყვანილი ცნობების მიხედვით გამოდის, რომ ტფილისში 1865—66 წლებში სულ 210 ფაბრიკა-ქარხანა ითვლებოდა და აქედან მხოლოდ ერთი (ქვის საწახნაგო ქარხანა) იყო სახაზინო; დანარჩენი კი (17 ფაბრიკა და 192 ქარხანა = 209)—კერძო. 1864—65 წლების სტატისტიკურ აღწერილობაში კი ერთ ადგილას ნაჩვენებია, რომ ამ დროს ტფილისში სულ 135 ფაბრიკა-ქარხანა იყო (1 სახაზინო ფაბრიკა, 15 კერძო ფაბრიკა და 119 კერძო ქარხანა)², ხოლო მეორე ადგილას, სადაც კონკრეტად დასახელებულია, თუ რომელი ფაბრიკა-ქარხანა არსებობდა, სახელდობრ, ამ დროს ტფილისში, ეს რაოდენობა 138 გამოდის³. იქ, სახელდობრ, ნათქვამია, რომ ტფილისში არსებობდა:

1. ქვის საწახნაგო სახაზინო ფ-კა 1,	წლიური წარმ. 12.000 მან.
2. თუჯის ჩამოსასხმ. ქარხანა	
წისქვილითურთ 1	" " 40.000 "
3. სადურგლო 1	" " 15.000 "
4. თუჯის ჭურჭლების ქარხანა 1	" " 4.500 "
5. ბამბის ფაბრიკა 1	" " 24.500 "
6. პურის საცხობი ქარხანა 1	" " 3.000 "
7. ლუდის ქარხანა 4	" " 3.000 "
8. სანთლის " 2	" " 2.000 "
9. სახერხი " 19	" " 27.000 "
10. საზეინკ. " 1	" " 11.000 "
11. ტყავისა " 10	" " 68.000 "
12. საპნის " 8	" " 17.000 "
13. თიხის ჭურჭლის ქარხანა 5	" " 2.000 "
14. აგურის " 60	" " 228.000 "
15. კრამიტის . . . " 11	" " 11.000 "
16. კირის 1	" " 1.000 "
17. თამბაქოს ფაბრიკა 7	" " 21.000 "
18. ეტლის სახელოსნო ფაბრიკა 4,	" " 17.000 ⁴ "

¹ ფურც. 31—32.
² Стор. ст. св. о Кавказе, I. გვ. 84.
³ იქვე, გვ. 91.
⁴ იქვე, გვ. 91.

ამ ცნობების მიხედვით ფაბრიკა-ქარხნების საერთო რიცხვი, როგორც ვამბობდით, გამოდის 138 (და არა 135): 13 ფაბრიკა და 125 ქარხანა აქედან სახაზინო მხოლოდ ერთი ქვის საწახნაგო ფაბრიკა იყო, დანარჩენი—კერძო. მოყვანილ ცნობებს თუ ჩვენი საბუთის ცნობებს შევადარებთ, შემდეგ განსხვავებას მივიღებთ, 1864—65 და 1865—66 წლების მდგომარეობებს შორის.

1864—65 წლებში ტფილისში არ არსებობდა: 1. ნავთის ქარხანა და 2. მაკარონის ფაბრიკა, რომლებიც 1865—66 წლებში არიან; სამაგიეროდ 1865—66 წლებში ტფილისში არ არსებობენ უკვე: 1. თუჯის ჩამომსხმელი ქარხანა და 2. საზეინკლო ქარხანა, რომელნიც 1864—65 წლებში იყვნენ; დანარჩენ შემთხვევაში განსხვავება მხოლოდ რაოდენობაშია:

	1864—65 წ.	1865 - 66 წ.
1. საღურგლო ქარხანა	1	5
2. ლუდის „	4	10
3. სანთლის „	2	4
4. სახერხი „	19	33
5. საპნის „	8	8
6. თიხის ჭურჭ. „	5	15 ¹
7. აგურის „	60	93
8. თამბაქოს ფაბ-კა	7	8
9. ეტლების „	4	5

სამწუხაროდ, ჩვენს საბუთში მოყვანილი არ არის ცნობები ამ ფაბრიკა-ქარხნების პროდუქციისა და წარმოების მოცულობის შესახებ, რომ შესაძლებელი იყოს შედარება ამ მხრივაც; მაგრამ უამისოდაც დანამდილებით შეიძლება ითქვას, რომ ერთი წლის განმავლობაში (და საერთოდ კი ამ პერიოდში) წარმოება ტფილისში დიდ ცვლილებებს განიცდიდა გაზრდისა და გაფართოების მიმართულებით: ფაბრიკა-ქარხნების რაოდენობა (და, ცხადია, მათი წარმოების მოცულობაც) მხოლოდ ამ ერთი წლის სიგრძეზე გაიზარდა სამ, ოთხ და ხუთჯერაც.

რათქმავუნდა, წარმოებას ტფილისში იმ დროს ოდნავ მტკიცე სამანქანო ბაზა არ მოეპოვებოდა: ეს წარმოება ნახევრად ხელოსნურ და კუსტარულ (მანუფაქტურულ) ხასიათს ატარებდა; მუშა ხელითა

¹ თიხის ჭურჭლის ქარხანათა რაოდენობა (15) შეცთობა უნდა იყოს.

და სპეციალისტებით უზრუნველყოფილი არ იყო; ზოგიერთ შემთხვევაში რენტაბელობასაც მოკლებული იყო; მაგრამ მაინც, ყველაფერი ამისდა მიუხედავად ის (თუმცა სტიქიურად და უგეგმოდ), სწრაფ ზრდას და განვითარებას განიცდიდა; ქალაქი უკვე მტკიცედ შემდგარი იყო განვითარების კაპიტალისტურ გზაზე და ეს კი ცხოვრებას ამ ხაზით წარმართავდა.

18. საავადმყოფოები. „ქალაქში არსებობს ერთი საქალაქო საავადმყოფო 80 საწოლით მამაკაცთა და დედაკაცთათვის¹. ამ საავადმყოფოს ინახავს საზოგადოებრივი შეწყნარების პრიკაზი. საავადმყოფოში მიიღებიან ყველა წოდების ავადმყოფები 5 მანეთად თვეში (ვერცხლით). მაგრამ ღარიბნი, ვისაც სახსრები არ გააჩნია, თავისუფლდებიან ამ გადასახადისაგან, უკეთუ პოლიცია დაადასტურებს მათ სიღარიბეს. ამას გარდა ტფილისის სატუსალოსთან არსებობს საავადმყოფოს განყოფილება 12 საწოლით—ავადმყოფ პატიმართათვის. არსებობენ აგრეთვე საავადმყოფოები კლასიკურ გიმნაზიასთან და სემინარიებთან. ამ სასწავლებლების საავადმყოფოებს განაგებენ ამავე სასწავლებლების ექიმები, ხოლო სატუსალოს საავადმყოფო განყოფილებას განაგებენ მორიგეობით ქალაქის ექიმები“ (ფურც. 32).

19. დავრდომილთა თავშესაფარი. „ქალაქში ერთი დავრდომილთა თავშესაფარია. იქ მიიღებიან ღრმად მოხუცებულნი და დასახიჩრებულნი ყველა წოდებისა და სქესისა. დავრდომილთა თავშესაფარს ინახავენ ქალაქის მცხოვრებთა საქველმოქმედო შემოწირულებათა ხარჯზე“ (ფურც. 32).

ტფილისის დავრდომილთა თავშესაფარი დაარსდა 1858 წლის ივლისში. მაშინ იქ ნავარაუდები იყო 40 საწოლი; 1863 წელს კი საწოლის რაოდენობა გადიდებულ იქნა 47-მდე. მომატებული 7 საწოლი განკუთვნილი იყო მხოლოდ სამსახურიდან გასულ დაბალ ჩინის დავრდომილ ჯარისკაცთათვის. თავშესაფარი მოთავსებული იყო ყ. ოლლას ქუჩაზე, სადაც მოთავსებული იყო ზემოთ ნახსენები საქალაქო საავადმყოფოც².

20. ჰოსპიტალი. „ქალაქში ერთი სამხედრო უწყების ჰოსპიტალია. ის მოთავსებულია ნავთლულში“ (ფურც. 32).

21. აფთიაქები. ამ თავში აფთიაქების შესახებ ცნობებთან ერთად მოყვანილია ცნობები ექიმებისა და ბებია ქალების შესახებ-

¹ ეს საავადმყოფო მოთავსებული იყო ვერაზე—სუმბათოვის სახლში.

² დაწვრილებით იხ. Кавказский календарь на 1867 г., გვ. 210—211.

ბაც და აგრეთვე რატომღაც სამღებრო ღუქნებისა და დალაქების რაოდენობის შესახებაც:

„კერძო აფთიაქები ქალაქში სამია¹ და ერთის გახსნაც უმალესი ხელისუფლების მიერ ნებადართულია. ამას გარდა არის ერთი სათადარიგო აფთიაქი სამხედრო უწყებისა მთელი ამიერ-კავკასიისათვის.

სამღებრო ღუქნების რიცხვის გამორკვევა ძნელია, რადგან (?) ე. წ. სამღებრო ღუქნებში იყიდება ყოველგვარი საქონელი, როგორც ფუფუნების საგნები დაბალ კლასის მოსახლეობისათვის, ისე აგრეთვე სამღებრო საქონელიც.

ქალაქში ითვლება: ექიმები სამოქალაქო უწყებისა—17 და სამხედრო უწყებისა—47, ბებია ქალები შტატით—4, მოვლინებულნი—2 და კერძოდ მომუშავენი—2; ექიმბაშ ბებია ქალების რიცხვი გამორკვეული არ არის².

ქალაქში 176 დალაქია³. ისინი მკურნალობას მისდევენ, მომეტებულად უბრალო ხალხში“ (ფურც. 32—33).

22 შეხედულე ბა ხლის ჯანმრთელობაზე. დასასრულ, ჩვენი საბუთის უკანასკნელ თავში გამოთქმულია ზოგადი შეხედულე ბა ტფილისის მცხოვრებთა ჯანმრთელობის მდგომარეობაზე, ანტიანტიტარულ პირობებზე, მაშინ აქ გავრცელებულ ავადმყოფობებზე და სხვა; ნაჩვენებია აგრეთვე ზოგიერთი პალიატური საშუალებები და ზომები ამ ავადმყოფობათა წინააღმდეგ; ბოლოს კიდევ, ლაპარაკია ხალხის ცრუმორწმუნეობასა და გაუნათლებლობასთან დაკავშირებულ უარყოფით დამოკიდებულე ბაზე მედიცინისა და ექიმებისადმი.

„ქალაქში—მოგვითხრობს საბუთი—სადაც თითქმის 100.000-მდე მცხოვრებია, სადაც მომეტებულად სახლები შემჭიდროებულად არის აშენებული, სადაც მცხოვრებთა $\frac{3}{4}$ აზიურად ცხოვრობს სივიწროესა და უსუფთაობაში, სადაც აშკარად სძულთ ყველაფერი, რაც სისუფთავეს შეეხება, სადაც გასაოცარი დაჟინებით მამა-

¹ ტფილისში, სხვა ცნობების მიხედვითაც, 1866 წელს ითვლებოდა სამი კერძო აფთიაქი: 1. კერსტენის აფთიაქი (მიხეილის ხიდთან), შმიდტის (ნაგორნაია ქ.) და ეიზრიხისა (ალექსანდროვის ბაღის პირდაპირ); ამას გარდა ამ დროს სომხის ბაზარზე (აივაზოვის სახლში) მოწყობილი იყო ე. წ. სარეცეპტო.

² სხვა ცნობების მიხედვით, ტფილისში 1865—66 წლებში 18 სამოქალაქო ექიმი იყო, აქედან ერთი კბილის ექიმი და ერთიც ვეტერინარი, ხოლო ბებია ქალების რიცხვი 6-ს შეადგენდა.

³ ოფიციალური სტატისტიკური ცნობების თანახმად 1865 წელს ტფილისში ითვლებოდა 9 პარიკმახერი და 289 დალაქი (Сбор. ст. свед. о Кавказе, I, 117).

პაპურ ჩვეულებებს მისდევენ, სადაც ქუჩა სახლის, დუქნის, მეურ-
ნეობის, სახელოსნოსა და ფაბრიკის განუყოფელ ნაწილად
ლება და ამის გამო ყოველგვარ უსუფთაობის გადასაყრელ ად-
გილად მიაჩნიათ,—ასეთ ქალაქში არც გასაკვირია ადგილი ჰქონდეს
დიდ სიკვდილიანობას, რომლის რაოდენობა, შეგროვილ ცნობების
მიხედვით, სამხედრო ჰოსპიტალში გარდაცვლილთა გამოკლებით,
1.600-ზე ნაკლები არ არის¹. ამაში ყველაზე ნაკლებად შეიძლება
ბრალი დაედოთ ტფილისის კლიმატურ პირობებს. ტფილისის ჰავა,
თუ ერთ-ერთი საუკეთესოთაგანი არ არის, ყოველ შემთხვევაში
100 სხვა ადგილის ჰავას სჯობია. ქალაქის გახსნილი მდგომარეობა
ჩრდილოეთით თუმც ხშირი გაცივების მომასწავებელია, მაგრამ სა-
მაგიეროდ სწმენდს ქალაქის მომეტებულ ნაწილს მიაზმურ ანაორთ-
ქლთა დაგროვებისაგან. ზაფხულის სიცხეები, თუმცა ქალაქის 1/3
ნაწილში მძიმე გადასატანია, ქალაქის სამხრეთით მდებარეობის
გამო და იმის გამოც, რომ ის გარშემო მაღალ მთებით შემოფარგ-
ლულ ადგილას არის მოთავსებული, მაგრამ საყოველთაოდ დიეტო-
კურ წესების ოდნავ დაცვის პირობებში ადვილად გადასატანია და
ჯანმრთელობისათვის უვნებელი.

საერთო მიდრეკილება ადამიანის ბუნებისა, როგორც ყველ-
გან, აქაც გვხვდება, მიდრეკილება—უბედურების შემთხვევებში
გაამტყუნოს არა თავის თავი (რაც გაცილებით უფრო ახლო იქნე-
ბოდა), არამედ ყოველგვარი საშუალებით ეძიოს რაღაცა შორეული,
ბნელი, გაუგებარი და აუხსნელი. თითოეულს შეუძლია წამოაყენოს
ამის დასამტკიცებელი მოსაზრებები. ავად გახდება, მაგალითად,
ვინმე თავშეუყავებელ ცხოვრების ნიადაგზე რაშიც არ უნდა იყოს,
ან იმის გამო, რომ თავს არ გაუფრთხილდა, ის არ ცდილობს მაში-
ნათვე გამოასწოროს ეს პატარა უბედურება, უეჭველად ამას ის
დააბრალებს ჰავას: არწმუნებს თავის თავს და სხვასაც, რომ აქ და
აქ, ამა და ამ დროს (ახალგაზრდობის ასაკში, ან უფრო უკეთეს
ადგილას) ჩვენ ამდენსა და ამდენს ვჭამდით, ამდენსა და ამდენს
ესვამდით, მაგრამ ავად არ ვხდებოდით.

მეორეს მხრივ სიძულვილიც მცხოვრებთა უმეტესობისა ყოველ-
გვარ მედიკურ საშუალებებისადმი იწვევს დიდ რაოდენობას სიკ-
ვდილიანობისას. ყოველთვის ანგარიშებიდან ქალაქში გარდა-

¹ ოფიციალურ სტატისტიკის თანახმად 1865-იან წლებში წლიური სიკვდი-
ლიანობა ტფილისში თითქოს შეადგენდა საშუალოდ 730, ხოლო დაბადებულთა
რიცხვი წლიურად უდრიდა 1963 (Кавказский календарь на 1866 г., გვ. 187
და 139), მაგრამ ეს ცნობა სწორი არ არის.

ცვლილთა შესახებ ჩანს, თუ როგორი მცირე რაოდენობაა გარდა-
ცვლილთა შორის ისეთებისა, რომლებიც ექიმების წამლობის შემდეგ
მომკვდარიყოს. მაშასადამე, მრავალს ავადმყოფობა მიუღწევია
ღვთის ნებისათვის.

ტფილისის მცხოვრებთა მიდრეკილება—ავადმყოფობის დროს
მიმართონ მოხუცებულ დედაკაცებს, ხელობით შარლატენებს, გაუნათ-
ლებელ ემპირიკოსებს მედიცინაში და საერთოდ პირველ შეხვედრი-
ლის რჩევას, ეს მიდრეკილება ერთობ დიდია და მასშია ყველა
დაბრკოლება, რომელსაც ყოველდღიურად უნდა ებრძოდოს მკურ-
ნალობისათვის მოწოდებულმა მედიკმა.

როგორ ჰიგიენურ პირობებში იზრდებიან ბავშვები ტფილისში?
ერთის მხრივ ისინი (უმთავრესად დაბალ წოდების ბავშვები) იზრ-
დებიან ყოველგვარ მეთვალყურეობისა და მზრუნველობის გარეშე,
როგორც ტყისა და ჭაობის მცხოვრებთა შთამომავალნი,—დღისით
ტალახში, მტვერში, სიციხესა და ავდარში, ხოლო ღამით ვიწრო,
ცუდ, ნესტიან და ცივ სადგომებში. და ყველაფერი ეს ცუდ კვებას-
თან ერთად. მეორე მხრივ, მაღალ წრის მშობლების სათუთი და
გაფაქიზებული ცხოვრება იმდენ საბაბს ჰქმნის მათი ბავშვების ხშირ
ავადმყოფობისა და ფუქსავატობისათვის, რომ მათი დასახლებაც
კი ძნელია. არ არის საშუალო მდგომარეობა, ან იგი იშვიათია,
როგორც ყველგან.

საერთო ხასიათი წელს ტფილისში მძვინვარე ავადმყოფობათა
წმინდა გასტრიულია. იგი თითქმის ყოველთვის წინ უსწრებს ავად-
მყოფობის გადასვლას მუცლის ორგანოთა ანთებაზე ან სახადისებურ
ხურვებაზე. ყველაფერი ეს შემჩნეული იყო ზამთარშიც, გაზაფხულ-
ზედაც და ზაფხულზედაც; რათქმუნდა, უკანასკნელ პერიოდში უფ-
რო გადიდებული რაოდენობით.

უფრო ხშირად გვხვდება ცვალებადი ციება გასტრიულ და
სახადისებური ხასიათისა, რის მიზეზიც უმეტეს შემთხვევაში ჰიგი-
ენური პირობების უკულებელყოფაა—დღის სიციხეებისა და ღამის
სიგრილეების სწრაფ ცვალებადობის პირობებში, განსაკუთრებით
გაზაფხულსა და შემოდგომაზე, მაგრამ ცალკე შემთხვევებში ზაფ-
ხულშიც და ზამთარშიც კი. გაზაფხულსა და შემოდგომაზე ისინი
ჩნდებიან უფრო სწორ ფორმებში, ზაფხულში კი უფრო სახადისე-
ბურ და მწვავე ფორმებში, ხშირად ოდნავ შესამჩნევი ინტერვალებ-
ით. არა იშვიათად ისინი გვხვდებიან ნევრალგიის სახით, ამ ციე-
ბათა შედეგად ვლებულობთ შინაგან ორგანოების (ღვიძლის, ელენ-
თას) დაავადყოფებას, და აგრეთვე ნაწლავების უმოქმედობას, ანე-

მის და წყალმანკს, რომლებიც სათანადო დახმარების გარეშე დაღ მთავრდება ხოლმე.

ციებაზე არა უფრო ხშირად, მაგრამ მაინც არც ისე იშვიათად, ტფილისში გვხვდება სამხრეთის ჰავისათვის ჩვეულებრივი ნაღველის ხურვება, რომელიც გადადის სახადისებურ ხურვებაზე, რადგან თვით ნაღველის ხურვება ვითარდება ცხროდან, რომლის შეტევები ცოტად თუ ბევრად ერთიმეორეს უახლოვდებიან და ბოლოს განუწყვეტელი ხდებიან მომქანცველ ღამის სიციხეებში. ავადმყოფებს აბოდებთ, მაჯის ცემა უხშირდებათ, კანი უშრებათ, ენა შავ-წითლად გადაკრული აქვთ, ნაღველის პირისღებინება და ფაღარათი ემართებათ. სამი-ოთხი დღით სიკვდილის წინ ხშირად სახადისებური პერიოდი დგება. გრძნობა სულ უფრო და უფრო ეკარგებათ, ბოდვა მუდმივი ხდება, ნერვულ ცენტრებში შეოფლიანების ნიშნები ჩნდება (sic!), კრუნჩხვას იწყებენ, ცივს ოფლს გადაასხამთ და სხვა. ამ ავადმყოფობისაგან განკურნება კი საკმაოდ ნელა მიმდინარეობს საკმლის მომწვლელ ორგანოთა უმოქმედობის გამო, მაგრამ კარგ მოვლისა და ექიმობის პირობებში განკურნება შეიძლება უფრო წარმატებით მიმდინარეობდეს.

მესამე ავადმყოფობა, რომელიც ტფილისში გვხვდება, ეს არის მუცელა სხვადასხვა სახის, მათ შორის სისხლიანი მუცელა, რომელიც განსაკუთრებით უჩნდებათ ბავშვებს, ცუდი კვებისა, ტანისამოსისა და ნესტიან ბინებში ცხოვრების შედეგად, ტემპერატურის ისეთი ხშირი და სწრაფი ცვალებადობის გამოც, როგორც ტფილისში იცის. ეს ავადმყოფობა მედიკურ საშუალებებს ძნელად ემორჩილება, თუ კი ბავშვებზე უხეირო მეთვალყურეობა არ შესცვალეს უფრო სასტიკი და ავადმყოფობასთან შეფარდებული მეთვალყურეობით. სიკვდილი ბავშვის სრულს მოქანცვას მოსდევს.

ტფილისის ბავშვებში გვხვდება აგრეთვე მუცელა პირისღები-ნებით. ბევრნი ამას ბავშვის ხოლერას უწოდებენ. მაგრამ ამ ავადმყოფობის არსებითი მხარე მთელი ნაწლავების დიფტერიტულ პროცესსა და ლორწოიან გარსის ენანტემაში, ან მის შინაგან გამონაყარში მდგომარეობს“ (ფურც. 33—37).

III

ჩვენს აღწერილობაში, როგორც ვამბობდით, გარდა ზემოთ გარჩეულ საკითხებისა, სხვა საკითხებზე სრულიად ლაპარაკი არ არის: არაფერია კერძოდ ნათქვამი პრესისა და გამოცემლობის შესახებაც. რადგან ამ უკანასკნელ საკითხს მაშინდელ ტფილისის, რო-

ვორც კულტურულ და გონებრივ ცენტრის, დასახასიათებლად უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს, საჭიროდ მიგვაჩნია მოვიყვანოთ ვიერთი სტატისტიკური ცნობები პრესისა და გამომცემლობის შესახებ.

წინდაწინ საჭიროა აღინიშნოს, რომ ეს ხანა (1865—66), ისე როგორც წინა და შემდეგი წლები, ხასიათდება მთავრობისა და კერძოდ საცენზურო კომიტეტის¹ სასტიკი მეთვალყურეობით ამ დარგში. მთავრობას დასაშვებად მიაჩნდა და იგი ნებას რთავდა ტფილისში მხოლოდ ისეთ ლიტერატურულ პროდუქციაზე, რომელიც მთლიანად და სავსებით შეესაბამებოდა მის დიდმპყრობელურ და კოლონიალურ პოლიტიკას: ყველაფერი ის, რაც ამ პოლიტიკას ეწინააღმდეგებოდა, აკრძალული იყო და სასტიკად იდევნებოდა კიდეც².

მთავრობის კოლონიალური და დიდმპყრობელური პოლიტიკა კი ჰგულისხმობდა არსებითად ყველაფერ იმის აკრძალვას, რაც ადგილობრივ ეროვნულ და კულტურულ ინტერესებიდან გამომდინარეობდა: ქართული ენა, ქართული ეროვნული თვითშეგნება, სწავლა-განათლება დედა-ენაზე, ლიტერატურა და მეცნიერება ქართულ ენაზე და სხვა—ყველაფერი ეს თვითმპყრობელური ხელისუფლებისათვის მიუღებელი იყო და ამიტომ მსგავს საკითხებზე წერაც არ შეიძლებოდა. მთელი პრესა და ლიტერატურა, როგორც რუსული ისე ადგილობრივი, მაშინ მოწოდებული იყო (ყოველშემთხვევაში მთავრობა მოუწოდებდა) იმისათვის, რომ თეორიულად დაესაბუთებინა იმის აუცილებლობა და სამართლიანობა (საქართველოსა და კავკასიის დაპყრობა), რაც პრაქტიკულად უკვე განხორციელებული იყო.

ამიტომ ამ პერიოდის ლიტერატურული პროდუქცია, ბუნებრივად, გამსჭვალული უნდა ყოფილიყო მეფის რუსეთის დიდმპყრობე-

¹ ამიერ-კავკასიის საცენზურო კომიტეტი დაარსდა ვორონცოვის დროს 1849 წელს. 1865 წლამდე კავკასიის საცენზურო კომიტეტი, ისევე, როგორც ეს საერთოდ რუსეთშიც იყო, განათლების უწყებაში შედიოდა და კავკასიის სამონაწავლო ოლქთან (დაარსდა 1848 წელს) არსებობდა.

1865 წლის რეფორმის შედეგად საცენზურო ორგანოები საერთოდ იმპერიაში დაუქვემდებარდა შინაგან საქმეთა სამინისტროს და კავკასიის საცენზურო კომიტეტიც, ამ რეფორმისთან დაკავშირებით, ამიერიდან არსებობდა კავკასიის სანაცვლოსთან („სანამესტნიკოსთან“)—1882 წლამდე, როდესაც, მეფის სანაცვლოს გაუქმებისა და მთავარ მართვლობის შემოდგომის გამო, იგი კვლავ შინაგან საქმეთა სამინისტროს დაუქვემდებარდა ბეკდგითი საქმის სამმართველოს მეშვეობით.

² გამომცემისათვის ნებართვის მიღება საცენზურო კომიტეტიდან დიდ სიძნელეს წარმოადგენდა: ამისათვის საჭირო იყო მთავრობას სცოდნოდა ნებართვის გამომთხოვის პოლიტიკური (ან, როგორც მაშინდელ ოფიციალურ საბუთებშია ნათქვამი, „ლიტერატურული“) მიმართულება და ეს მიმართულება მთავრობისათვის მისაღები უნდა ყოფილიყო.

ლორი და კოლონიალური იდეით. განსაკუთრებით ეს ითქმის იმ ლიტერატურულ პროდუქციაზე, რომელიც ამ დროს გამოდიოდა რუსულ ენაზე ტფილისში. თითქმის ყველა გამოცემა რუსულ ენაზე 1865—66 წლებში ტფილისში ოფიციალური ან ნახევრად ოფიციალური იყო და ინახებოდა მთავრობის დაწესებულებათა (თუ ორგანიზაციათა) ხარჯზე. ყოველ შემთხვევაში რუსული გამოცემები ტფილისში სარგებლობდნენ მთავრობის ფართე მატერიალური და მორალური დახმარებით. ამის გამო, სავსებით გასაგებია, ეს გამოცემები უპირატესად ოფიციალური რუსეთის ინტერესებსა და მიზნებს ემსახურებოდა. ოპოზიციონური ან უბრალოდ ლიბერალური მიმართულების ლიტერატურა რუსულ ენაზე ამ დროს ტფილისში არ არსებობდა.

რაც შეეხება ლიტერატურას ადგილობრივ ენებზე (ქართულ და სომხურ ენებზე), ეს ლიტერატურა იმდენად ყოველ შემთხვევაში, რამდენად ის ადგილობრივი ეროვნული ინტერესების გამომხატველი იყო და ადგილობრივ ენებზე იწერებოდა, განსხვავდებოდა რუსულ ოფიციალურ ან ნახევრად ოფიციალურ, ლიტერატურისაგან. მაგრამ ამ ადგილობრივ (თუ ის ოდნავ ლიბერალური იყო) ლიტერატურაში, მთავრობისა და ცენზურის მეთვალყურეობის გამო, ძნელი იყო აშკარად მიანიც, ოპოზიციონური და პროგრესიული აზრების გატარება. მეორეც, ადგილობრივი ლიტერატურაც იყო და ადგილობრივიც: ეს ლიტერატურა ყველა ერთი კლასისა და ერთი სოციალური ფენის ინტერესების გამომხატველი არ იყო. როგორც ცნობილია, რუსეთის თვითმპყრობელობას ადგილობრივად თავისი მოკავშირეები ჰყავდა პრივილეგიური წოდების სახით და ამ წოდების ლიტერატურული პროდუქცია, კლასობრივი და სოციალური თვალსაზრისით, არსებითად არაფრით არ განსხვავდებოდა რუსულ ოფიციალურ ლიტერატურისაგან¹. პირიქით, ამ თვალსაზრისით ორივე (რუსულ ენაზე და ადგილობრივ) ენებზე გამოსული ლიტერატურა ერთსა და იმავე მიზანს (გაბატონებულ კლასების ინტერესებს) ემსახურებოდა.

მაგრამ ტფილისში ამ დროს იყო სხვა მიმართულების ფენებიც და ამათი აზრების გამომხატველი პერიოდული გამოცემებიც ქართულ ენაზე, რომლებიც ლიბერალურ აზრებსა და რამდენიმედ

¹ მაგალითად, კლასობრივი თვალსაზრისით, სომხური ზახეთი „მედუ ჰაიასტანი“ არაფრით არ განსხვავდებოდა რუსული მონარქიული ლიტერატურისაგან (იხ. ქვემოთ).

ოპოზიციონურ მიმართულებას გამოხატავდნენ¹. როგორც ზევიტარც ვამბობდით, 60-იანი და 65-იანი წლები ჩვენში აზროვნების ასეთ რიის თვალსაზრისითაც ძირითადი ცვლილებებისა და ძვრების დასაწყისია: ამ დროიდან საზოგადოებრივ და ლიტერატურულ ასპარეზზე გამოდის ახალი თაობა, რომელიც ახალ პროგრამას აყენებს როგორც ეროვნულ საკითხის დარგში, ისე აგრეთვე სოციალურ საკითხების სფეროშიც. ყველაფერი ეს ისეთი საკითხები იყო და ლიტერატურულ გაშუქებაშიც ისეთ ხასიათს ღებულობდა, ამ თაობის მისწრაფებებთან შეფარდებით, რომ მრავალ შემთხვევაში ხელისუფლების მიზნებს არ ეგუებოდა.

ამიტომ ხელისუფლება და მისი სათანადო ორგანოები (საცენზურო კომიტეტი, ჟანდარმერია, პოლიცია) ყოველგვარი საშუალებებით ცდილობდნენ შეეზღუდათ, შეევიწროებინათ და მრავალ შემთხვევაში, როდესაც ეს ოდნავ შესამჩნევ ხასიათს იღებდა, სავსებით არ დაეშვათ ამგვარი გამოცემები. საკმარისი იყო, მაგალითად, საცენზურო კომიტეტისათვის ესა თუ ის პირი, ნებართვის გამომთხოვი, უცნობი ყოფილიყო, რომ მისთვის გამოცემის უფლება არ მიეცათ; საკმარისი იყო რომელიმე რედაქტორს საცენზურო კომიტეტის მითითებები არ გაეტარებინა ისე, როგორც ეს კომიტეტს სურდა და ესმოდა, რომ მას სამუდამოდ რედაქტორობის უფლება დაეკარგა; საკმარისი იყო ამა თუ იმ პირს საზოგადოებაში თავისი გამოსვლებით, სიტყვებით, ლიტერატურული ნაწარმოებებით და საერთოდ თავისი მოღვაწეობით ლიბერალის სახელი მოეხვეჭა, რომ მისთვის გამოცემა აეკრძალათ.

ამისდა მიუხედავად, დიდის დაბრკოლებებითა და სიძნელით 1865—66 წლებში (და შემდეგშიც)² მაინც ხერხდებოდა ქართულ ჟურნალ-გაზეთებისა და ცალკე წიგნების გამოცემა ტფილისში. რატექმაუნდა, ყველა ეს გამოცემა კერძო ინიციატივითა და კერძო სახსრებით ეწყობოდა, გასაგებ მიზეზების გამო; მათი ტირაჟი და მოცულობა ერთობ განსაზღვრული იყო; ხშირად, უსახსრობისა და მთავრობისაგან შევიწროების (თუ სავსებით აკრძალვის) გამო, მათი

¹ ხშირად ორივე მიმართულება ერთ პერიოდულ გამოცემაში თავსდებოდა. ეს მაშინდელს პირობებში, როდესაც სოციალ-პოლიტიკური და იდეური დიფერენციაციის პროცესი დამთავრებული არ იყო და გამოცემის უფლებები შეზღუდული იყო, არც ისე გასაკვირ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს..

² ქართულ ენაზე პერიოდული გამოცემები (მაგ. „საქართველოს გაზეთი“, „ქართული გაზეთი“; „საქართველოს მოამბე“ და სხვა) მანამდეც გამოდიოდნენ.

გამოცემა დროებით ან სამუდამოდ წყდება და სხვა. მაგრამ ამ გამოცემებით საძირკველი ეყრებოდა ჩვენში პრესას ქართულ ენაზე.

1860-იან და 1865-იან წლების სტატისტიკური ცნობების მიხედვით, თუ სამ წელიწადს (1864—1865—1866) ავიღებთ, ქართულ ენაზე ტფილისში გამოსულა სულ 17 წიგნი და ბროშურა: 1864 წელს 3 წიგნი და ბროშურა, 1865 წელს—5 წიგნი და ბროშურა და 1866 წელს—9 წიგნი და ბროშურა¹.

ამავე წლებში ქართულ ენაზე ტფილისში გამოდიოდა: ყოველთვიური ჟურნალი „ცისკარი“, გაზ. „გუთნის დედა“, ყოველკვირეული გაზეთი „დროება“ და საეკლესიო ჟურნალი „საქართველოს სასულიერო მახარობელი“.

ჟურნ. „ცისკარი“ გამოდიოდა (1857 წლიდან) ი. კერესელიძის რედაქტორობით² თვეში ერთხელ 5—7 თაბახის მოცულობით თითოეული ნომერი—შემდეგი ტირაჟით:

1864 წელს გამოვიდა	200 ცალი
1865 " "	200 "
1866 " "	240 "
სულ	640 ც. ³

გაზ. „გუთნის დედა“ გამოდიოდა (1862 წლიდან), როგორც „ცისკრის“ დამატება იმავე ი. კერესელიძის რედაქტორობით თვეში ორჯერ. გაზეთს მატერიალურ დახმარებას უწევდა კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება. მისი ტირაჟი გამოცემის პირველ წელს საკმაოდ დიდი იყო (700), მაგრამ შემდეგ წლებში ეს ტირაჟი შემცირდა:

1864 წელს გამოვიდა	200 ც.
1865 " "	424 "
1866 " "	600 "
სულ	1,224 ც. ⁴

გაზ. „დროება მ“ გამოსვლა დაიწყო 1866 წლის მარტიდან გ. წერეთლის რედაქტორობით. მისი გამომცემელი იყო ს. მელიქიშვილი. გაზეთი გამოდიოდა ყოველკვირეულად. 1866 წელს გამოვიდა 460 ცალი თითო ნომერი⁵.

¹ Сборник ст. св. о Кавказе, I, გვ. 169.

² ჟურ. „ცისკარი“ 1852—1853 წწ. გამოდიოდა გ. ერისთავის რედაქტორობით.

³ იქვე, გვ. 164; შდრ. Кавказский календарь на 1865, 1866, 1867 წწ.

⁴ იქვე, გვ. 164.

⁵ იქვე, გვ. 164.

დასასრულ, საეკლესიო ჟურნ. „საქართველოს სასულიერო მახარობელი“ გამოდიოდა (1866 წლიდან) მღვდელ ხელიძის რედაქტორობით 2—8 თაბახის მოცულობით თითოეული ნომერი. მასში იბეჭდებოდა წერილები ქართულ და რუსულ ენებზე. 1866 წელს გამოვიდა 350 ცალი¹.

გამოცემა რუსულ ენაზე უფრო ფართე და სისტემატურ ხასიათს ატარებდა. 1860—65-იან წლების სტატისტიკური ცნობების მიხედვით, თუ იმავე სამ წელს (1864—1865—1866 წწ.) ავიღებთ, რუსულ ენაზე ტფილისში გამოსულა სულ 33 წიგნი და ბროშურა: 1864 წელს—7 წიგნი და ბროშურა, 1865 წელს—10 წიგნი და ბროშურა და 1866 წელს—16 წიგნი და ბროშურა².

ამას გარდა ამ დროს ტფილისში რეგულარულად გამოდიოდა რამდენიმე პერიოდული გამოცემაც რუსულ ენაზე: 1. „Кавказ“, 2. „Закавказский вестник“, 3. „Литературный листок“, 4. „Записки Кавказского общества сельского хозяйства“, 5. „Записки Кавказского отдела географического общества“, 6. „Протоколы Кавказского медицинского общества“, 7. „Медицинский сборник“, 8. „Кавказский календарь“, და 9. „Акты Кавказской археографической комиссии“.

გაზეთი „კავკაზ“ გამოდიოდა (1846 წლიდან) ი. სლივიცკის რედაქტორობით³. 1852 წლამდე „კავკაზი“ ფორმალურად არსებობდა როგორც კერძო გაზეთი, მაგრამ ფაქტიურად სისტემატურ მატერიალურ და მორალურ დახმარებას იღებდა მთავრობისაგან. 1852 წლიდან კი ფორმალურადაც ის გადაიქცა მთავრობის ოფიციალურ ორგანოდ. წინაუთ ეს გაზეთი კვირაში ერთხელ გამოდიოდა (1850 წლამდე), ხოლო შემდეგში—კვირაში ორჯერ, შემდეგი ტირაჟით:

1864 წელს გამოვიდა	1200 ც.
1865 " "	1000 "
1866 " "	1000 "
სულ: 3.200 ც. ⁴	

„Кавказский вестник“ ითვლებოდა „კავკაზ“-ის ყოველკვირეულ დამატებად. ორივეს საერთო რედაქტორი ჰყავდა. 1867 წელს

¹ იქვე, გვ. 164.
² იქვე, გვ. 169.
³ პირველი მისი რედაქტორი კონსტანტინოვი იყო (1850 წლამდე).
⁴ იქვე, გვ. 161.

კი „Кавказский вестник“ სავსებით შეუერთდა „კავკაზ“-ს და ამ დროიდან ის აღარ გამოდიოდა ცალკე გამოცემად. 1864—1866 წლებში მისი ტირაჟი შეადგენდა 600-დან 750 ცალამდე¹.

„Литературный листок“-იც „Кавказ“-ის ყოველკვირეულ დამატებად ითვლებოდა. გამოდიოდა (1—2 თაბახის მოცულობით) მხოლოდ ერთი წლის (1864 წ.) განმავლობაში. გამოვიდა სულ 40 ნომერი შემდეგი ტირაჟით:

№№ 7—9	გამოვიდა	1200 ც.
„ 10—17	„	600 „
„ 18—25	„	300 „
„ 26—40	„	200 „
		სულ 2.300 ც. ²

„Записки Кавказского общества сельского хозяйства“ წარმოადგენდა ამავე საზოგადოების ორგანოს. გამოდიოდა (1855 წლიდან) ცალკე ბროშურებად 4—7 ფურცლის მოცულობით, წელიწადში 6 ნომერი, შემდეგი ტირაჟით:

1864 წელს გამოვიდა	350 ცალი
1865 „ „	350 „
1866 „ „	500 „
სულ: 1200 ც. ³	

„Записки Кавказского отдела географического общества“ აგრეთვე ამავე საზოგადოების ორგანო იყო და გამოდიოდა (1852 წლიდან) ცალკე კრებულების სახით, 15—40 ფურცლის მოცულობით, ყოველთვის 450 ც. ტირაჟით⁴.

„Протоколы Кавказского медицинского общества“ და „Медицинский сборник“ იცემოდა მედიკურ საზოგადოების მიერ. პირველი გამოდიოდა (1865 წლიდან) ცალკე ბროშურებად და გამოვიდა: 1865 წელს 2 ბროშურა, 400 ცალი ტირაჟით და 1866 წელს—1 ბროშურა, აგრეთვე 400 ც. ტირაჟით; ხოლო მეორე გამოდიოდა (1866 წლიდან) ცალკე წიგნებად და იმავე 1866 წელს გამოვიდა

¹ იქვე, გვ. 161.

² იქვე, გვ. 162; თუ რამდენი ცალი გამოვიდა 1—6 ნომრამდე, ცნობები არ არის.

³ იქვე, გვ. 162.

⁴ იქვე, გვ. 162.

2 წიგნი 12—20 ფურცლის მოცულობით და 400 ც. ტირაჟით თათბარით
წიგნი¹.

„Кавказский календарь“-ს ბეჭდავდა მეფის სანაცვლოს მთავარი სამმართველო (1845 წლიდან). წელიწადში გამოდიოდა თითო წიგნი. 1864—66 წლებში „კავკასკი კალენდარი“ გამოდიოდა კ. ი. ზადოლინის რედაქციით (თუ რამდენი იყო მისი ტირაჟი, არ ჩანს) და გამოვიდა 3 წიგნი.

დასასრულ, კავკასიის არქეოგრაფიულ კომისიის „Акты“-მ გამოსვლა დაიწყო 1866 წელს. ამ წელს გამოვიდა ერთი (პირველი) ტომი, 102 ფურც. მოცულობით, ად. ბერჟეს რედაქტორობით.

ქართულ და რუსულ ენების გარდა, 1864—66 წლებში ჟურნალ-გაზეთები და ცალკე წიგნები გამოდიოდა ტფილისში სხვა ხალხთა ენებზედაც: სომხურ, გერმანულ, ფრანგულ, ყაბარდულ, ოსურ, აფხაზურ, სვანურ და კუმუხურ ენებზე. შედარებით ფართე და სისტემატური ხასიათი ჰქონდა გამოცემებს სომხურ ენაზე. 1864—1866 წლებში სომხურ ენაზე ტფილისში გამოვიდა სულ 28 წიგნი და ბროშურა:

1864 წ.	გამოვიდა	5
1865 „ „	„	12
1866 „ „	„	11

სულ 28

ამას გარდა, იმავე 1864—1866 წწ. სომხურ ენაზე ტფილისში გამოდიოდა:

1. ყოველკვირეული გაზეთი „სომხეთის ფუტკარი“ („მელუ ჰაიასტანი“), სიმონიანცის რედაქტორობით, 450 ც. ტირაჟით²;
2. ყოველთვიური ჟურნალი „სომხეთის ქვეყნის წერო“ („ქრუნკ ჰაიოც აშხარჰი“), ალაბეკიანის რედაქტორობით, 400 ც. ტირაჟით³;

¹ იქვე, გვ. 162.

² „მელუ ჰაიასტანი“ ოფიციალურად თავის თავს „პოლიტიკურ, ფილოლოგიურ და სავაჭრო გაზეთს“ უწოდებდა. არსებითად ეს იყო კონსერვატიულ ბურჟუაზიული (გარეგან ლევანიანის განმარტებით— „არხი-კონსერვატიული“) ორგანო.

³ „ქრუნკ ჰაიოც აშხარჰი“ თავის თავს „ერის ზნეობრივ განათლებისადმი“ მიძღვნილ ჟურნალს უწოდებდა. ის რბოზიციაში ედგა „მელუ“-ს და არსებითად უფრო პროგრესიულ (იმავე ლევანიანის განმარტებით— „მოღიბრალო“) მიმართულებისა იყო.

3. ყოველთვიური ჟურნალი „სომხეთის სამყარო“ („ჰაიკაკან აშხარჰი“), სტეპანეს რედაქტორობით, 250 ც. ტირაჟით;

4. ყოველკვირეული გაზეთი „ვაჰარი“ („ვაჰარაკან“), ტერ-ალექსანდრიანცის რედაქტორობით, 450 ც. ტირაჟით და

5. ყოველთვიური ჟურნალი „გაზაფხული“ („გარუნ“), მღვდელი სტ. მანდენიანცის რედაქტორობით, 500 ც. ტირაჟით.

სხვა ზემოთ დასახელებულ ენებზე 1864—1866 წ. ტფილისში გამოდიოდა მხოლოდ წიგნები და ბროშურები; გამოვიდა:

წლები:	ე ნ ე ბ ი							სულ
	გერმ.	ფრანგ.	ყაბარდ.	ოსურ	აფხაზ.	სვან.	კუმუზ.	
1864	—	4	3	1	—	1	—	9
1865	1	1	—	—	1	—	—	3
1866	1	—	—	—	1	—	1	3
სულ	2	5	3	1	2	1	1	15 ³

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, 1864—1866 წლებში ტფილისში გამოსულ ლიტერატურულ პროდუქციაში სახელწოდებათა და ტირაჟის რაოდენობის მიხედვით პირველი ადგილი, როგორც მოსალოდნელი იყო, რუსულ ენაზე გამოსულ პროდუქციას ეჭირა, მეორე—სომხურს³ და მესამე ქართულს.

რუსულ ენაზე ამ პერიოდში ტფილისში გამოსული წიგნებიდან და ბროშურებიდან საყურადღებოა: 1) გ. ყაზბეგის История грузинского гренадерского полка (1865 г.); 2) Краткое систематическое исследование уголовного законодательства Вахтанга VI (1865г.); 3) პლ. იოსელიანის Род князей Челокаевых (1866 г.); 4) მისივე, Описание древностей г. Тифлиса (1866) და 5) Руководство к обучению русскому языку для детей грузин (1866 г.)⁴.

¹ „ჰაიკაკან აშხარჰი“ ოფიციალურად „ლიტერატურულ-პედაგოგიურ“ ჟურნალად იწოდებოდა. ის „კრუნეთან“ შედარებით უფრო ლიბერალური იყო.

² Сборн. ст. сведений о Кавказе, I, стр. 169.

³ დასახელებულ პერიოდის (1864—1866 წწ.) სომხურ პრესას ჩვენ გავეცანით სომხური წყაროებით არმენისტის დოც. ილ. აბულაძის დახმარებით, რისთვისაც მას უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ.

⁴ დასახელებთ მხოლოდ ზოგიერთ წიგნებსა და ბროშურებს.

ქართულ ენაზე: 1864 წელს გამოვიდა „ლოცვანი ქართველთა თოლიკეთათვის“; 1865 წელს: 1. დავით ყიფიანის თარგმანი ჟორჟ ზანდის მოთხრობა „გრიბული“-ს და 2. „ძველი აღთქმა“ მღვდ. ცამციციის თარგმანით; 1866 წელს: 1. „ბაქიების ხროვა“, კომედია ერთ მოქმედებად, 2. „მოთხრობა ძველ ადამიანებზე“, თარგმანი რუსულ-ლიდან, 3. გაბრიელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი და 4. ლოცვანი; 1867 წელს: 1. გ. ერისთავის თხუთმეტიანი 2 ნაწილად, 2. შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“ გ. წერეთლის რედაქტორობით და 3. დავითნი¹.

დანარჩენ ენებზე: 1. გერმანულად—ა. მარიციის „ტფილისის ობსერვატორიის გუმბათის აღწერილობა“ (1866 წ.); 2. ოსურად— „ოსური ანბანი რუსული თარგმანით“ (1864 წ.); 3. სვანურად—„სვანური ანბანი ქართული და რუსული თარგმანით“ (1864 წ.); 4. აფხაზურად „აფხაზური ანბანი“ ი. ბარტოლომეის რედაქტორობით (1865 წ.) და „საღვთო ისტორია“ მისივე რედაქტორობით².

ადგილობრივად გამოსულ წიგნებისა და ჟურნალ-გაზეთების გარდა, ტფილისს ამ პერიოდში მოსდიოდა რუსეთის იმპერიის სხვა ადგილებში, განსაკუთრებით მოსკოვსა და პეტერბურგში, გამოცემული ლიტერატურული პროდუქციაც, უმთავრესად პერიოდული გამოცემები. „სტატისტიკური კრებული“-ს ცნობების მიხედვით, ტფილისში მოდიოდა შემდეგი პერიოდული გამოცემები³:

1. Русский инвалид მოდიოდა	80	ც.
2. Северная почта "	6	"
3. Journal de St. Petersbourg	10	"
4. Биржевые ведомости	25	"
5. С.-Петербургские ведомости	37	"
6. Сын отечества "	15	"
7. Московские ведомости	71	"
8. Голос "	33	"
9. Весть "	5	"
10. Немецкие ведомости	7	"
11. Народная газета "	3	"
12. Сенатские ведомости,,	22	"
13. Морской вестник "	2	"
14. Духовная беседа "	2	"
15. Мирское слово "	1	"
16. Домашняя беседа "	1	"

¹ იქვე, გვ. 172; ვასახელებთ მხოლოდ ზოგიერთ წიგნებსა და ბროშურებს.
² იქვე, გვ. 172—173.
³ იქვე, გვ. 159; ეს ცნობები ეკუთვნის 1866 წელს.

17. Грамотей მოდიოდა	3	ც.
18. Иллюстрированная газета	23	"
19. Искра "	26	"
20. Будильник "	9	"
21. Воскресный досуг "	20	"
22. Земледельческая газета	4	"
23. Отечественные записки	25	"
24. Русский вестник "	52	"
25. Русский архив "	3	"
26. Книжный вестник "	13	"
27. Учитель "	13	"
28. Дело и отдых "	7	"
29. Семейные вечера "	5	"
30. Библиотека лучших романов	10	"
31. Собрание иностранных романов	24	"
32. Модный магазин "	40	"
33. В а з а "	15	"
34. Нувелист "	4	"
35. Странник "	3	"
36. Душеполезное чтение	2	"
37. Чтение для солдат "	12	"
38. Русский ремесленник	5	"
39. Артиллерийский журнал	31	"
40. Военный сборник "	11	"
41. Морской сборник "	6	"

ს უ ლ . . 686 ეკზ.

მოყვანილ ციფრების მიხედვით, როგორც ვხედავთ, შემოტანილ რუსულ პერიოდულ გამოცემებიდან ყველაზე უფრო გავრცელებული ყოფილა ამ დროს ტფილისში „Русский инвалид“ (80 ეგზ.) და „Московские ведомости“ (71 ეგზ.), ხოლო ამათ შემდეგ კი — „Русский вестник“ (52 ეგზ.), „С. Петербургские ведомости“ (37 ეგზ.) და „Модный магазин“ (40 ეგზ.), რაც რამდენიმედ მაინც სათანადო გემოვნებისა და მიმართულების წრეების არსებობაზე მიუთითებს ამ დროს ტფილისში¹, თუმცა უნდა ითქვას, რომ უმეტესობა რუსეთიდან მიღებულ პერიოდულ გამოცემებისა მაშინ ტფილისის დაწესებულებებს ფაქტიურად სავალდებულო გამოწერის წესით მოსდიოდათ და ამდენად მათი რაოდენობა მკითხველთა გემოვნებისა და მიმართულების დასახასიათებლად არც კი გამოდგება არსებითად.

¹ 1865-იან წლებში ტფილისში მოდიოდა აგრეთვე უცხო (იტალიური, ფრანგული, ინგლისური და გერმანული) ერთდროული თუ პერიოდული გამოცემებიც (იხ. СССР, стр. 160)

ჩვენ მიერ ზემოთ განხილული საკითხები და გამოყენებულ მასალებში მოცემული ცნობები, რატომღაც, მთლიანად და სავსებით არ ამოსწორავენ ტფილისის მრავალფეროვან და რთულ ცხოვრებას 1865-იან წლებში¹. მაგრამ ნათქვამის მიხედვით, ამ მასალების ჩვენებათა შემოწმებულ ცნობების შესაბამისად, შეიძლება გამოითქვას ზოგიერთი საერთო მოსაზრება და გაკეთდეს წინასწარი დასკვნები:

1. ტფილისის ისტორია ყოველ ცალკე პერიოდში და საერთოდაც შეიძლება განხილულ და შესწავლილ იქნეს არა განცალკევებითა და იზოლირებულად, არამედ იმ სოციალ-ეკონომიურ, პოლიტიკურ და კულტურულ პირობების გათვალისწინებით, რომლებშიც ამ დროს საერთოდ საქართველო იმყოფებოდა. 1865-იან წლების ტფილისიც, როგორც ჩვენი ქვეყნის მთავარი ცენტრი, თუმცა მთელი საქართველოს ცხოვრების მეთაური და ტონის მიმცემი იყო², მაგრამ თავის მხრივ სავსებით და მთლიანად დამოკიდებული იყო იმ მდგომარეობაზე, რომელიც დამყარდა საქართველოში XIX ს. პირველ ნახევრის სიგრძეზე მომხდარ ეკონომიურ და სოციალურ ცვლილებების შედეგად. საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიური დაპყრობა, დაწყებული (სისტემატური სახით) XVIII ს. დასასრულიდან, თუმცა გრძელდება მთელი XIX ს. განმავლობაში³, მაგრამ 1865-იან წლებისათვის ეს დაპყრობა ძირითადად უკვე უზრუნველყოფილია. ასე რომ ამ დროისათვის საქართველოს ეკონომიკა და მეურნეობა, თავისი განვითარების ტენდენციებით, არსებითად წარმოადგენს რუსეთის ეკონომიკისა და მეურნეობის განუყოფელ ნაწილს: საქართველოს ეკონომიკისა და მეურნეობის განვითარება (რატომღაც, ადგილობრივი პირობების მიხედვით) ამ დროს წარმართება იმავე პოლიტიკური ფაქტორების ზეგავლენითა და იმავე გზით, რომლითაც წარმართება საერთოდ რუსეთის ეკონომიკისა და მეურნეობის განვითარება, მაგრამ იმ განსხვავებით კი, რომ აქ ეს განვითარება ქვეყნის კოლონიალურ ექსპლოატაციისა და ეროვნული ჩაგვრის არტახებშია მომწყვდეული.

¹ დაწვრილებით ეს საკითხები გაშუქებულია ჩვენ მიერ 1865-იან წლების ტფილისისადმი მიძღვნილ სპეციალურ მონოგრაფიაში რუსულ ენაზე („Тбилиси в 1865-ых годах“).

² რატომღაც, რამდენად ეს შეიძლება იყოს მეფის რუსეთის მიერ შექმნილ კოლონიალურ პირობებში.

³ საქართველოს სამხედრო და პოლიტიკური დაპყრობა, როგორც ვამბობდით, უფრო ადრე დამთავრდა, ვიდრე მისი ეკონომიური და კულტურული დაპყრობა.

2. რუსეთი ამ დროისთვის, თუმცა ნატურალურ მეურნეობისა და ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობის ფორმებისაგან ჯერ კიდევ განთავისუფლებული არ არის, მაგრამ უკვე მტკიცე ფეხებით დგას კაპიტალისტურ განვითარების გზაზე და, როგორც ცალკე ეკონომიური ერთეული, საკმაოდ მნიშვნელოვან როლს თამაშობს საერთაშორისო ბაზარზედაც. რუსეთში ამ დროს ფართე და სწრაფი ნაბიჯებით მიდის აღებ-მიცემობისა, ვაჭრობა-მრეწველობისა და საწარმოო ძალების განვითარება: სავაჭრო და სამრეწველო კაპიტალის მნიშვნელოვანი ზრდა, ფაბრიკა-ქარხნების გამრავლება, გზებისა და მიმოსვლის საშუალებათა გაუმჯობესება, ბანკებისა და კომერციულ დაწესებულებათა გაჩენა, ბაზრებისა და საქონლის ტრიალის გაფართოება, ქალაქების განვითარება და სხვა მსგავსი ფაქტები დამახასიათებელ მოვლენებს წარმოადგენენ 1865-იან წლების რუსეთისათვის და ექვს არ სტოვებენ იმის შესახებ, რომ ამ დროისათვის რუსეთმა ძირითადად უკვე თავი დააღწია ფეოდალურ-ბატონყმურ ბორკილებს და შესაფერი ადგილი დაიკირა ბურჟუაზიულ-კაპიტალისტურ ცხოვრების სარბიელზე.

3. საქართველო XIX ს. დასაწყისიდან და, მაშასადამე, 1865-იან წლებშიც, ფეხდაფეხ მისდევს ამ ცხოვრებას: ისიც ებმება (ან უკეთ, უკვე ჩაბმულია) კაპიტალისტურ განვითარების ფერხულში, ცდილობს აამოძრავოს თავისი საწარმოო ძალები, განავითაროს აღებ-მიცემობა და ვაჭრობა-მრეწველობა; მაგრამ მეფის რუსეთის კოლონიალური პოლიტიკა ზღუდავს და საშუალებას არ აძლევს საქართველოს ფართედ გაშალოს თავისი პოტენციალური შემოქმედება და უფრო სწრაფი ნაბიჯებით განვითარდეს. მეფის რუსეთის მთავრობა არ არის დაინტერესებული საქართველოში, როგორც მის კოლონიაში, საწარმოო ძალები განავითაროს, ფაბრიკა-ქარხნები დააარსოს, მიმოსვლის საშუალებები გააუმჯობესოს, ტექნიკა შემოიღოს. ეს ყველაფერი მისთვის საჭიროა მხოლოდ იმდენად, რამდენად ეს ხელს შეუწყობს ქვეყნის გაყვლეფასა და მის დაპყრობას. რუსეთი საქართველოს უყურებს როგორც საკუთარ მრეწველობის პროდუქტთა გამსაღებელ ბაზარს და ამ მრეწველობისათვის საჭირო ნედლეულის მიმწოდებელ ბაზას: საქართველოში რუსეთს შემოაქვს საკუთარ ფაბრიკა-ქარხნების ნაწარმოები და საქართველოდან გააქვს ამ ფაბრიკა-ქარხნებისათვის საჭირო ნედლეული. მეორეს მხრივ, საქართველოს გზით მეფის მთავრობას გააქვს რუსეთიდან დასავლეთ-აღმოსავლეთის ქვეყნებში და შემოაქვს ამ ქვეყნებიდან რუსეთში ის საქონელიც, რომლის გასაღება და შექმნა დაკავშირებულია აგრეთვე საკუთარ მრეწველო-

ბისა და აღებ-მიცემობის განვითარებასთან. ასე რომ საქართველო რუსეთისათვის წარმოადგენს არა მარტო რუსულ კაპიტალის ნაწარმოებთა გამსაღებელ ბაზარსა და ამ წარმოებისათვის ნედლეულის მიმწოდებელ ბაზას, არამედ მოხერხებულ სატრანზიტო გზასაც, რომლითაც მას გააქვს თავისი საქონელი მეზობელ ქვეყნებში, ან შემოაქვს ამ ქვეყნებიდან რუსულ მრეწველობისათვის საჭირო საქონელი.

4. ეს ოპერაციები საერთოდ და კერძოდ რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობასთან დაკავშირებული სავაჭრო ოპერაციები 1865-იან წლისათვის თუმცა საკმაოდ ფართე ხასიათს ატარებენ, მაგრამ მაინც მთლიანად ვერ ამოსწურავენ იმ აღებ-მიცემობისა და სავაჭრო ოპერაციების მოცულობას, რომელსაც საქართველო ამ დროს აწარმოებს. საქმე ისაა, რომ თვით რუსული წარმოება და რუსული მრეწველობა ამ დროს ჯერ კიდევ იმდენად განუვითარებელია და მიმოსვლის საშუალებების მდგომარეობაც იმდენად დაბალ დონეზე დგას, რომ მას არ შეუძლია დააკმაყოფილოს შემოტანილი საქონლით ადგილობრივი ბაზრის ყველა მოთხოვნილება და, რაც აგრეთვე მნიშვნელოვანია, მას არ შეუძლია კონკურენცია გაუწიოს სხვა ქვეყნებიდან საქართველოში შემოსულ საქონელს. ამიტომ საქართველოში, რუსულ საქონელთან ერთად, ამ დროს ჯერ კიდევ ბლომად შემოდის (და აქედანაც გადის) უცხო ქვეყნების ნაწარმოებიც: საქართველოს საკმაოდ ინტენსიური სავაჭრო ურთიერთობა აქვს დასავლეთ ევროპის ქვეყნებთან და აღმოსავლეთის ქვეყნებთანაც. შემდეგში (განსაკუთრებით რკინისგზების გაყვანის შემდეგ), როგორც ვიცით, საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობა დასავლეთ ევროპასთან და აღმოსავლეთის ქვეყნებთანაც საგრძნობლად ეცემა და თითქმის მთელი ბაზარი საქართველოში რუსულ კაპიტალის ხელში გადადის, მაგრამ 1865-იან წლებში ამ ქვეყნებიდან შემოსულ საქონელს საქართველოს ბაზარზე მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. მეორე მხრივ სწორედ ამავე მიზეზის გამო, ე. ი. იმის გამო, რომ რუსეთის წარმოებას (სუსტი განვითარებისა და უგზოობის მიზეზით) არ შეუძლია ყველა ადგილობრივი მოთხოვნილება დააკმაყოფილოს შემოტანილი საქონლით, საქართველოშიც ჩნდება (ან რჩება) ადგილობრივი წარმოება, რომელიც უმთავრესად ქვეყნის შინაგან მოთხოვნილებას აკმაყოფილებს.

5. ეს წარმოება ორგვარია: ა) კაპიტალისტური (მანუფაქტურული, ან ნახევრად მანუფაქტურული) და ბ) შინამრეწველური (ხელოსნურ-კუსტარული). შინამრეწველური წარმოების ისტორია საქართველოში, ისევე როგორც სხვა ქვეყნებშიც, შორეულ წარსულს ეკუთვნის.

ნის და ის XIX საუკუნეს განდერძა წინასაუკუნეებიდან, ხოლო კაპიტალისტური წარმოება საქართველოში ჩნდება უმთავრესად XIX ს. მეორე მეოთხედიდან. ამ დროიდან კაპიტალისტურ წარმოებასა და შინამრეწველურ წარმოებას შორის საქართველოში წარმოებს ბრძოლა თითქმის მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში, მაგრამ უკვე 1865 წლებისთვის შინამრეწველობა ლიკვიდაციის გზას ადგება და შემდეგში, 1880-იან წლებში, თითქმის მთლიანად ადგილს უთმობს კაპიტალისტურ წარმოებას. ამ დროიდან ეს უკანასკნელი ქვეყნის ერთადერთი მთავარი ფაქტორი ხდება და ის ამოძრავებს საქართველოს ეკონომიურ ცხოვრებას. შინამრეწველურ წარმოების ლიკვიდაციას საქართველოში, გარდა კაპიტალიზმის განვითარების ძლიერი ტენდენციებისა, ხელს უწყობს თვით მთავრობაც, რომელიც დაინტერესებულია შინამრეწველობის მოსპობაში, არა მარტო იმ მოსაზრებით, რომ ამით მეტი გასაქანი მისცეს რუსულ კაპიტალს ადგილობრივ ბაზარზე, არამედ იმიტომაც, რომ ის ვერ ითმენს ამ შინამრეწველობას, როგორც ადგილობრივი თავისებურებებისა და ადგილობრივი ტრადიციების მატარებელ ინსტიტუტს.

* * *

6. კაპიტალისტურ წარმოებასა და კაპიტალისტურ ურთიერთობას საქართველოში საძირკველი ეყრება უპირველესად ყოვლისა მის მთავარ ცენტრებში—ქალაქებში და მათ შორის პირველ რიგში ტფილისში. მეფის რუსეთის მიერ საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიური დაპყრობა ტფილისიდან იწყება: ტფილისსა და ტფილისის ბაზრებს ეუფლება ყველაზე ადრე რუსული კაპიტალი და აქ იკიდებს ფეხს ყველაზე ადრე კაპიტალისტური ვითარება; ტფილისი არის ის პუნქტი, სადაც პირველად ჩნდება საქართველოში კაპიტალის მაგარი კერა და საიდანაც ეს კაპიტალი თავის კვირტებს შლის ჩვენი ქვეყნის ჯერ სხვა ქალაქებში, ხოლო შემდეგ—სოფლებშიც. კაპიტალიზაციის პროცესი ტფილისში თითქმის XIX ს. დასაწყისიდანვე ჩნდება და ამ კაპიტალიზაციის შედეგად მეურნეობის ორ სისტემას (ფეოდალურ და კაპიტალისტურ სისტემას) შორის ბრძოლაც ტფილისში ყველაზე ადრე იწყება. ეს ბრძოლა 1865-იან წლებისთვის ტფილისის პირობებში უკვე ისეთ ფაზაშია შესული, რომ საკითხი დგას არა მეტოქეობისა და შეჯიბრების შესახებ ამ ორ სისტემას შორის, არამედ მეურნეობის ფეოდალურ სისტემის საბოლოო ლიკვიდაციის შესახებ: წოდებრივ მდგომარეობაზე დამყარებულ პრეროგატივებისა და მამულიანობაზე დაფუძნებულ პრივი-

ლეგიების ეკონომიური საფუძვლები იმდენად შერყეულია ამ დროს რომ ამ პრეროგატივების მატარებელ სოციალურ ფენების წონა და მნიშვნელობა საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში შედარებით უმნიშვნელოა.

7. 1865-იან წლების ტფილისის ცხოვრებაში მიწათმფლობელობასა და მამულიანობაზე დამყარებულ პრივილეგიურ წოდებას—თავად-აზნაურობას—როგორც ასეთს, როგორც ცალკე სოციალურ კატეგორიას, უკვე არა აქვს ის მნიშვნელობა, რომელიც მას მანამდე ჰქონდა. იმისათვის რომ ქალაქის ცხოვრებაში მან მონაწილეობა მიიღოს და იქ რაიმე მნიშვნელოვანი როლი ითამაშოს, ამ წოდების წარმომადგენელს, გარდა თავისი წოდებრივი უპირატესობისა, რომელსაც ჯერ კიდევ მნიშვნელობა სავსებით არ დაუკარგავს, სჭირდება სხვა რამეც: პირადი ღირსება, პოლიტიკური მდგომარეობა, სამსახურებრივი მდგომარეობა და, რაც მთავარია, ქონებრივი მდგომარეობა: ის ქონების, კაპიტალის პატრონი უნდა იყოს და ახალ ვითარებაში ჩაბმული. 1866 წლის საქალაქო სამმართველოს დებულება, თუმცა ამომრჩეველთა შორის თავად-აზნაურობასაც ასახელებს, როგორც ცალკე კატეგორიას (წოდებას), მაგრამ იქვე ნათქვამია, რომ არჩევნების უფლების მიღებისათვის, სხვებთან ერთად, თავად-აზნაურობასაც გარკვეული ქონება (კაპიტალი) უნდა მოეპოვებოდეს ქალაქის ფარგლებში. ამ ქონების მოპოვების საიმედო და მთავარი წყარო კი ამ დროს უკვე აღებ-მიცემობა და ვაჭრობა-მრეწველობა არის.

8. მიწათმფლობელობასა და შთამომავლობით-წოდებრივ პრივილეგიებზე დამყარებულ მდგომარეობის კრიზისთან ერთად, 1865-იან წლებისათვის ტფილისში კრიზისის განიცდის ხელოსნური და შინამრეწველური წარმოება: ეს უკანასკნელი ვერ უძლებს შემოტანილ და (ნაწილობრივ) ადგილობრივ ფაბრიკა-ქარხნების ნაწარმოებ საქონლის კონკურენციას. ხელოსნობა და ხელსაქმობა გადაგვარებისა და გადაშენების გზაზე დგება; ხელოსანთა და მათ ორგანიზაციითა (ამქართა) რიცხვი სწრაფად კლებულობს. თუმცა ტფილისში ამ დროს ჯერ კიდევ 60-ზე მეტი ამქარი ითვლება, მაგრამ ჯერ ერთი—თვითეულ ამქარში გაერთიანებულ წევრთა რიცხვი შედარებით ნაკლებია იმაზე, რაც მანამდე იყო; მეორეც, ამქარებში ახლა გაერთიანებული არიან არა შარტო ხელოსნები, როგორც ეს მანამდე (უფრო მომეტებულად) იყო, არამედ ზოგიერთი დარგების წვრილი ვაჭრებიც. ამას გარდა, რაც მნიშვნელოვანი და დამახასიათებელია, 1865-იან წლებისათვის ამქარებს, როგორც ცალკე ორგანიზაციას, თუ ცალკე

სოციალურ ფენას, ცალკე ხმა არა აქვთ საქალაქო მმართველობაში და ცალკე წარმომადგენელი არა ჰყავთ იქ, როგორც ეს აგრეთვე მანამდე იყო. შეტევები ხელოსნობისა და შინამრეწველურ წარმოების წინააღმდეგ, როგორც ვამბობდით, თითქმის XIX ს. დასაწყისიდან იწყება, მაგრამ 1865-იან წლებისათვის, აღებ-მიცემობისა და ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარების შედეგად, ეს შეტევები ტფილისის პირობებში უფრო მწვავე და გადამწყვეტ ხასიათს იღებენ.

9. 1865 წლის (ივლისის 28—30) „აჯანყება“, რომელშიაც მთავარ როლს ხელოსნები და მათი ორგანიზაციები—ამქრები თამაშობდნენ, არსებითად უკანასკნელი გაბრძოლება იყო გაძლიერებულ კაპიტალისა და კაპიტალისტურ წარმოების იერიშების წინააღმდეგ, შინამრეწველობის დასაცავად და ამ შინამრეწველობის წარმომადგენელ ფენების (წვრილი ბურჟუაზიის) წოდებრივ-ეკონომიურ უფლებების შესანარჩუნებლად. ეს ბრძოლა, როგორც მოსალოდნელი იყო, პირველის გამარჯვებითა და უკანასკნელის დამარცხებით დამთავრდა. ხელოსნებისა და ამქრების მიერ ამ ბრძოლაში გაღებულ მსხვერპლს პირუკუ შედეგი მოჰყვა: ამ აჯანყების შემდეგ, 1866 წელს დამუშავებულ საქალაქო მმართველობის ახალ დებულებების თანახმად, ამქრებს ფორმალურად და ფაქტიურადაც, როგორც ვთქვით, თითქმის სავსებით წაერთვათ უფლება ქალაქის საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ცხოვრების მომწესრიგებელ ორგანოებში მონაწილეობა მიეღოთ. ამიერიდან ქალაქს დაეპატრონა მესამე წოდება—სავაჭრო და სამრეწველო ბურჟუაზია. თუ წინანდელი (1865 წლამდელი) საქალაქო მმართველობა არსებითად წოდებრივ პრინციპზე იყო დამყარებული და ეს მმართველობა წოდებათა (თავად-აზნაურობა, ვაჭრები და ხელოსნები) სათათბიროს წარმომადგენდა (словная дума-ს), 1865 წლიდან ქალაქის მმართველობა უმთავრესად ქონებრივ პრინციპზე ეწყობა და ის არსებითად ვაჭართა სათათბიროს (купеческая дума-ს) წარმომადგენს.

10. XIX ს. ტფილისის ისტორიაში გარდატეხის ეს მომენტი საკმაო სიცხადით გამოხატა თავის სიტყვაში მეფის ნაცვლის, დიდ მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის-ძის მიმართ, ამქართა „აჯანყების“ შემდეგ, ახალ დებულების საფუძველზე, 1866 წელს, ქალაქის თავად არჩეულმა, ტფილისის მსხვილი ბურჟუაზიის წარმომადგენელმა არწრუნიმ. ის მუხლმოყრით უქვეშევრდომილესად მოახსენებს მეფის ნაცვალს: „თქვენმა სულგრძელმა მზრუნველობამ უკვე მისცა ტფილისის მრავალი სიკეთე; დღეს თქვენ მას ანიჭებთ უფლებას თვით განაგოს თავის საქმეები და ამით კი—შესაძლებლობას განავითაროს თავისი

ზნებრივი, გონებრივი და მატერიალური ძალები; ხვალ, თქვენის ბრძანებით, ტფილისს ექნება რკინისგზა შავს ზღვამდე; ზევ ეს მივა კასპიის ზღვამდე, და თქვენ, ვითარცა უძლიერესი განგება, გადააქცევთ ტფილისს იმ სავაჭრო ოქროს ჯაჭვის ცენტრალურ რგოლად, რომელმაც უსწორესი და უმოკლესი ხაზით უნდა შეაერთოს ტემზისა და სენას ნაპირები ინდისა და მალაბარის ნაპირებთან“-ო („Весь Кавказ“, 1903 წ., გვ. 57). ამ სიტყვაში ტფილისის მდგომარეობა და მისი მომავალი მნიშვნელობა აღებ-მიცემობის განვითარებისა და ვაჭრობა-მრეწველობის კუთრი წონის თვალსაზრისით უმჭველად სწორადაა მოცემული. ამგვარ აზრის გამოთქმა შეიძლებოდა და მართებულად იყო იმ ქალაქის შესახებ, რომელიც უკვე ორივე ფეხით კაპიტალისტურ განვითარების გზაზე იდგა და რომლის სადავეები უკვე ბურჟუაზიას ეჭირა. სწორედ ასეთია ტფილისიც 1865-იან წლებში.

11. საერთოდ 1865-იანი წლები ტფილისის ისტორიაში ძირითადი გარდატეხების ხანის დასაწყისია. 1865-იანი წლებით იწყება ტფილისის ისტორიაში ახალი (III) პერიოდი (1865—1883 წწ.) რომელიც კაპიტალიზმის განვითარების თვალსაზრისით დამახასიათებელი პერიოდია ჩვენში. ამ პერიოდში ადგილი აქვს ისეთ ცვლილებებს ტფილისსა და საერთოდ საქართველოში (რკინისგზების გაყვანა, საგლეხო რეფორმის დასრულება, სასამართლო რეფორმების გატარება, ტელეგრაფის ქსელის მოწყობა, საფოსტო გზების გაყვანა, სამეცნიერო და კულტურულ დაწესებულებების დაარსება, ბანკების გახსნა, ტრანზიტისა და სატრანზიტო გზების განახლება, ქალაქის მმართველობის რეორგანიზაცია და სხვა), რომელთაც ჩვენი ქვეყნის ეკონომიურ და კულტურულ ცხოვრების გარდაქმნის საქმეში გარდამწყვეტი მნიშვნელობა აქვთ. ამ ცვლილებებისათვის ნიადაგი შემზადებულია ისტორიული პროცესებისა და სოციალ-ეკონომიურ მოვლენების მთელი მსვლელობით წინა პერიოდებში, მაგრამ მათი გატარება იწყება ამ პერიოდში და ძირითადად მთავრდება კიდევ ამ პერიოდში. 1865-იანი წლები ტფილისის ისტორიაში უმჭველად ის მთავარი საუღელტეხილო მიჯნაა, რომლის იქით და აქეთ ძირითადად განსხვავებული მდგომარეობა გვაქვს: 1865-იან წლებამდე, თუმცა ტფილისი კაპიტალისტური განვითარების გზაზე უკვე შემდგარია, მაგრამ ფეოდალურ-ბატონყმური ეკონომიკა და საერთოდ ფეოდალური ურთიერთობა აქ მნიშვნელოვანი კუთრი წონის მქონეა; ხოლო 1865-იან წლების შემდეგ ეს ვითარება სწრაფად იცვლება და თანდათანობით ადგილს უთმობს ახალს, კაპიტალისტურ ვითარებას.

12. თვით 1865-იან წლებში ტფილისი ძირითადად წარმოადგენს უკვე ბურჟუაზიულ ქალაქს მნიშვნელოვანი ფეოდალური ნაშთებით, მაგრამ ძლიერი ტენდენციით ამ ნაშთების ლიკვიდაციისა და კაპიტალისტური მეურნეობის კიდევ უფრო განვითარებისადმი. ტფილისში ამ დროს დარჩენილია ერთი მხრივ საშუალო საუკუნის ეკონომიკის საფუძველზე წარმოქმნილი მეურნეობა (მიწათმფლობელობა, მიწათმოქმედება, ხელოსნობა, შინამრეწველობა) და ამ მეურნეობასთან დაკავშირებული სოციალური ფენები (თავად-აზნაურობა, გლეხობა, ხელოსნები), ხოლო მეორე მხრივ აქ სწრაფი ტემპებით ვითარდება კაპიტალისტურ საფუძველზე დამყარებული ახალი მეურნეობა (ფაბრიკა-ქარხნები, სავაჭრო და კომერციული დაწესებულებები, ბანკები) და ამ მეურნეობასთან დაკავშირებული სოციალური ფენები (ვაჭარ-მრეწველნი, კაპიტალისტები, კომერსანტები, ბანკირები, ჩინოვნიკები, მუშები). ტფილისის სოციალურ სახეს 1865-იან წლებში საუცხოვოდ გვიხატავს მისი მოსახლეობის შემადგენლობაც წოდებათა მიხედვით. ტფილისის 71.051 მუდმივ მოსახლე კაციდან თავად-აზნაურობა შეადგენს 3,5%, სასულიერო წოდება—1,09%, პირადი აზნაურები—2,9%, გლეხობა—40,7%,¹ ვაჭარ-მრეწველნი და ხელოსნები (საპატიო მოქალაქენი, მოქალაქენი)—17,5%, სამხედრო და სამოქალაქო უწყების მოხელენი—7,5% და დანარჩენები (უცხოელები, რაზნოჩინელები, დაბალი მოხელენი, სამსახურიდან გადამდგარნი და სხვა)—26,81%; დასახელებულ სოციალურ ფენებიდან ნაწილი (ძველი ფენები—თავად-აზნაურობა, გლეხობა, ხელოსნები) დაშლისა და დიფერენციაციის პროცესს განიცდის, ხოლო მეორე ნაწილი (ახალი ფენები—ბურჟუაზია, მუშები)—ზრდისა და ჩამოყალიბების პროცესს: თავად-აზნაურობის ერთი ნაწილი მამულიანობისა და მიწათმფლობელობის საფუძველზე განაგრძობს არსებობას, მეორე ნაწილი კი მოხელობას ან აღებ-მიცემობასა და ვაჭრობას ჰკიდებს ხელს; ხშირად თავად-აზნაურობა ახერხებს ამ სამივე სოციალური ტიპის (მემამულის, მოხელის და ვაჭარ-მრეწველის) ან ორი მათგანის შეთავსებას; გლეხობის ერთი ნაწილი მიწათმოქმედებითა (უმთავრესად მებაღეობითა) და მესაქონლეობით ირჩენს თავს, მეორე ნაწილი ხელოსნობას მისდევს, ხოლო მესამე ნაწილი ვაჭრობას ჰკიდებს ხელს ან კიდევ ფაბრიკა-ქარხნებში მიდის მუშად. მეორე მხრივ, ამ ძველი ფენების დაშლისა და დიფერენციაციის შედეგ-

¹ გლეხობის რიცხვი უქვევლად გადამეტებულია (იხ. ზემორე); მასში შედიოდნენ ნაწილობრივ ვაჭრებიც და ხელოსნებიც.

გად, იზრდება და ყალიბდება ვაჭარ-მრეწველთა კლასი—ბურჟუაზია და ჩნდება ახალი სოციალური კატეგორია მუშების სახით: ბურჟუაზია თავის რიგებს ავსებს ყველა ძველი ფენებიდან—თავად-აზნაურობიდან, გლეხებიდან და ხელოსნებიდანაც, ხოლო მუშათა რიცხვი იზრდება უმთავრესად გლეხობის პროლეტარიზაციის ხარჯზე.

13. 1865-იან წლებში ყველაზე უფრო ძლიერ ფენას რიცხობრივად გლეხოვა წარმოადგენს, მაგრამ ქონების მიხედვით კი—პირველ რიგში უნდა დაყენებულ იქნეს ბურჟუაზია. ბურჟუაზიის ხელშია ქალაქის ქონების დიდი ნაწილი და, რაც მთავარია, მას ხელთ უპყრია ახალი ცხოვრების საქე—აღებ-მიცემობა და ვაჭრობა-მრეწველობა; ვაჭარ-მრეწველთა წოდება სამ ფენად იყოფა: 1. მსხვილი ვაჭრები-კაპიტალისტები, 2. საშუალო ვაჭრები და 3. წვრილი ვაჭრები. თვითეულ ფენის რიცხვი ცალცალკე ზუსტად გამორკვეული არ არის, მაგრამ ოფიციალურ სტატისტიკიდან სჩანს, რომ ყველაზე მრავალრიცხოვან ფენას წვრილი და საშუალო ვაჭრები შეადგენენ. მსხვილ ვაჭართა რიცხვი 1861 წელს ფიქსირებულ კაპიტალის (2.000.000-მდე) მეპატრონეთა და 1863 წელს გაცემულ პასპორტების რაოდენობის მიხედვით, შეიძლება ვივარაუდოთ 130-ზე მეტი, ეს კაპიტალისტები თავის მხრივ სამ კატეგორიად გაიყოფებიან: პირველ კატეგორიას მიეკუთვნებიან ისინი, ვისაც გააჩნია კაპიტალი 100.000 მან. მეტი (300.000 მანეთამდე), მეორეს—ისინი, ვისაც 30.000-ზე მეტი (100.000-მდე) და მესამეს—ისინი, ვისაც 5.000-ზე მეტი (30.000-მდე).

14. ხელოსანთა რიცხვი, ოფიციალურ სტატისტიკის მიხედვით, 1865 წელს ნაანგარიშეა 5,524 (მეშლაპეები—4, „მოდისტები“—57, მეკარტეები—91, მელამპეები—9, მესაათეები—66, მეშპალერეები—16, მხურავები—13, მეეტლეები—352, ამკინძავეები—12, პარიკმახერები—9, მეპურეები—136, ყასბები—110, მეკანფეტეები—26, მეხარჩეები—101, თერძები—344, მექუდეები—176, მეჩქეშეები—260, მებაშმაკეები—121, მენაბდეები—8, ქსოვილის მღებავები—93, დამღები-მეტყავები—406, დურგლები—81, ხუროები—273, მებუხრეები—155, კალატოზები—1065, მჭედლები—439, მკალავეები—103, თოქმაჩები—84, მღებავები—70, ოქრომჭედლები—211, დალაქები—289,¹ მეთუთუნეები—149, საპნის მხარშავები—8, მექურჭლეები—87, მეპაპიროსეები—70, მეუნაგირეები—30), მაგრამ მათი რიცხვი ნამდვილად ამაზე მეტი უნდა ყოფილიყო, რადგან სხვა წყაროების

¹ ჩენი საბუთის მიხედვით—176.

მიხედვით ამ დროს 64 ამქარი ითვლებოდა ტფილისში და თითოეული ამქარი გარკვეული დარგის ხელოსნებს (ზოგჯერ წვრილ ვაჭრებსაც) აერთებდა; აქ კი მხოლოდ 36 დარგია დასახელებული; თუმცა შეიძლება ვიფიქროთ, რომ დანარჩენი ამქრები წვრილ ვაჭრების გაერთიანებას წარმოადგენდნენ და ამდენად ჩვენთვის ამჟამად ინტერესს არც წარმოადგენენ. ხელოსნებიდან, როგორც ჩანს, ყველაზე მრავალრიცხოვანი კალატოზები (1065), მქედლები (439) და მეტყავეები-დაბლები (406) იყვნენ, რაც ამ დარგების ხელოსნობის უფრო განვითარებაზე მიუთითებს.

15. მუშათა კლასი 1865-იან წლებში შედარებით ერთობ მცირერიცხოვანია. არსებითად ის ამ დროს მხოლოდ ჩნდება. მუშების რიცხვი ცალკე ცნობილი არ არის; მაგრამ ფაბრიკა-ქარხნებისა და სავაჭრო დაწესებულებათა რიცხვის მიხედვით შეიძლება დაქირავებულ მუშა ხელის რაოდენობა დაახლოებით მაინც განვსაზღვროთ. 1865-იან წლებში ტფილისში არსებობს: 20 ფაბრიკა, 189 ქარხანა, 17 ქარვასლა, 441 დუქანი, 96 სასადილო, 4 ტრაქტირი, 9 საკონდიტრო, 71 ღვინის საწყობი, 5 სასტუმრო. თითოეულ ფაბრიკა-ქარხანაში საშუალოდ ხუთი დაქირავებული მუშა, ხოლო თითოეულ სავაჭრო დაწესებულებაში ორი დაქირავებული მუშა (ან შეგირდი) რომ ვივარაუდოთ, ყველა ფაბრიკა-ქარხნებისა და სავაჭრო დაწესებულებისათვის მუშების რიცხვი გამოვა $(209 \times 5 + 643 \times 2) = 2331$. ამას რომ ხელოსნებთან მომუშავე შეგირდთა რიცხვი (დაახლოებით თითო საამქროში 10 კაცი— $64 \times 10 = 640$), თავდა-აზნაურთა, დიდ მოხელეთა და მსხვილ კაპიტალისტთა ოჯახებში მომუშავე შინა-მოსამსახურეთა, თუ მოჯამაგირეთა რიცხვი (დაახლოებით 400-მდე) და დღიურ მომუშავეთა (თუ უმუშევართა) რიცხვი დაახლოებით (300-მდე) მიუმატოთ, საერთო რიცხვი მუშებისა 1865-იან წლებისათვის ტფილისში გამოვა 4.000-მდე (3.671).

16. საფაბრიკო-საქარხნო მრეწველობა ტფილისში 1865-იან წლებისათვის ნახევრად მანუფაქტურულია. ეს მრეწველობა (ერთი ქარხნის გარდა) მთლიანად კერძო კაპიტალისტთა ხელშია და ჯერ კიდევ უზრუნველყოფილი არ არის კვალიფიციური მუშებით, სპეციალისტებით, ფინანსური და ტექნიკური ბაზით იმ დროის კვალობაზედაც. ამიტომ ამ ფაბრიკა-ქარხნების პროდუქცია შედარებით მცირეა და უმთავრესად ადგილობრივ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებისათვისაა განკუთვნილი. 1864 წლის სტატისტიკის მიხედვით ტფილისის მთელი ფაბრიკა-ქარხნების ნაწარმოებ პროდუქტთა ღი-

რებულემა წლიურად 600.000 მანეთს არ აღემატება, ხოლო 1865—66 წლებისათვის ეს ღირებულება 800—900 ათას მანეთამდე შეიძლება ვივარაუდოთ. უძლიერესი ფაბრიკა-ქარხნის (მაგალითად, შამხურის ფაბრიკის) წლიური პროდუქცია ამ დროს 25—30 ათას მანეთის ღირებულებას არ სცილდება, უკნიჩისა კი (მაგალითად, კირის ქარხნისა)—1 ათასს.

17. მთავარი ძარღვი ტფილისის ცხოვრებისა და ამ ცხოვრების ძირითადი წყარო—აღებ-მიცემობა და ვაჭრობაა. ტფილისი ამ მხრივ უმთავრესი ქალაქია მთელ ამიერ-კავკასიაში. ყველა თანამედროვე დოკუმენტებში ხაზგასმით არის ნაჩვენები, რომ ტფილისშია კონცენტრირებული ამიერ-კავკასიის მთელი ვაჭრობა და აღებ-მიცემობა. ამავე დროს ტფილისი სატრანზიტო პუნქტიცაა—ვაჭრობისა და აღებ-მიცემობისათვის რუსეთსა, დასავლეთ ევროპასა და აღმოსავლეთის ქვეყნებს შორის. ტფილისს ამ ქვეყნებთან ერთის მხრივ თვით აქვს აღებ-მიცემობა, ხოლო მეორეს მხრივ ეს ქვეყნები ურთიერთშორის აწარმოებენ აღებ-მიცემობას ტფილისის მეშვეობითა და ტფილისის გზით. ტფილისის წლიური ვაჭრობის მოცულობა რუსეთთან, დასავლეთ ევროპასთან (საფრანგეთი, ინგლისი, ბელგია) და აღმოსავლეთის ქვეყნებთან (ირანი, ოსმალეთი) წლიურად შეადგენს 11.000.000 მანეთს, ამას გარდა ტფილისი ვაჭრობას აწარმოებს (უმთავრესად პირველ მოთხოვნილების საქონლით) თავის საკუთარ ბაზრებზედაც ქალაქის შიგნით. ასეთი ბაზრები იმართება ტფილისში ყოველდღიურად: თათრის მოედანზე, სარდარაბადის მოედანზე, ავლაბრის მოედანზე და ერევნის მოედანზე, ხოლო კვირაობით—ე. წ. რუსულ ანუ სალდათის ბაზარზედაც. ამ ბაზრებზე ნავაჭრ პირველ მოთხოვნილების საქონლის წლიური ღირებულება შეადგენს $3\frac{1}{2}$ მილიონიდან $5\frac{1}{2}$ მილიონამდე.

18. ტფილისს უკავია საკმაოდ დიდი ტერიტორია. ეს ტერიტორია შეიცავს სივრცეს 1.800.000 კვ. საჟენამდე. ამ ტერიტორიაში შედის: ვერა, აწინდელი „ზემელისა“ და მოსკოვის ქუჩის რაიონი, მთაწმინდა, აწინდელი რუსთაველის პროსპექტის რაიონი, მესანგრეთა ქუჩის რაიონი, ფედერაციის მოედნის რაიონი, სოლოლაკი, 26 კომუნარის მოედნისა და აბანოების რაიონი, ბოტანიკური ბაღის რაიონი, სეიდაბადი, ხარფუხი, ორთაჭალა და კრწანისი—მტკვრის მარჯვენა მხარეზე; და აწინდელი პლენხანოვის პროსპექტის და სანაპირო ქუჩის რაიონი, კუკია, ჩუღურეთი, რიყე, ავლაბარი, შავსოფელი, სოფ. სამება და ნავთლული—მტკვრის მარცხენა მხარეზე. აქედან ვერა, ორთაჭალა, კრწანისი, შავსოფელი, სამებას სოფელი

და ნავთლული ქალაქის ტერიტორიაში თუმცა უკვე შედიან, მაგრამ არსებითად ჯერ კიდევ გარეთუბნებს (предместья) წარმოადგენენ. მოსკოვის ქუჩისა და „ზემელის“ რაიონი იწოდება „კოლიუჩაია“ ხეობად და მოსკოვის ხეობად; ეს რაიონი სამსახურიდან გასულ რუს ჯარისკაცებით არის დასახლებული. ფედერაციის მოედანი იწოდება ერევნის ანუ თეატრალურ მოედნად და ეს რაიონი შედარებით ახალი გაშენებულია. ქალაქის ტერიტორიაში დასახლებული არ არის აწინდელი ვაკე, საბურთალო და დიდუბე. ამ ადგილებში საქალაქო მოსახლეობა ჯერ არც ჩანს. პლენანოვის პროსპექტის რაიონი დიდუბის აღმოსავლეთით წარმოადგენს გერმანელთა ახალშენს და ის ასეც იწოდება. გერმანელთა ახალშენი ქალაქის ტერიტორიასთან ახალი შეერთებულია. ის სახელგანთქმულია თავისი მდიდარი ხილის ბაღებით. გერმანელთა ახალშენის აღმოსავლეთით კუკიამდე მოლოკანთა ახალშენია. მოლოკნებს უჭირავთ აგრეთვე რიყეც. ვერაზე, მუშტაიდში, სოლოლაკის დასავლეთ სამხრეთით (ბოტანიკურ ბაღში), ხარფუხში, სეიდაბადში, ორთაქალასა და კრწანისში მდიდარი ვენახისა და ხილის ბაღებია გაშენებული. (სულ ტფილისში 262 ხილის ბაღი ითვლება). რუსთაველის პროსპექტის რაიონი და სოლოლაკი შედარებით ახალი გაშენებულია და ქალაქის სხვა ნაწილებზე უკეთ არის კეთილმოწყობილი. ეს რაიონი ტფილისის ბურჟუაზიის ბუდე და ადგილსამყოფელია. კეთილმოწყობის მხრივ ყველაზე უარეს მდგომარეობაშია ძველი ტფილისის რაიონი, განსაკუთრებით რიყე, აწინდელი მიასნიკოვის ქუჩის რაიონი და აწ. მოსკოვის ქუჩის რაიონი, ამ უკანასკნელ რაიონებში და საერთოდ ქალაქის განაპირა რაიონებში მოსახლეობს ქალაქის უღარიბესი ფენა.

19. ქალაქის ამ ვეებერთელა ტერიტორიაზე არსებული მთელი ქონებრივი სიმდიდრე ეკუთვნის: ხაზინას, ქალაქის მმართველობას და კერძო პირთ. ხაზინის კუთვნილებას შეადგენს: 285 სახლი მიწითურთ, ერთი ბაღი და 1 ქვის საწახნაგო ფაბრიკა; ქალაქის მმართველობას ეკუთვნის: ნავთის წყაროები ნავთლულში, ალექსანდროვის ბაღი, მადათოვის კუნძული, სამი სახლი ქალაქში მიწითურთ და ერევნის მოედანზე თამამშვევის ქარვასლაში ერთი სათეატრო დარბაზი თავისი მოწყობილობით; ქალაქის მმართველობის მთელი წლიური ბიუჯეტი (1864 წელს) 300.000 მანეთზე ოდნავ მეტს შეადგენს: შემოსავალი—306.823 მან. 73¹/₂ კაპიკს და გასავალი—255.502 მან. 14 კაპ.; შემოსავალში შედის საქალაქო პირდაპირი და არაპირდაპირი გადასახადებიც. დანარჩენი ქონება ქალაქის ტერიტორიაზე შეადგენს კერძო პირთა და კერძო ორგანიზაციათა საკუთრებას.

კერძო პირთა და კერძო ორგანიზაციათა კუთვნილ ქონებიდან ერთი უმეტესი წილი ახალი კლასის, ბურჟუაზიის, კუთვნილებას შეადგენს, მეორე უფრო ნაკლები ნაწილი თავად-აზნაურობისა და სასულაერო წოდების კუთვნილებას, ხოლო დანარჩენი, უმნიშვნელო ნაწილი, სხვა დაბალ სოციალურ ფენების კუთვნილებას.

20. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ტფილისის მიეღი უძრავი და მოძრავი ქონება წოდებათა (კლასებს) შორის პირუკუ პროპორციითაა განაწილებული ამ წოდებათა რიცხობრივ შემადგენლობასთან შეფარდებით: ყველაზე უმცირესი ნაწილი ქალაქის ქონებისა ეკუთვნის ყველაზე მრავალრიცხოვან კლასს—დაბალ ფენას, რომელიც ამასთანავე სამოქალაქო უფლებების მხრივაც ფაქტიურად თითქმის სავსებით უფლება აყრილია. ამიტომ ეს დაბალი ფენა, იმ დროს, როდესაც მაღალი (და ნაწილობრივ საშუალოც) ფენა ფუფუნებაში ცხოვრობს, მეტად მძიმე და აუტანელ პირობებში იმყოფება: მას უჭირავს ქალაქის განაპირა და ყველაზე ნაკლებად მოწყობილი ნაწილები; ის იძულებულია უსახსრობის გამო იცხოვროს ანტისანიტარულ და ანტიჰიგიენურ, თითქმის პირველყოფილი ადანიანის, პირობებში—ბნელ, ვიწრო და ნესტიან ბინებში, იაფად გაჰყიდოს თავისი მარჯვენა, ან შავი და შემთხვევითი სამუშაო ეძიოს, ნახევრად იშიმშილოს ან ცარიელი პურითა და წყლით იკვებოს. თანამედროვე საბუთებში საკმაო სიცხადითა და დამაჯერებლობით არის აღნიშნული ის საშინელი მატერიალური და უფლებრივი პირობები, რომლებშიც უხდება ცხოვრება ტფილისის მოსახლეობის ამ დაბალ ფენას. იქ პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ მოსახლეობის ეს ნაწილი ცხოვრობს „როგორც ტყისა და ჭაობის მცხოვრებთა შთამომავალი—დღისით ტალახში, მტვერში, სიციხესა და ავდარში, ხოლო ღამით ვიწრო, ცუდ, ნესტიან და ცივ სადგომებში, და ყველაფერი ეს ცუდ კვებასთან ერთად“-ო. აქედან ამ ფენის დაბალი კულტურული დონე და უფიცობა, ცრუმორწმუნეობა და გაუნათლებლობა. აქედანვე ხშირი ავადმყოფობა და სიკვდილიანობა. ჩენი აღწერილობით ყოველწლიური სიკვდილიანობა ტფილისში 1.600 აღემატება, ხოლო ოფიციალური სტატისტიკით ეს სიკვდილიანობა 720-ს უდრის; საშუალოდ თუ ვიანგარიშებთ 1.200-მდე აღწევს. როგორ ნაწილდებოდა ეს რიცხვი წოდებათა შორის, ცნობები არ არის, მაგრამ a priori შეიძლება ითქვას, რომ უმეტესი პროცენტი სიკვდილიანობისა დაბალ ფენას ხედებოდა.

21. 1865-იან წლების ტფილისი ერთობ კრელ და თავისებურ სურათს წარმოადგენს მოსახლეობის ეროვნულ შემადგენლობისა და

ამ მოსახლეობის ზრდის ტენდენციის თვალსაზრისით. ტფილისში მუდმივი მოსახლეობა, 1865 წლის აღწერის მიხედვით, შეადგენს 71.051; ჯარისკაცთა და არამუდმივ მცხოვრებთა მიმატებით კი 80.000-ზე მეტს აღწევს. ასე რომ, მოსახლეობის რაოდენობის მხრივ ტფილისს უკავია მე-3-4 ადგილი რუსეთის იმპერიის ქალაქებს შორის, ხოლო პირველი ადგილი კავკასიის ქალაქებს შორის. წლიური ნამატი მოსახლეობისა 1864—1865 წლებში 10 ათასს აღემატება (ზამთრისა და ზაფხულის პერიოდების მოსახლეობის მიხედვით); საშუალოდ კი ეს ნამატი წლიურად (1865 და 1876 წ. მოსახლეობის შედარებით) 3-4 ათასამდე შეადგენს. ტფილისის მოსახლეობის ზრდა ხდება უმთავრესად ე. წ. „ახალმოსულთა“ ანგარიშში და არა მართლ ახლად დაბადებულთა ანგარიშში (ამ უკანასკნელთა ყოველწლიური რიცხვი შეადგენს 1963; გარდაცვალებულთა რიცხვი კი, როგორც ვამბობდით, 1200 აღემატება). ახალმოსულთაგან ეროვნების მიხედვით სამი მეოთხედი სომხებია, ხოლო დანარჩენი—სხვა ეროვნებისაა.

22. ეროვნული შემადგენლობის მხრივ ტფილისის მოსახლეობა შემდეგ სურათს წარმოადგენს: ქართველები შეადგენენ 20%, სომხები 44%, რუსები—17% და დანარჩენი ეროვნება (თათრები, ირანელები, ფრანგები, გერმანელები, ინგლისელები, პოლონელები, ებრაელები და სხვა)—19%. აქედან ყველაზე მეტი ტენდენცია გაზრდისადმი ეტყობა სომხურ მოსახლეობას. მაგალითად, 1864 წელს ტფილისში ითვლებოდა 28.483 სომეხი, ხოლო 1865 წელს ითვლება 31.914 სომეხი, ე. ი. ერთი წლის განმავლობაში (ფაქტიურად ნახევარი წლის განმავლობაში, რადგან 1864 წლის აღწერა შემოდგომაზე ჩატარდა, ხოლო 1865 წლისა ზაფხულში) სომხური მოსახლეობა გაიზარდა 3.426 სულით. პირიქით, ყველაზე მეტი ტენდენცია დაკლებისადმი ემჩნევა ქართულ მოსახლეობას: მაგალითად, იმავე 1864 წ. ტფილისში ითვლებოდა 14.878 ქართველი, ხოლო 1865 წელს ითვლება—14.787 ქართველი, ე. ი. ერთი წლის განმავლობაში (ფაქტიურად ნახევარი წლის განმავლობაში) ქართველმა მოსახლეობამ დაიკლო 91 სულით. დანარჩენ ეროვნებათა მოსახლეობაც (არა ისე სწრაფი, როგორც სომხური მოსახლეობა, მაგრამ მაინც) ზრდისადმი გარკვეულ ტენდენციას იჩენს.

23. წოდებრივი და სოციალური მდგომარეობის თვალსაზრისით ტფილისის მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობა შემდეგნაირ შეფარდებას იძლევა: ა) მემკვიდრეობითი თავად-აზნაურობის ცხრა მათედი ქართველებია, ხოლო დანარჩენი სხვა ეროვნება, მათ შო-

რის სომხები და რუსებიც; ბ) პირად აზნაურებს შორის დაახლოებები ნახევარი ქართველებია, ხოლო ნახევარი სომხები, გ) ვაჭარ-მრეწველთა, საპატიო მოქალაქეთა, უბრალო მოქალაქეთა, მათ შორის ხელოსანთა და „ახალმოსულთა“ სამი მეოთხედი სომხებია, ხოლო დანარჩენი ერთი მეოთხედი ქართველები და სხვა ეროვნება; დ) გლეხების უმრავლესობა ქართველებია, ე) მოხელეთა აბსოლუტური უმეტესობა რუსებია, ხოლო უმცირესობა ქართველები, სომხები და სხვა ეროვნება; ვ) სასულიერო წოდებიდან ნახევარი ქართველები და რუსებია, ხოლო ნახევარი—სომხები, მცირე ნაწილი კი (სხვა სარწმუნოების)—სხვა ეროვნება. ბერ-მონაზონთაგან მხოლოდ 16 კაცია ქართველები და რუსები, დანარჩენი კი ყველა სომხები.

24. მოსახლეობის ამგვარი ჭრელი ნაციონალური და სოციალური შემადგენლობა, ერთი მხრივ, და მეფის რუსეთის მიერ შექმნილი კოლონიალური პირობები და პოლიციურ-ბიუროკრატიული რეჟიმი, მეორე მხრივ, თავის დაღს ასვამს ტფილისის პოლიტიკურ-კულტურულ ცხოვრებას და გარკვეულ ტენდენციას ჰქმნის ამ ცხოვრების შესაფერი მიმართულებით განვითარებისათვის. ტფილისი წარმოადგენს საქართველოსა და მთელი კავკასიის არა მარტო ვაჭრობისა და აღებ-მიცემობის ცენტრს, არამედ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ და კულტურულ-გონებრივ ცენტრსაც. აქ არის კავკასიის უძაღლესი სასულიერო თუ საერო ხელისუფალთა (მეფის ნაცვლის, სამოქალაქო გუბერნატორის, გენერალ-გუბერნატორის, პოლიციის უფროსის, ეგზარხოსის) და ცენტრალურ დაწესებულება-ორგანიზაციითა რეზიდენცია და ადგილსამყოფელი; აქ იმყოფება უცხო სახელმწიფოთა (ირანის, ოსმალეთის, საფრანგეთის, დიდი ბრიტანეთის და გერმანიის) წარმომადგენლობა; აქვე არსებობს რიგი კულტურულ და სამეცნიერო დაწესებულებათა (გეოგრაფიული საზოგადოება, სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება, სამედიცინო საზოგადოება, საჯარო ბიბლიოთეკა, რუსული თეატრი, კავკასიის მუზეუმი, კავკასიის არქეოგრაფიული კომისია, ბანკი, საქველმოქმედო საზოგადოება, სასწავლებლები და სხვა), რომელთაგან მრავალი 1865-იან წლებშია დაარსებული. ტფილისში გამოდის 17 პერიოდული გამოცემა: 5 ქართულ ენაზე, 7 რუსულ ენაზე და 5 სომხურ ენაზე; იცემა ცალკე ერთდროული გამოცემებიც (ქართულ, რუსულ, სომხურ და სხვა კავკასიის ერთა ენებზე), რომელთა რაოდენობა წელიწადში საშუალოდ 30 წიგნს შეადგენს. ტფილისში მოდის რუსეთის სხვადასხვა ქალაქებიდან და უცხოეთიდანაც ყოველწლიურად 60-მდე სახელწოდების პერიოდული გამოცემები (უმთავრესად რუსულ ენაზე) და სხვა.

25. მთელი პრესა და ლიტერატურული პროდუქცია 1865-იან წლებისა ტფილისში, ნაციონალური თვალსაზრისით გამოხატავს უმთავრესად სამი ეროვნების (რუსულ, ქართულ და სომხურ) კულტურას. მიმართულებისა და იდეოლოგიური თვალსაზრისით რუსული პრესა და ლიტერატურა წარმოადგენს არსებითად მონარქიულ ლიტერატურას, რომლის ძირითად მიზანს რუსული თვითმპყრობელური ხელისუფლებისა და რუსული კაპიტალის ინტერესების მომსახურება შეადგენს. ეს ლიტერატურა მოწოდებულია: ა) თეორიულად დაასაბუთოს მეფის რუსეთის უფლება საქართველოსა და კავკასიის ეკონომიურ-პოლიტიკურ დაპყრობაზე, ბ) შეისწავლოს დიდმპყრობელურ და კოლონიალურ პოლიტიკის თვალსაზრისით ეს მხარე, როგორც ექსპლოატაციის ობიექტი და გ) ხელი შეუწყოს რუსული გავლენისა, კულტურისა და ენის გავრცელებას ამიერ-კავკასიაში. ამიტომ რუსული პრესა და საერთოდ რუსული ლიტერატურა ტფილისში ხელისუფლების მატერიალურ და მორალურ მფარველობის ქვეშ იმყოფება, ოფიციალურს ან ნახევრად ოფიციალურს გამოცემას წარმოადგენს და ფინანსური ბაზით უზრუნველყოფილია. რუსულ ლიტერატურის მდგომარეობისა და მის განმტკიცება-გავრცელების საქმეში უარყოფით მომენტს მხოლოდ ის გარემოება წარმოადგენს, რომ ეს ლიტერატურა არამშობლიურ ნიადაგზე, უცხო ქვეყანაში (სადაც ჯერ კიდევ რუსული ენა კარგად არ იციან და სადაც რუსულ ლიტერატურას, როგორც ეროვნულ-კულტურულ ჩაგვრის იარაღს უყურებენ) — ვერ ახერხებს თავის ფესვების ფართედ გაშლას და მასობრივ მკითხველის მოპოვებას. ამის გამო რუსული პრესა და საერთოდ რუსული ლიტერატურული პროდუქცია, მიუხედავად მთავრობის მფარველობისა, 1865-იან წლებში შედარებით მაინც არ არის დიდ-ტირაჟიანი. მაქსიმალური ტირაჟი გაზ. „კავკაზ“-ისა, მაგალითად, ამ დროს 1.200 არ სცილდება.

26. სომხური პრესა და ლიტერატურა, ეროვნული თვალსაზრისით, მოწოდებულია ხელი შეუწყოს სომხური ენისა და კულტურის გავრცელებას საქართველოს ფარგლებში, ერთი მხრივ, და, მეორე მხრივ, ისტორიულად დაასაბუთოს სომხურ ელემენტის ასე კარგად არსებობა ტფილისის პირობებში. იდეოლოგიური მიმართულებისა და სოციალური მოტივების თვალსაზრისით ეს ლიტერატურა ძირითადად წარმოადგენს ბურჟუაზიულ ან წვრილ-ბურჟუაზიულ ლიტერატურას, რომლის მთავარ მიზანს შეადგენს ვაჭარ-მრეწველთა ინტერესების მომსახურება. ამ უკანასკნელი თვალსაზრისით სომხური ლიტერატურა და პრესა მაინც განსხვავდება რუსული მონარქიული

ლიტერატურისაგან: პირველი ბურჟუაზიულ მისწრაფებებს გამოსატყვევებს, მომავალს ემსახურება და ამდენად ერთგვარ პროგრესიულ როლს თამაშობს; ხოლო მეორე მიზნად ისახავს არსებულ მდგომარეობის განმტკიცებას და ამდენად არსებითად კონსერვატული და რეაქციონურია. მეორე მხრივ იმდენად, რამდენად სომხური ლიტერატურა სომეხ ხალხის ეროვნულ ინტერესების გამომხატველია და რუსიფიკაციის პოლიტიკისათვის, მართო არსებობის ფაქტითაც ხელისშემშლელია, არა ყოველთვის არის ხოლმე სასურველი და მისაღები მთავრობისათვის. ამაშია ერთი უარყოფითი მომენტი სომხურ ლიტერატურის მდგომარეობისა და განმტკიცება-გავრცელების საქმეში—ტფილისის პირობებში. მეორე უარყოფითი მომენტი იმაში მდგომარეობს, რომ სომხურ ენას, თუმცა რუსულთან შედარებით მეტი ტრადიციები და მეტი ნიადაგი აქვს საქართველოს სინამდვილეში, მაგრამ მაინც ტფილისი მისთვის არ წარმოადგენს მშობლიურ ნიადაგს: აქ მას უხდება ანკარიშის გაწვევა სხვა ენისა და სხვა კულტურის გავლენისათვის, რომელთაგან ერთი (რუსული) ოფიციალური და გაბატონებული ენაა, ხოლო მეორე (ქართული) ქვეყნის დედაენა, დიდი ტრადიციების მქონე. სამაგიეროდ სომხურ ლიტერატურის რენტაბელობასა და გავრცელებას ხელს უწყობს ის გარემოება, რომ ის კლასი, რომლის ინტერესების გამომხატველია ეს ლიტერატურა, ე. ი. ბურჟუაზია, ამ დროს აღმავალი კლასია, ის რიცხობრივად და ეკონომიურადაც ყველაზე უფრო ძლიერი ფენაა და, რაც მთავარია, ეს ბურჟუაზია შესდგება უმთავრესად სომხურ ელემენტებისაგან. ამის გამო სომხური გამოცემები, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი კერძო გამოცემებს წარმოადგენენ, შედარებით დად-ტირაჟიანებია. ასე, მაგალითად, ჟურ. „სომხეთის ფუტკარის“ საშუალო ტირაჟი 450 აღწევს, მაშინ, როდესაც ქართული გაზ. „ცისკარის“ საშუალო ტირაჟი 240 არ სცილდება.

27. ქართული პრესა და ლიტერატურა ფაქტიურად წარმოადგენს იმ კლასობრივ ცვლილებებისა და ამ ცვლილებებთან დაკავშირებულ სოციალურ ურთიერთობის ანარქულს, რომელიც დამყარებულია 1865-იან წლებში ტფილისისა და საერთოდ საქართველოში. რაკი ამ დროის, როგორც გარდამავალი პერიოდის, საზოგადოების კლასობრივი დიფერენციაციის პროცესი ჯერ კიდევ დამთავრებული არ არის, ამიტომ ამ პერიოდის ლიტერატურა ოდნავ მთლიან იდეოლოგიასა და მიმართულებას არ გამოხატავს: აქ გვხვდება როგორც ბურჟუაზიულ-პროგრესული, ისე აგრეთვე ფეოდალურ-პროგრესული აზროვნების, ზოგჯერ კი—სოციალისტურ-უტოპიური აზროვნების

ელემენტებიც. (ეს უკანასკნელი შედეგია არა საქართველოს რეალური სინამდვილის ასახვისა, არამედ 1865-იან წლების ჩვენი ინტელიგენციის მიერ დასავლეთ ევროპის ბურჟუაზიულ-სოციალისტურ იდეებისა და განსაკუთრებით კი რუსული ნაროდნიკული აზრების შეთვისებისა). მაგრამ თავისი სოციალური შინაარსით, პრაქტიკული დანიშნულებათა და ისტორიულ-სოციოლოგიური საფუძვლებით ეს ლიტერატურა არსებითად გამონათავს ბურჟუაზიულად განწყობილ ქართველი ინტელიგენციის რადიკალურ მისწრაფებებს და ამდენად რევოლუციონურ-პროგრესიულ როლს თამაშობს ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის მშობიარობის პროცესის დაჩქარებაში. ეროვნული თვალსაზრისით ქართული პრესა და ლიტერატურა მოწოდებულია დაიცვას ქართული ენა გადაგვარება-გადაშენებისაგან (უმთავრესად რუსიფიკაციისაგან) და ხელი შეუწყოს ქართულ კულტურის განვითარებას.

28. 1865-იან წლებში იწყება საქართველოს ერთად ჩამოყალიბებისა და ეროვნული გაერთიანების პროცესი. ამ პროცესის მთავარი კერა ტფილისია, ხოლო ერთ-ერთი მამოძრავებელი ძალა — ქართული პრესა და ლიტერატურა. ეს პროცესი შედარებით ნელის ტემპით მიმდინარეობს. მის უფრო სწრაფად განვითარებას ხელს უშლის და აბრკოლებს არა მარტო მეფის რუსეთის კოლონიალური და დიდმპყრობელური პოლიტიკა, რომელიც ახრჩობს და გასაქანს არ აძლევს ქვეყანას განავითაროს თავისი საწარმოო ძალები, არამედ ობიექტურად ის თანაფარდობაც მოსახლეობის ეროვნულ შემადგენლობაში, რომელიც მომხდარ ცვლილებათა ნიადაგზე მყარდება ამ დროს ტფილისში: როგორც ვამბობდით, ქართული მოსახლეობა ტფილისში მხოლოდ 20% შეადგენს და ამ 20%-დანაც მნიშვნელოვანი ნაწილი უკვე დრომოქმულ ფენას ეკუთვნის (ქართული ბურჟუაზია ამ დროს რიცხობრივად და ეკონომიურადაც ერთობ სუსტია); დანარჩენი მოსახლეობა ტფილისისა კი — არაქართველებია. ამ არაქართველებიდან რუსული მოსახლეობა, რომელიც 17%-ს შეადგენს, გაბატონებულ ერს ეკუთვნის და გაბატონებული ერის უფლებებით სარგებლობს; სომხური მოსახლეობა კი, რომელიც 44% ს შეადგენს, აღმავალ კლასს — ბურჟუაზიას — ეკუთვნის და ამდენად ახალი ცხოვრების ფაქტიური საჭეთმპყრობელია. ასეთ პირობებში ქართულ პრესასა და ლიტერატურას სჭირდება თავის დაცვა არა მარტო რუსიფიკატორულ პოლიტიკისა და საერთოდ პოლიციური რეჟიმის გამო შევიწროებისაგან, არამედ ქართულ ელემენტისათვის კაპიტალისტურ პირობებში არახელსაყრელ ეროვნულ თანა-

ფარდობის შედეგად ობიექტურად აღმოცენებულ ერთობ ძლიერდებოდა ხო გავლენისაგანაც. ერთადერთი დადებითი გარემოება, რომელიც ჰუმანობის ქართულ ენას ამ თავდაცვაში, მდგომარეობს იმაში, რომ მას (დიდ და მდიდარ ლიტერატურულ ტრადიციებთან ერთად) ტფილისის პირობებში ინახავს მრავალრიცხოვანი დაბალი ფენა (კერძოდ გლეხობა), რომელიც ამ დროს უმთავრესად ქართულ ენაზე მეტყველებს და ეროვნულ გადაგვარების პროცესის გარეშე დგას. კოლონიალურ ქვეყნების ისტორიიდან ცნობილია, რომ დედაენის დავიწყებისა და გადაგვარების გზას პირველ რიგში დაპყრობილ ერის მაღალი ფენები ადგებიან, ხოლო მისი დაბალი ფენები უფრო მეტად და უფრო უკეთესად ინარჩუნებენ ეროვნულ ენასა და კულტურას. ასე არის ეს ამბავი ტფილისშიც 1865-იან წლებისათვის: ტფილისის მოსახლეობის დაბალი ფენები, მასები, ინარჩუნებენ დედაენას იმ წარყენისა და გადაგვარებისაგან, რომელიც მას მოელის ამ დროს შექმნილი უარყოფითი მდგომარეობის გამო.

29. მიუხედავად ასეთი პირობებისა, ტფილისის ქართული პრესა და ლიტერატურა 1865-იან წლებში მაინც თვალსაჩინო და მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ჩვენი ქვეყნისა და კერძოდ ტფილისის ცხოვრების ახალი გეზით წარმართვის საქმეში. ის იკრებს თავის გარშემო ქართველი ხალხის საუკეთესო, მოწინავე ნაწილს, რომელიც შემდეგში ქართული ლიტერატურისა და აზროვნების ისტორიაში, როგორც ვიცით, წარუშლელ კვალს სტოვებს. 1865-იან წლებისთვის ტფილისში ლიტერატურულ, მეცნიერულ და კულტურულ ასპარეზზე, ერთი მხრივ, მოღვაწეობას განაგრძობს ის ძველი თაობა, რომელიც საზოგადოებრივ სარბიელზე გამოვიდა ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პირველ ნახევრის დასასრულისა და მეორე ნახევრის დასაწყისიდან (გრ. ორბელიანი, ალ. ორბელიანი, ბ. ჯორჯაძე, პლ. იოსელიანი, გ. ერისთავი, დ. ყიფიანი, ივ. კერესელიძე და სხ.), ხოლო, მეორე მხრივ, აქ იწყებს მოღვაწეობას ის ახალი თაობა, რომელიც საზოგადოებრივ ასპარეზზე უმთავრესად 60-იან წლებიდან გამოდის და რომელიც ქართველი ხალხის კულტურულ და ეროვნულ აღორძინების მეთაურობას XIX ს. მეორე ნახევარში ღირსეულად ასრულებს (ი. ჭავჭავაძე, აკ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, ან. ფურცელაძე, ს. მესხი, ივ. მაჩაბელი და სხვა). 1865-იანი წლები სწორედ იმითაც არის საინტერესო, რომ იგი ამ ორი თაობის—გრიგოლ ორბელიანის თაობისა და ილია ჭავჭავაძის თაობის—შეხვედრისა, თანამშრომლობისა და გაყრის პერიოდია: აქ ხვდებიან ერთმანეთს ეს XIX ს. მეორე ნახევრის ქართული ლიტერატურისა და აზროვნ-

ნების მამები და ამავე საუკუნის, ამავე მეორე ნახევრის, შვილები იმისათვის, რომ მცირე ხნით თანამშრომლობის შემდეგ, ერთი მეორეს გასცილდნენ და სამოღვაწეო ასპარეზი ამ უკანასკნელთ შერჩეს.

30. ზნე-ჩვეულება-ადათისა და ყოფა-ცხოვრების თვალსაზრისით, 1865-იან წლების ტფილისი, შესაბამისად მოსახლეობის ნაციონალური, სარწმუნოებრივი და სოციალური შემადგენლობისა, წარმოადგენს საკმაოდ რთულ და თავისებურ სურათს: 1. მოსახლეობის მაღალი ფენა (მაღალი მოხელენი, მსხვილი კაპიტალისტები და თავად-აზნაურული არისტოკრატია) უმთავრესად, ე. წ. ევროპულ, ე. ი. ბურჟუაზიულ წესზე ცხოვრობს: ბინის მორთულობა, ტანისამოსი, ყოფა-ცხოვრება, სამზარეულო, გართობა, ნადიმი და სხვა ყველაფერი მას ახალ ყაიდაზე აქვს მოწყობილი, ქრისტიანულ კულტის შესაბამისად; 2. საშუალო და დაბალი ფენა (ვაჭრები, წვრილი თავად-აზნაურობა, გლეხობა, მუშები და ხელოსნები) ეროვნებისა და სარწმუნოების მიხედვით, ან სომხურ-გრიგორიანულსა ან ქართულ-ქრისტიანულ ზნე-ჩვეულებებსა და ადათ-წესებს მისდევს თავის ცხოვრებაში უმთავრესად: მას (განსაკუთრებით დაბალ ფენას) კარგად აქვს შემონახული ძველი საყოფა-ცხოვრებო ტრადიციები და წინაპართა ზნე-ჩვეულებები. ნაციონალური კულტურისა და ტრადიციების გავლენის თვალსაზრისით ყველაზე უფრო ძლიერია ქართული-ქრისტიანული ტრადიციები: ქართულ ზნე-ჩვეულებებსა და ადათ-წესებს დიდი გავლენა აქვთ ტფილისში მოსახლე ყველა ხალხებზე და თითქმის ყველა სოციალურ ფენაზე. განსაკუთრებით ეს ითქმის ქართულ სახალხო გასართობებისა და სახალხო დღესასწაულების შესახებ. ამ გასართობებსა და დღესასწაულებში (ყეენობა, კრივი, მუშტი-კრივი, კიდაობა, ყოჩების კიდაობა, მამლების კინწლაობა და სხვა) მონაწილეობას იღებს ტფილისის თითქმის მთელი მოსახლეობა, განურჩევლად ეროვნებისა, სარწმუნოებისა და სოციალური მდგომარეობისა. ასე რომ, ამ მხრივ ეს გასართობები და დღესასწაულები არსებითად საყოველთაო, ერთგვარ ინტერნაციონალურ, ხასიათს ატარებენ. 1865-იან წლებში თითქმის ყველა ძველი საყოფა-ცხოვრებო წესები, ტრადიციები და ზნე-ჩვეულებები შედარებით ჯერ კიდევ კარგად არიან შემონახული. მაგრამ ამავე დროს ტფილისში ფეხს იკიდებს ახალი საყოფა-ცხოვრებო წესებიც: 1865-იან წლების ტფილისი ცოცხალი ეთნოგრაფიული კონგლომერატი და თავისებური საგანძურია, რომელიც თავის წილში ინახავს მრავალ ერისა და თაობის ძველსა და ახალს ტრადიციებს.

მ ა ს ა ლ ე ბ ი

(ტექსტები)

1865-იან წლების ტფილისის შესახები სტატისტიკურ და სარქივო მასალებიდან აქ იბეჭდება: 1. ტფილისის მედიკურ-ტოპოგრაფიული და სტატისტიკურ-ეთნოგრაფიული აღწერილობა 1865/66 წლისა; 2. ტფილისის სტატისტიკური აღწერილობა 1864/65 წლისა; 3. ტფილისის მოსახლეობის ცხრილი 1864 და 1865 წლების აღწერათა მიხედვით; 4 და 5. ტფილისში 1865-იან წლებში გამოცემულ წიგნებისა და ბროშურების ცხრილები და 6. ტფილისის 1867 წლის გეგმა.

1. ტფილისის მედიკურ-ტოპოგრაფიული აღწერილობა 1865/66 წლისა შედგენილია ექიმ ბურხარდტისა და მეორე უცნობი პირის მიერ. ეს აღწერილობა აღმოჩენილია ჩვენ მიერ ტფილისის საისტორიო არქივში და აქ პირველად იბეჭდება—უცვლელად, ახალი ორთოგრაფიით. შეცვლილია მხოლოდ სასენინიშნები და ტექსტის ლოგიკური დანაწილება (აბზაცები) საბუთის შინაარსის შესაბამისად.

2. ტფილისის სტატისტიკური აღწერილობა 1864/65 წლისა შედგენილია თავის დროზე საკმაოდ ცნობილ ჟურნალისტის ნ. დუნკელ-ველინგის მიერ. ამ აღწერილობის შედგენის დროს ნ. დუნკელ-ველინგი მსახურობდა ტფილისში სტატისტიკურ კომიტეტის რედაქტორის თანამდებობაზე. პირველად ეს აღწერილობა გამოქვეყნდა „კავკაზსკი კალენდარში“ (1865 წელს), ხოლო შემდეგ, უცვლელად და სიტყვა-სიტყვით, მაგრამ ავტორის დაუსახელებლად და სათაურების გამოტოვებით— „კავკასიის შესახებ სტატისტიკურ ცნობათა კრებულში“ (1869 წელს). აქ ეს აღწერილობა იბეჭდება პირველ გამოცემის მიხედვით უცვლელად—ახალი (თანამედროვე) ორთოგრაფიით.

3. ტფილისის მოსახლეობის ცხრილი, როგორც აღნიშნული იყო, შედგენილია იმ აღწერათა მიხედვით, რომელიც

ჩატარდა ტფილისში 1864 წელსა და 1865 წელს. 1864 წლის აღწერა ჩატარდა ამავე წლის შემოდგომაზე, სახელდობრ, 1 სექტემბერს, ხოლო 1865 წლისა — ზაფხულში, სახელდობრ, 1 ივნისს. პირველად ეს ცხრილი გამოქვეყნებული იყო 1869 წელს ზემოთ დასახელებულ „სტატისტიკურ ცნობათა კრებულში“, ხოლო შემდეგ — 1880 წელს „კავკასიის შესახებ ცნობათა კრებულში“. პირველ გამოცემაში ცხრილი დაბეჭდილია ზოგიერთი შეცდომებით. აქ იბეჭდება მეორე გამოცემის მიხედვით უცვლელად.

4 და 5. წიგნებისა და ბროშურების ცხრილები იბეჭდება დასახელებულ „სტატისტიკური კრებულის“ მიხედვით უცვლელად. საიდან, ან ვის მიერ არის ეს ცხრილები შედგენილი, ამ „კრებულიდან“ არ ჩანს, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ რომ შედგენილია ტფილისის სტატისტიკურ კომიტეტის მასალების მიხედვით.

6. ტფილისის 1867 წლის გეგმა შედგენილია ტფილისის ქალაქის სამმართველოს მიერ. ამჟამად ინახება ტფილისის კომუნალურ მუზეუმში. აქ იბეჭდება პირველად — შემცირებული სახით.

1. ტფილისის მედიკურ-ტოპოგრაფიული და სტატისტიკურ ეთნოგრაფიული აღწერილობა

МЕДИКО-ТОПОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ГОРОДА ТИФЛИСА

1. Местоположение. Тифлис, некогда столица бывшего Грузинского царства, ныне губернский город Тифлисской губернии и главное местопребывание правительственных учреждений всего Кавказа, основанный в 455 году по р. х. царем Вахтангом Горгасланом, по географическому своему положению находится под $41^{\circ}-42'$ северной широты и под $62^{\circ}-30'$ восточной долготы, на возвышенности над уровнем моря на 1350 футов (хотя и некоторые возвышенные улицы Тифлиса и близко его окружающие места доходят и до 1600 фут.). Город расположен по обеим берегам Куры, в котловине, открытой только с севера и замкнутой с остальных 3-х сторон значительными окрестными возвышенностями.

2. Расстояние Тифлиса от С.-Петербурга и Москвы. Отстоит [Тифлис] от Москвы на 1900 верст, а от С.-Петербурга на 2589 верст; от главного же хребта Кавказских гор и от горы Казбека с севера: на 1-ое прямолинейного расстояние; с юга—от Арарата на 2-ое с небольшим¹.

3. Пространство и естественное разделение. Пространство, городом занимаемое, начинается с речки Веры и идет до конца Навтлуга—в длину около 8-ми верст, в ширину же, от запада к востоку—около 3-х верст; так что пространство это равняется около 1.800.000 квадрат. сажен. Река Кура же на означенном протяжении занимает около 180 т. квадр. саж., раз'единяя город естественною чертою на две не совсем равные части: на правую (западную) и на левую (восточную).

На правой стороне реки находится 1-ая и 2-я части полицейские, по местным названиям: предместье Вера, Колючая и

¹ ასეა დედანში. აზრი ბუნდოვანია.

Московская балки, Артиллерийская и Саперная слободки, Мтацминда, Гаретубани, Сололаки, Банные ворота, Сейдабад¹, Жарпухи, Ортачальские и Крцанисские сады; на левой стороне реки [находится] бывшая Немецкая колония, присоединенная к городу, как 4-я полицейская часть ее, в 1862-м году; далее: Молоканская слободка, старые и новые Куки и Чугуреты, как 3-я полицейская часть; Пески, Авлабар, Шави сопели, Сабачья деревня (или Мирзообат) и Новотроицкое поселение; наконец, Навтлуг—под управлением особого комиссара.

До присоединения Закавказского края к Российской империи город Тифлис разделялся на три части: 1-я Колиси, нынешний старый город—от начала армянского собора до Банных ворот; другая Тбилиси, где ныне минеральные бани, и третья Нисани или Исани—теперешний Авлабар.

Предмесье Вера лежит на северной стороне города, по обеим берегам речки своего имени, с виноградно-фруктовыми садами городских жителей, со многими духанами и постоянными дворами для аробщиков, привозящих в город разные тяжести и первые житейские необходимости. Здесь поселяне, по причине более дешевого корма для скота, останавливаются и даже ночуют, чтобы на другой день рано утром в'езжать в город.

Чрез речку эту перекинут на четырех арках каменный мост с чугунными перилами, за которым двумя поворотами большая почтовая шоссейная дорога подымает вверх к городу. При втором повороте стоит на каменном п'едестале чугунный крест, в память счастливого избавления покойного императора Николая Павловича, во время путешествия его в 1837 г. по Закавказскому краю, когда при выезде² из города, лошади с экипажем императора понесли с горы.

Совершенно на эту гору подынешись, на правой и на левой стороне дороги, начинаются уже городские дома, между которыми замечательны по правой стороне: богадельня, городская больница и фабрика почтовых экипажей; а на левой стороне дороги, почти противу больницы, находится русское кладбище. За означенными строениями начинаются кирпичные заводы, повыше которых, у подошвы Мтацминдской горы уже, находится армянское

¹ დედაბნო: „Сейдабат“.

² დედაბნო: „В'езде“.

кладбище, называемое Дзавриевским. Немного не доходя по большой дороге до места бывшей Московской заставы, в ущельях образуемых спустившимися к Куре гребнями Мтацминдской горы, лежит с правой стороны большой дороги, так называемая Московская балка, а почти рядом и параллельно с ней — другая, именуемая Колючею; обе балки эти обстроены небольшими, почти все деревянными, домиками отставных солдат; при выходе балок на противоположенной левой стороне дороги находится глубокий обрыв, образованный вследствие истока дождевых вод с этих балок и кончающийся правым берегом р. Куры, где расположена Артиллерийская слободка. Тут же над обрывом Куры находится водоподъемная паровая машина генерал-майора Корганова в 50 лошадиных сил, для снабжения водою нескольких фонтанов города и для орошения Александровского сада, любимого гульбища тифлисской публики.

Сейчас за бывшею Московскою заставою начинается улица под названием Головинского проспекта — самая широкая и просторная городская улица — по обоим сторонам которой разведены¹ бульвары. Направо от этой главной улицы довольно значительная часть города расположена амфитеатром на склоне Мтацминдской горы, почему и была названа Мтацминда. Часть города на левой стороне Головинского проспекта с продолжением его до большой Эриванской или Театральной площади, называемая² уже Дворцовою улицею, — именовалась прежде Гаретубани.

Правее же Эриванской площади, вверх по ущелью, образуемому Мтацминдскою и Сололакскою горами, находится часть города, именуемая Сололаки. Здесь же на Мтацминдском скате находится католическое кладбище. Большая часть Сололак новообстроена, отличается правильными, широкими улицами, просторно построенными, большими домами, тщательнейшею постройкою многих из них, словом всеми условиями цивилизованного европейского города.

С Эриванской площади к югу до Куры и по нижней части северного склона Сололакской горы до речки Цавкиси, что у Банных ворот, по туземному Дабахана, и далее по правому берегу Куры до Эриванской заставы, расположен город с другою

¹ დედაბუი: „развени“.

² დედაბუი: „называемым“.

характеристикою улиц, площадей и домов; за исключением ^{весьма} немногих, улицы и площади здесь узки и неправильны; ^{переулки} тесны; так что в иных местах вместо улиц только высечена в скале узкая лестница, обставленная ¹ с обеих сторон дрянными, старыми, грязными домами—с плоскими земляными крышами; [дома эти] сыры, душны; издали довольно живописно расположены по скату горы; вблизи, к сожалению, ² не представляют ничего привлекательного.

От такого разнообразия город представляет собою смесь архитектур европейской и азиатской.

Южный скат Сололакской горы, по вершине и бокам которой тянутся остатки стен и башен старой крепости, живописные развалины которой огораживают теперь с одной стороны прекрасные виноградные и другие аллеи Ботанического сада, кончающегося отвесно в ущелье Цавкиси, [упирается] в левый берег этой речки, правый берег которой ниже крут; [скат этот] повыше образует уже плоскую возвышенность, на которой расположено, противу самого Ботанического сада, мусульманское кладбище. Ниже Ботанического сада, ниже кладбища и за ним до большой Эриванской дороги толпится бесчисленное множество домов самого бедного класса тифлиского населения; здесь же находится целый ряд кирпичных домов, устроенных банями над серными источниками.

Возвышенности правого берега Цавкиси, подходя к Куре, дают значительный широкий скат к ней, на коей расположены Харпухи и Сейдабад ³ со своими садами, и близко берега Куры находятся многие кожевенные и мыльные заводы; тоже несколько вновь построенные большие дома, в числе которых несколько караван-сараяв и здания таможи. Возвышенности Цавкисской горы, подымаясь постепенно к югу, обрываются довольно круто в так называемый Крцанисский овраг, где расположены по обоим сторонам сады того же имени. Над небольшими оврагами по Эриванской почтовой дороге перекинута два каменные небольшие мосты. Другая ветвь Цавкисской горы соединяется с Саганлугскими горами.

Сейчас за Сейдабадом, с правой стороны, и Шависопели, с

¹ დედაბნო: „обстановленная“.

² დედაბნო: „непредставляющие“

³ დედაბნო: „Сейдобагы“.

левой стороны, перекинут деревянный мост, именуемый Мнацак-новским; под мостом река Кура разделяется на две ветки, которые соединяются у Саганлуга; чрез такое разветвление и соединение, против Навтлуга, [они] образуют маленький остров, именуемый Ортачалы (на грузинском языке—„остров“), на котором расположены фруктовые сады городских жителей; пространство же земли этого острова принадлежит церковному ведомству. Вся же местность, занятая садами, расположенными на правом берегу правой ветви Куры, вместе с садами Ортачалскими, называется¹ этим же именем: „Ортачалы“.

На левом берегу р. Куры, с северной стороны города, находится довольно широкая ровная долина—Дидубе, продолжение северно-западного ската Махатской горы; на части этой долины, по самому берегу реки, довольно правильно расположены дома Немецкой колонии со своими богатыми садами; несколько же левее, т. е. к востоку—дома Молоканской слободки; далее к югу, так называемые новые и старые Куки и Чугуреты.

Долина эта, еще более к югу, делается узкою, стеснена между южным обрывом Махатской горы и берегом Куры; узкая полоса эта, называемая Песками—единственная улица, которая покрыта вечно грязью; она часто непреходима от нечистот, стекающих сюда с Авлабара и его рыбных и винных рядов, расположенных по под'ему в это предместье. Не мало способствуют² тому и занятия живущих здесь, по большей части, русских жителей, занимающихся извозничеством; они держат³ большое число лошадей, торгуют ими или рогатым скотом; вообще место это служит для пригона продаваемого в городе разного рода животных.

Над самыми Песками, на широкой возвышенной плоскости, столько же доступной свежему воздуху, сколько Пески лишены его, расположен Авлабар с порядочными домами, большею частью новой постройки, с несколькими казармами для помещения войск и в нескольких местах даже с правильными улицами. От Авлабара далее к югу, по обоим сторонам почтовой в Кахетию дороги⁴, за бывшею Кахетинскою заставою, лежит Шависопели или

¹ დებაში: „называются“.

² დებაში: „способствует“.

³ ასე დებაში.

⁴ დებაში: „дорога“.

Собачья деревня, выше которой расположено русское кладбище, а за Шависопели, левее от упомянутой дороги, Троицкое поселение. От Шависопели, вниз к левому берегу Куры, текущей здесь к востоку, спускается терраса, занятая предместьем Навтлугом, где расположены: Тифлисский военный госпиталь, Комиссариатская комиссия и многие дома чиновников, служивших и служащих по этим ведомствам; также дома некоторых городских жителей.

В полицейском отношении Тифлис разделяется на четыре части, из которых, как сказано уже было, 1-я и 2-я находятся на правой стороне Куры, а 3-я и 4-я на левой; границы 1-й части с севера Вера, а с запада Мтацминдская гора и Сололакское ущелье, с юга 2-я часть, а с востока правый берег Куры; границы 2-й части: с севера и запада 1-я часть, с юга—Сололакская и Саганлугская горы, с востока—часть правого берега Куры; границы 3-й части: с юга—левый берег Куры, с юго-востока начало Навтлуга или поле св. Варвары, с запада—левый берег Куры, с востока—скат Махатской горы, а с севера—Чугуреты; [границы] 4-й части: с юга—овраг Сурп-Карапетский и левый берег Куры, с запада—продолжение левого берега Куры, с востока—вершины горы Махаты, а с севера—Дидубийское поле, на котором находится место для ежегодных конских скачек.

4. Горы. С западной стороны Тифлиса, в $1\frac{1}{2}$ версты от берега Куры, возвышается над городом крутую стеной¹ гора Мтацминдская в 2,300 футов абсолютной вышины и, следовательно, 1,050 фут. выше среднего уровня города, и на высоте 593 фут. построен здесь, на склоне горы, монастырь св. Давида. На юге гора эта дает крутые обрывы к Сололакскому оврагу; а этот переходит с южной стороны города в крутую, довольно обрывистую грядку, в конец Сололакских гор, имеющих 1,594 фут. абсолютной высоты и переходящих с южной стороны отвесно в Цавкисское ущелье, за правую сторону которого, параллельно означенной грядке Сололакской горы, возвышается гора „Теберис“—гора Цавкисская, которая против Банных ворот углом отходит к юго-востоку и соединяется с хребтами гор Саганлугских. На левом же берегу Куры возвышается вершина горы Махати, имеющей до

¹ Գրգռեմ: „стена“.

2000 фут. абсол. возвышения; гора эта имеет два ската: один идет к северо-западу в долину Дидубе, а другой к югу—более скалистый, и оканчивается против Саганлуга обширную равнинной. Запад горы Махати образуют равнину, на которой расположены Авлабар и Шависопели и на юго-западе Новотроицкое поселение.

5. Почвы Тифлиса. Она разна по местностям; так, например, гора св. Давида состоит из глинистого черного сланца; Цавкисская гора—из мелового известняка, напластованного на того же глинистого сланца; гора Махата тоже из мелового известняка с раковинами маллюсков допотопного периода, которые показывают на бывшее когда то здесь море. По большей части самого города почва глубоко наносная, как это обыкновенно бывает, если горы окружают плоскость какую нибудь, от выветрившихся масс, уносимых вниз потоками дождей; полагают, что здесь было когда то озеро, мало по малу наполнившееся осадками из этих потоков.

В нескольких местах города находятся колодцы; но эти колодцы более или менее содержат¹ соленую воду [и] ясно показывают на слой этих осадков. Желтая глина, без всякой другой примеси, находится: около Веры, в начале Головивского проспекта, на правой стороне Куры, у подошвы горы Мтацминды, на Северном склоне тоже горы Махаты, представляя неисчерпаемый материал огромному числу кирпичных и гончарных заводов.

6. Тифлисский климат. Носится поверие, что с прибытия русских в Грузию (с 1804 г.) и климат Тифлиса переменился; будто он стал суровее, более переменчивым; смена дневных жаров с ночными холодами стала² гораздо чувствительнее; ветры с снежных вершин Кавказа сделались сильнее, холоднее; от всего этого будто бы родилось более горячек и лихорадок, бывших так губительными для первых переселенцев.

Это более ничего, как повсюду выражающаяся человеческая слабость—искать причину бедствия какого нибудь не в себе, а в чем то неопределенном, дальнем. Переселенцы забывали все те гигиенические и диетические правила, при которых только можно

¹ ანჯა დედაბუი.

² დედაბუი: „стажи“.

благополучно выдержать всякое переселение с более холодных стран в более жаркие. Они забывали тоже те условия, под которыми жили тогда тифлисцы, как и большая часть жителей Кавказа, как ныне еще почти весь Восток. Вечная боязнь нападения соседних вражеских племен, так часто повторявшихся, заставляла тогдашних жителей городов и прочих селений строить узкие, извилистые, неровные улицы, скоплять дома, пренебрегать простором комнат и дворов. К сему присоединялись у переселенцев склонность подражать азиатской лени, и не трудное привыкание к азиатской нечистоплотности. Все это способствовало, вместе с невоздержанной жизнью, к происхождению миазм и других причин, обуславливающих развитие¹ болезней. Да еще город, может быть, и не успел еще совершенно оправиться от последнего страшного разорения, от страшных ужасов, от страшных побоищ, совершенных в нем Ага-Магомед-Ханом (в 1795 г.). Может быть, эти многие тысячи трупов еще не успели совершенно превратиться² в землю, кое как зарытых по известной азиатской беспечности.

По устранении, по возможности, мало по малу, всех этих неудобств жизни: по проведении³ более просторных улиц; по мощении камнями большей части их, за что, благодаря инициативе начальства, теперь взялись с новою силою и в огромном размере, как никогда прежде не было; далее, по нынешнему частому очищению улиц (о чем прежде и не думали); по постройке более просторных домов с более удобными, более защищенными от перемен климатических помещениями; наконец, когда начали более и более присматривать за доброкачеством привозимых в город продуктов и потребностей жизни; когда эти потребности жизни стали более доступны каждому; когда они стали легче добываться изобилием ежедневной заботы, — тогда тифлисский климат значительно переменился к лучшему, даже с каждым годом на наших глазах он видимо стал здоровее; так что многие и многие есть другие места и на Кавказе и в России, которые не так здоровы, как наш Тифлис. Стоит только наблюдать те всеобщие осторожности, которые везде необходимы, без чего и самые здоровые ме-

¹ დედაბნო: „развития“.

² დედაბნო: „превращаться“.

³ დედაბნო: „провидении“.

ственности делаются зловредными для жителей. Перечень метеорологических наблюдений за¹[...].

7. Народонаселение. Народного исчисления никогда в Тифлисе не было; потому и трудно определить настоящее число жителей. Иногда на значительно долгое время [в Тифлис] прибывает² большое множество людей рабочих, тоже по торговым и другим делам, которых никто не отличит³ от коренных жителей. Одни уходят, другие являются—большую частью осенью, по окончании⁴ полевых работ, из окрестных и из дальних стран, как-то: из Кахетии, Карталинии, Имеретии и проч. мест Кавказа; прибывает большое число народа также для заработков в Тифлис; так что улицы его тогда заметно делаются многолюдны. По некоторым сведениям в Тифлисе в 1863-м году считалось около 62 т. коренных жителей: мужского пола 34 т. и женского 28 т.; а в настоящее время доходит до 100 т. жителей обоого пола.

8. Общественное образование. Касательно этого вопроса Тифлис представляет собою в настоящее время большую смесь. Кроме множества прибывших по вызову правительства из России образованных лиц, многих других привлекает в наш край и любознательность, и желание узнать и изучить страну эту, во многих отношениях очень замечательную. Здесь можно встретить и туристов, и искателей приключений, художников и ученых, геолога, ботаника, изыскателя древностей и проч. и проч.

Туземцы низшего сословия (грузины, армяне, татары) вследствие своей азиатской лени и неподвижности пребывают на самой низкой ступени⁵ образования.

Напротив того среднее сословие (преимущественно много из армян) со всеми силами стремится⁶, уже десяток и более лет, дать новому поколению полное по возможности образование в разных училищах, начиная с приходских и уездных до гимназии и университетов. Многие не жалеют ничего, посылая детей своих в высшие учебные заведения империи и даже за-границу.

¹ აზრი დამთავრებული არ არის.

² დედანში: „прибывают“.

³ დედანში: „не отличить“.

⁴ დედანში: „окочанию“.

⁵ დედანში: „степени“.

⁶ დედანში: „стремятся“.

В настоящее время уже много таких молодых людей в Тифлисе и вообще на Кавказе из туземцев, образовавшихся таким образом по разным отраслям наук и специальных познаний. Из высшего сословия молодых кавказцев многие отмечаются европейскою светскостью, приобретенной уже с ранего возраста нахождением в лучшем обществе; многие уже принимали совершенно европейские обычаи; но, к сожалению, есть и такие, которые по возвращении своем на родину¹, снова обращаются к обычной жизни отцов своих. Многие даже из стариков принимали мало по малу русский или, лучше сказать, европейский образ жизни и привыкли уже почти к нему; но очень многие остаются и ныне еще совершенно верными старине, продолжают жить по азиатски.

Некоторые из дам аристократок по своему образованию могли бы блистать в лучшем европейском обществе. Воспитание² женщин среднего сословия до ныне по большей части ограничивается³ знанием читать и писать на своем родном языке; но и нельзя умолчать, что видно уже общее стремление дать молодому женскому поколению приличное по положению своему воспитание: учителя-гувернеры и гувернантки приняты во многих домах; много уже есть и пансионов частных; несколько учебных заведений—[открыто] со стороны правительства и благотворительных обществ; на счет же собственных городских сумм, из сборов общих, не содержится в Тифлисе никаких—ни женских, ни мужских—учебных заведений. На счет казны в Тифлисе учреждены губернская классическая и реальная гимназий; от духовного ведомства: духовные училища, две семинарии, а именно: одна православная, а другая армяно-григорьянского исповедания, тоже восемь приходских училищ (армяне примерно жертвуют для своей семинарии). От казны [содержится] еще закавказский девичий институт; от пожертвований ея светлости Е. К. Воронцовой и благотворительного общества—заведение св. Нины; и в 1865 году от казны и частных пожертвований учреждено женское училище 1-го разряда (женская гимназия) под покровительством е. и. в. великой княгини Ольги Феодоровны; Общество тифлиских

¹ დღაბში: „народному“.

² დღაბში: „воспитанием“.

³ დღაბში: „ограничиваются“.

дам содержит благотворительными взносами пять приходских школ для девочек бедного класса и один приют для детей обоего пола, где малые дети отдаются преимущественно в то время, когда родители их находятся на дневной работе.

Еще из благотворительных взносов учреждены два училища для девочек: одно св. Гаяне, другое св Рипсима. Кроме всех этих заведений имеются в Тифлисе и военно-учебные, как например: школа межезиков и школа военного ведомства. При церквях своего исповедания [содержатся]: две евангелических, для лютеран, школы и 1 [школа] римско-католического [вероисповедания]; а также при всех церквях армяно-григорианского¹...

9. Народный характер. Черты народного характера тифлисских жителей ярко обрисовываются по племенам и по воспитанию. Вообще характер азиатского народа вспыльчив, но не на долго—не злопамятен. Дух расчетливости и предприимчивости развит у многих довольно сильно; у других показывается большая на себя самонадежность, тоже гордость на деяния предков; у третьих уверенность в себе, только с ложной стороны, скрытность и склонность ко всякой неправде.

10. Народное довольство и богатство. Промышленность развита в Тифлисе в довольно больших размерах. В торговле привозной, европейской на 1 ряду стоят: сахар, вина и другие напитки, кантонский чай, кофе, шелковые, шерстяные и бумажные изделия и чрезвычайно большое количество мелких предметов комфорта и роскоши, готовое платье, обувь, мебель, обои, железные, стальные, бронзовые и пр. изделия, посуда хрустальная, фаянсовая и фарфоровая. Всего на сумму до 2-х миллионов. Одних таможенных пошлин взыскивается за эти предметы до 300 т. и более руб. сер. Напротив того, сосредоточенные в Тифлисе значительнейшие капиталисты Закавказского края вывозят за границу произведения края только на миллион рублей; как то: шелка сырца, коконов, яичек или так называемых семян шелковичных червей, хлопчатой бумаги, шерсти, кож и др.

С империею привозная торговля заключает в себе: спирт, водка, чай кантонский, стеариновые свечи, железо и изделия из него, медная посуда, стеклянный и фаянсовый товар, выделанная

¹ წინადადება დედანში დამთავრებული არ არის.

кожа, холщевые, бумажные, шерстяные и шелковые изделия; всего почти на $3\frac{1}{2}$ миллиона. Вывозится в Россию: шелк-сырец, шелковые и [другие] местные изделия, ковры, войлок, хлопчатая бумага, сухие фрукты и др.

Из пограничных азиатских городов привозят в Тифлис: табак, ковры, войлок, шелковые и бумажные изделия, мягкая рухлядь¹, сухие фрукты, кантонский чай, персидский сахар дурного приготовления в очень маленьких головках, и пригон скота разной породы; всего до 800 т. руб. серебром.

Из Тифлиса и через него вывозят в Персию разные европейские товары и предметы роскоши: местная и русская медная посуда, стеклянные и фаянсовые изделия, бумажные и шерстяные товары, деревянные и железные вещи. [Всего] до 1.300.000 руб.

Весь оборотный капитал простирается до 11 миллионов руб. Одни иностранные тифлиские купцы показали в 1861-м году объем своей торговли в два миллиона руб.

Тифлис для удовлетворения своей первой потребности и продовольствия города имеет обширный оборот от $3\frac{1}{2}$ до 5 миллионов². Так, например, употребляется в течении года: до 400 т. пудов пшеничной муки, до $\frac{1}{2}$ миллиона ведер виноградного вина внутреннего изделия (вместе с знаменитым кахетинским вином), спирта и водки до 50 т. ведер, говядины до 150 т. пудов, баранины столько же, икры, рыбы соленной, вяленой и копченной до 25 т. пудов, масла из разных семян до 50 т. пуд. масла коровьего, бараньего и буйволиного до 40 т. пуд.³, овощей, фруктов свежих, молока, сыра—до 200 т. руб.

Из осветительных материалов: стеариновых свечей до 10 т. пуд., сальных до 25 т. пуд., фотонефталя до 10 т. пуд.; из фуража: ячменя до 150 т. пуд., сена до 350 т. пуд.; дров расходуется ежегодно до 40 т. трехпаленных квадр. сажен., углей до 40 т. вьюков, в каждом от 2-х до 3-х пуд.

Плата за наем квартиры простирается в год до 300 т. руб.; вольнонаемный труд до $1\frac{1}{2}$ милл. и за прочие потребности общественной жизни до $\frac{1}{2}$ миллиона.

¹ დედაწმი: „рухлада“.

² სხვა წყაროებში $5\frac{1}{2}$ მილიონამდე ნაჩვენებია, რაც უფრო სწორი უნდა იყოს.

³ დედაწმი: „400.000 პუდ.“.

Положение Тифлиса, как отдаленного от главных комерческих приморских пунктов, не связанного¹ с ними никакими, во-первых, сообщениями, ни железными дорогами, мешает пока еще большему развитию торговых оборотов; но начатая² уже через Тифлис безошлинная транзитная торговля Европы со внутренней Азией, тоже первые работы железной дороги, должны прорезать весь Кавказский перешеек³.

11. Нравы, обычаи и образ жизни. Народ здешний вообще нрава веселого, а вместе с тем и трудолюбив; так, прилежно работав⁴ в продолжении целой недели, лишая себя во многом, довольствуясь в семействе одним хлебом да куском сыра, в постный же день—зеленью, в праздничный день [он] должен одеться хорошо, поесть, попить и погулять вдоволь, одним словом, где нужно показать себя, нещадив и последней копейки.

От того по воскресениям и в годовичные праздники, преимущественно весною и летом, в своих дворах, во многих общественных и других садах, по близости Тифлиса, по полям, около рек, по овражкам, под деревом, слышны разгульные песни веселящихся при звуках любимой зурны, бубны и димплипито. Посты и народные церковные праздники строго соблюдаются; на богомолые уезжают с большими приготовлениями за несколько десятков верст, даже в Турцию.

В обычной жизни, перед вечером, после трудов, а раньше во время самой же работы—из уст трудящихся туземцев слышны песни. Весною, летом и осенью, возле своих домов, в особенности в приятные лунные вечера, составляются кружки, и играют на балалайке (чонгури или тари), на бубнах, на гармонике, и тем убивают вечера в удовольствии.

Не отстают и самые женщины. Женщина в доме туземца все: она и мать детям, и хозяйка дома, и кухарка, и прачка, и нянька, а в праздничный день она любит прикраситься различными туземными косметическими средствами собственного приготовления; в свою очередь она тоже выходит с бубной и димплипито в руках. Кружки подруг веселятся, разыгрывая любимую лезгинку.

¹ დედანში: „не связанный“.

² დედანში: „начиная“.

³ წინადადება დედანში დამთავრებული არ არის.

⁴ დედანში ასეა.

Не нужно забывать, что мужчины, при своих веселиях, никогда не обходятся без вина, которого употребляют в довольно большом количестве; но редко кому-либо придется видеть туземца лежащим на улице пьяным, или вообще нетрезвым, в таком неприличном виде, как у других народов.

Женщины старухи, тоже не забывая себя, выходят за ворота и, собираясь, садятся в кружки на землю, рассказывая о давно прошедших временах; или же они осуждают других соседей¹, по их мнению ведущих² жизнь не по общественному положению; одним словом—сплетничают. Есть еще особый класс женщин, единственное занятие которых состоит в приискании женихов и невест, чем приобретают себе насущный хлеб.

Низший класс народа остается и до ныне во всех отношениях при своих первобытных прадедовских понятиях и занятиях. При заболевании, например, люди эти редко обращаются к русским врачам, а большею частью употребляют разные снадобья, особенно травы, собранные ими на полях, в лесах; или же они обращаются к своим знахаркам; приписывают также причину болезни какому-либо святому, негодующему на них; а потому первым долгом считают обращаться к какой-нибудь известной им гадальнице, которая разъяснила бы имя этого святого; ему то откладывают серебрянную монету, несколько восковых свечей и дают обет: по выздоровлении отправиться босыми ногами к преддверьям храма этого святого, где режут баранов и исполняют, тоже другие данные обеты, как то: носить белое платье в течении известного срока, или ходить по домам для собирания милостыни (Дидеба); все это обыкновенно босыми ногами.

На собранные таким образом деньги покупают баранов и, зарезывая их у ворот храма этого святого, раздают мясо первому встречному и поперечному; или же в месяц раз, в год раз, отправятся пешком, с босыми ногами, на поклонение этому святому; или же обет состоит в том, что держат³ строгий пост в течении известного времени; при чем, должно упомянуть, что многие, отправляясь на богомолье, остаются в нарочно для того

¹ დედაბნი ასეა.

² დედაბნი: „ведущихся“.

³ დედაბნი ასეა.

устроенных около храмов кельях несколько дней, не возвращаясь ранее домой, пока сам святой не явится им во сне в своем образе и не скажет самому больному, или же одному из его близких, что пора вернуться домой, что он принял их обет: „теперь вернитесь и не забывайте меня“. Тогда на другой день больной на коленях ползет из кельи к образу этого святого и, поклонившись ему, возвращается домой с чувством глубокого благоговения. Иногда везут даже больных опасных, которые будучи на дороге лишены всех гигиенических условий, делаются жертвами своих предрасудков, своего фанатизма.

У тифлисцев много годичных приходских, церковных праздников, к которым стекаются не только они одни, но и люди из всех окрестных местностей, и тогда праздники эти получают характер общенародный. К ним готовят за несколько дней, а накануне многие собираются с вечера уже в церковь и проводят там всю ночь („гамис тева“).

По справедливости можно сказать, что навряд ли, какаянибудь страна удержала все эти черты первоначального христианского богопочитания, как христиане Тифлиса и всего Закавказья, где бы строже соблюдались все постановления церкви, где бы храмы посещались так часто и так ревностно. Ни один истинный христианин туземец не проходит мимо храма, не сняв шапку или папаху, не прочитав молитву, не облобызав церковную стену, преимущественно дверных косяков, или не купив восковых свечей, которые тут продаются в церковных лавках или же при самых храмах.

После всего этого можно смело сказать, что в таком настроенном народе мало найдешь явных признаков дурной нравственности: можно смело ходить весь день посреди толпы на рынках, улицах и на праздничных церковных сходбищах, не боясь за карман свой, как в других больших городах. Что же касается до воровства, то оно очень редко между христианским населением; у татар же покража с искусством считается удалством или хвастовством. Невеста у сих последних затрудняется выходить замуж за такого, который не отличился этим искусством.

Говоря о народных играх простых жителей города, то на первом плане у туземцев стоят кулачные бои, с участием целых партий, которые нередко оканчиваются порядочными ушибами,

переломами, поранениями и даже смертью; в пылу разгара часто бросают камни—партия на партию.

В большом ходу тоже единоборство, где двое записных борцов выступают на арену; за каждого одиночные или целая партия держут¹ пари, причем существуют особые строгие правила, и довольно приличные, чтоб не обидеть, не повредить победенного.

Существует еще любовь к бою бараньему, петушьему, верблюдьему и ослиному; многие охотники нарочно даже выкармливают и дрессируют баранов, петухов и пр. Мальчики на улицах более тихих, и на местах более отдаленных от городского шума, прилежно, как нельзя более, занимаются играми в мячик, в жгуты, в палочки, в бабки, в скрытую, в горелку и проч. и проч.

В понедельник первый день великого поста („кееноба“) разыгрывается в городе нечто в роде карнавала итальянцев—одно из самых оригинальных и шумных тифлиских народных праздников исторического происхождения, Празднуют неизвестно когда-то бывшую победу над персианами: представляются шах-персидский и царь грузинский с их партиями; впереди [идут] зурны, димплипито, бубна, знамена; начинается бой с визгом, криком и шумом; грузинский царь всегда побеждает шаха, которого хорошенько отколотят; актеры, и пешие, и верховые, от малого до большого, в самых забавных костюмах; они имеют своих вождей, командующих, собирателей податей и, подходя почти к каждой лавке или магазину, собирают деньги; а по окончании шествия начинается где-либо за городом славный кутеж. Весь город обходят несколько таких партий.

В числе² народных и церковных праздников замечательны следующие:

1. Новый год: у богатых туземцев, как и у русских, собираются вечером, накануне, при блеске веселых огней для встречи бокалами первого мгновения нового года; среднее и низшее сословие приготавливаются к этому дню уже задолго: каждая хозяйка запасается многими фруктами, сахаром, леденцами, изюмом и орехами, миндалями и медом. Армянский базар оглашается неумол-

¹ დედაბუი ასეა.

² დედაბუი: „к числу“.

каемыми криками зазывателей—торговцев. К этому дню пекут хлеба счастья, обсыпая их изюмом. Кроме этих хлебов счастья пекут еще „басила“—в роде пряников, имеющих форму книги, палец, иголки, ножниц, перьев, смотря по тому, кто каким ремеслом занимается. Еще пекут хлеб в виде человеческой фигуры, предназначенный в память св. Василия Великого. Вечером, накануне нового года, тоже варят гозинаки из грецкого ореха или миндалей с медом и алву—густо вытопленный мед с разными семенами или без них. На другой день этим же всем угощают посетителей со словами: „желаю тебе так сладко состариться“. Но с разсветом уже первого года в главную комнату своего жилища входит хозяин с подносом, наполненным этими пряностями, на углах которого горят четыре восковые свечи, и при этом произнесет слова: „Я вошел в дом, да помилует вас бог; нога моя, но след да будет ангела“; поднос такой называется „табла“. Весь вечер накануне нового года, в знак торжества над врагами, слышны ружейные выстрелы.

2. Праздник крещенский; 3. День равно-апостольной св. Нины, просветительницы Грузии; 4. Тифлисские армяне празднуют день св. Сергея Сурп-Саркиса; 5. Масляница (главные дни кулачного боя партиями); 6. Первый день великого поста („кееноба“); 7. Среда на страстной неделе—зажигание костров из соломы; 8. Страстная пятница; 9. Пасха; 10. Неделя светлая; 11. Вторник после пасхи („Джоджооба“)—праздник ящериц; 12. Красная горка (Фомино воскресение); 13. Встреча весны—гуляние в поле и в садах; 14. Вознесение Господа; 15. Праздник св. великомученика Георгия чудотворца (в 12-ти верстах от Тифлиса в сел. Телетах тоже день скачки и кулачного боя возле таможни); 16. С 1 го мая по день вознесения (так называемый „вичаки“)—особый обычай гаданья с водой, черпнутой девицами до восхода солнца: при строгом молчании в воду бросают разные кольца, серьги, наперстки и т. д.; после все это разыгрывается в лотарейного рода под песни девиц, на этот случай сочиненными; а по окончании всего этого женский пир с танцами; 17. Мтацминдский праздник св. Давида; в четверг на седьмой неделе после пасхи—ходьба огромного числа богомольцев с голыми ногами к монастырю того же имени, где пиллигримки, особенно девушки, обходят кругом церкви три раза; это есть знак безусловного само-

отвержения, безграничной любви к необходимому¹ предмету; которые прикладывают камешки к наружной стене монастыря и гадают о будущем по шороху падающих в это время с горы камней; 18. Св. троица; 19. В первый четверг после дня сошествия св. духа у всех католиков празднуется день тела Христова; шествие с св. тайнами с церкви на кладбище девиц в белых платьях—сыпают по дороге цветы; 20. Сурп-Карпетский во имя Иоанна Крестителя; 21. Успение пресвятой богородицы (в армянской вифлеемской церкви где выбирают себе молодые невесты; 22. Рождественский праздник.

Высший класс тифлисцев ведет совершенно европейскую жизнь, с восточным комфортом: убранство комнат, экипажи, платья—по большей части парижской моды. Небольшая часть среднего класса старается, по возможности, принять это, но зато большая часть среднего класса народа и весь низший живет в домах более или менее душных, в сырых, часто состоящих из одной только комнаты, которая у них и гостинная, и спальня, и кухня; в ней после дневных работ и трудов, собравшееся семейство ложится спать при запертых дверях; разумеется, воздух от этого делается нечистым вследствие их собственных испарений и тоже от нечистот детских, если имеется² таковых.

Ежедневное кушание состоит из хлеба и сыра в сухом виде, или же только вымоченного³ в теплой воде, а в постный день—из разной зелени и лоби (фасоли), из другого сорта фасоли, именуемой бакла, или из местного гороха. По воскресным же и праздничным дням не жалеют последней копейки: покупают мясо и вино. Летом по преимущественно обходятся фруктами. Коренные туземцы вообще ведут скромную и трезвую жизнь, исключая некоторых.

12. Управление и охранение. В Тифлисе, как в центре управления целым Закавказским краем, находятся следующие высшие власти и учреждения:

Наместник его императорского величества.—Двор его императорского высочества наместника кавказского;

¹ Գրգռնի ձեռք.

² Գրգռնի: „имеются“.

³ Գրգռնի: „вымочена“.

Совет наместника;

Главное управление наместника кавказского, состоящее из департаментов: общего, судебного, государственных имуществ, финансового и контрольного;

Особое о земских повинностях по Закавказскому краю присутствии;

Начальник главного управления;

Временное отделение по делам гражданского устройства края;

Дипломатическая канцелярия;

Закавказская межевая палата;

Межевые комиссии;

Тифлисский генерал-губернатор;

Гражданский губернатор с губернским правлением;

Закавказская казенная палата;

Закавказский приказ общественного призрения;

Палата уголовного и гражданского суда;

Коммерческий суд;

Дворянское депутатское собрание;

Уездный суд;

Уездное управление;

Городская полиция;

Городское общественное управление;

Губернский прокурор;

Грузино-имеретинская консистория святейшего синода;

Экзарх Грузии;

Попечительство о бедных духовного звания православного исповедания;

Духовная семинария православная;

[Духовная семинария армяно-григорианская];

Управление главного штаба кавказской армии;

Армяно-григорианская епархия;

Грузино-имеретинская епархия;

[Управление] римско-католической церкви;

[Управление] евангельско-лютеранской церкви;

Главный инспектор учебных заведений;

Тифлисская дирекция училищ;

Кавказский цензурный комитет;

Закавказский девичий институт;

Женское благотворительное общество св. Нины и заведение св. Нины;

Кавказское¹ [отделение] императорского русского географического общества:

Общество сельского хозяйства;

Управление медицинской частью гражданского ведомства;

Почтовое управление и учреждение почтовых экипажей;

Закавказская складочная таможня;

Управление горною частью;

Военные управления;

Главный штаб;

Полевой аудиторiat;

Интендантство кавказской армии;

Ордонанс-гауз;

Управление начальника артиллерии;

Военно-инженерное управление;

VIII-й округ путей сообщения;

VI-й округ корпуса жандармов;

Комиссариатская комиссия;

Управление генерал-штаб доктора кавказской армии.

13. Реки, количество и качество их вод, водопроводы из родников и Куры, каналы, по которым стекают в Куру нечистоты и дождевая вода. В Тифлисе главная река Кура; затем две маленькие речки, именно: речка Вера и Цавкисский ручеек; последние два, именно: первая с севера, а другая с юга, впадают в Куру. Воды Куры весною и летом большею частью мутны, вследствие таяния снегов на горных кавказских высотах; летом же—вследствие проливных дождей в различных местностях. Эти дождевые потоки вливаются в Куру, унося с собой земли и всякую нечистоту. Кроме того с прибрежных домов все нечистоты идут в Куру. Но отстоявшаяся² вода Куры вкусна и приятна для питья; осенью же и зимою она уже более чиста.

Что же касается до количества воды Куры, речек Веры и Цавкиси, то оно ни кем еще неопределено; [к его исчислению]

¹ დედაბნო: „кавказский“.

² დედაბნო: „отстоявшая“.

представляется затруднение огромное, ибо все это количество тифлисских вод в разное время года бывает чрезвычайно различно, от тех же различных, выше объясненных, причин. Химического анализа этих вод еще нет; только недавно один из членосоревнователей Кавказского медицинского общества взял на себя труд химического разложения нашей курской воды.

Для питья городские жители употребляют только воду Кумы, вода же речки Веры солонцевата и годится только для орошения садов городских жителей; летом она совершенно мелка. Цавкисский же ручеек, смешиваясь с минеральной, около бань, серно-щелочною теплою водой, служит преимущественно только для мытья белья, ковров и других домашних принадлежностей.

Для стока дождевой воды и нечистот из города никаких канав не существует в так называемом старом городе; только [во] вновь образованной¹ части города, и то только в некоторых улицах и под площадями, устроены довольно большие каналы. Губернским начальством приняты ныне энергические меры мощения некоторых улиц, устройства тротуаров и труб подземных для стока воды и пр. Нанят подрядчик для очистки и ремонта улиц, что дает некоторую возможность содержать город в чистоте и избежать кое-как тех случаев, которые обуславливаются закоренелыми обычаями местных жителей: выбрасыванием всякого домашнего сора на улицу.

Водопроводные фонтаны² из ближайших Сололакских и Мтацминдских³ [источников] следующие: 1. Возле полиции фонтан с бассейном в 1.000 ведер, устроенный в 1851 году; 2. в новом Александровском саду фонтан из курной воды с прекрасным бассейном в 24 т. ведер для поливки сада; эта вода проведена посредством водоподъемной машины, принадлежащей генерал-майору Корганову. В остальном городе семь фонтанов, из них: в 1-ой части—6 и на Авлабаре 1; кроме того в Навтлуге [есть] одна водопроводная труба, снабжающая водою два бассейна Тифлисского военного госпиталя: один пивочный и другой в летних флигелях.

¹ დედანში: „образованная“.

² დედანში: „Водопроводных вонтанов“.

³ დედანში ასეა: გაუგებარია, რატომ მიეკუთვნება ალექსანდროვის ბაღის შადრევანი მთაწმინდის ან სოლოლაკის წყაროებიდან გამომდინარე შადრევანს.

Водопроводных в Тифлисе канав пять, из них 4 принадлежат частным лицам в Навтлуге, а 5-ая куплена колонистами Тифлиса и Александердорфа у Авак-Хана Мелик Меграбова и проходит через колонию Александердорфа к садам Муштаида и тифлисских колонистов. С приобретением же сада Муштаида третья часть воды из этой канавы поступила в его пользование.

Кроме того в нескольких местах города есть родники, но воды в них так мало, что многие летом совсем иссыхают; а все колодцы города с солоноватою водою годны только при устройстве домов, для купания и проч. черных по хозяйству работ.

Орточальские сады все без исключения орошаются из Куры посредством особенно устроенных водоподъемных или, вернее сказать, водочерпательных колес.

Река Кура у Тифлиса не судоходна, но по ней из Боржомских, Горийских и других по близости лесов производится сплав строительных и других материалов в плотях, которых в 1864 г. доставлено было в Тифлис до 1000; каждым плотом управляют по три или по четыре человека из окрестных жителей; за сплав каждого плота в пользу города платят по 2 руб. серебром. Откупщик, у которого статья эта находится на откупе, в год платит в городское управление 4.810 руб. серебром.

В гор. Тифлисе и в предместьи Навтлуга казенных зданий 285; все они почти принадлежат военному ведомству; здания эти—присутственных мест, полиции, тюремного замка—нанимаются казною и городом. Год от году город расширяется; так и в 1864 году построено было 113 каменных и 7 деревянных домов, тоже 4 каменных лавки; но цены¹ на квартиры все таки высоки, по причине большого стеснения народонаселения и существующей дороговизны на предметы первой необходимости.

14. Минеральные источники. Бань в Тифлисе 37, из них русских 30 и 7 с минеральною водою серно-щелочного свойства, различной температуры, на вид чистою, прозрачною, с сернистым запахом; серебрянные и золотые вещи легко и скоро тускнеют в ней от соединения с сереводородом; химического анализа этих вод не имеется; устройство в туземных банях довольно простое: бассейн и полы сделаны из местного тесенного кам-

¹ ფაქტობრივად: „цена“.

ня. Бани эти общие и отдельные или особые; в общих банях 6. ч. один бассейн большой и один или два маленькие; а в особенных отделениях есть большой и малый бассейны и еще холодный с простою водой.

15. Улицы, площади и сады. Улиц тифлисских 134, переулков 61 и площадей 17; в прошлом году было уже улиц мощеных 42.249 квад. саж. и шоссированных 6.242 квад. саж.; плацов 2, бульваров 2, мостов каменных 4 и деревянных 4, садов 262, из которых каждый хозяин выручает за фрукты, овощи и зелень в год от 200 до 400 руб. сер. Преимущественно же садоводством занимаются колонисты.

Отношение садовников к хозяевам и к бакальщикам, т. е. продавцам овощей и фруктов такое: садовник сада пользуется за труды свои половинным урожаем от всего кроме вина; расход на содержание сада производится на счет сумм, вырученных с произведений сада; садовник в течении недели привозит произведения сада в лавку, полагаясь на добросовестность лавочника, который по продаже берет себе за комиссию и труд свой $\frac{1}{5}$ часть, а $\frac{4}{5}$ вручает садовнику раз в неделю, именно в понедельник; из этой суммы сначала уплачивается рабочим, на корм, уход и ковку ослов, содержимых для перевоза этих овощей в город, а остальные делят поровну хозяин с садовником.

16. Церкви, монастыри, мечети, синагоги, кладбища и вообще общественные здания. Церквей в городе 54¹, из них армяно-григорианских 30, православных 19, лютеранских 2, римско католических 2; монастырей 23², часовень 23², мечетей 2, синагог 2, молоканский молитвенный дом 1, кладбищ 9, из них православных 3, армяно-григорианских 3, католическое 1, лютеранское 1, татарское 1.

Пороховых погребов 6, тюремных замков 2, обсерватория 1, арсенал 1, гимназий 2, госпиталь 1, провиантских магазинов 2, соляной магазин 1, казарм 9, цейхгаузов 3, почтовый дом 1 и театр—1.

17. Фабрики, заводы, гостиницы, кондитерские, трактиры, духаны, харчевни, винные склады, подвалы, и публичные дома. Казенная гранильная и камен-

¹ სება დედანში: 30+19+2+2 არ შეადგენს 54.

² სება დედანში: აშკარა შეცომაა.

но-карточная фабрика 1¹, столярных заведений 4, медно-посудный завод 1, хлопчато-бумажная фабрика 1, фабрика макарон 1, печения хлеба 1, пивоварень 10, свечных заводов 4, пильных 33, кожевенных 10, мыльных [8²], гончарных 15, кирпичных 93, черепичных 11, известковый 1, папиросных и табачных фабрик 8, папиросников 57, каретных мастеров 5, шорных 2; Сверх того заводы: кирпичный полковника Быкова, нефтяной гр. Науменко и столярное заведение Рейса; гостиниц 5, кондитерских 9, трактиров 4, духанов 441, харчевень 96, винных складов и подвалов 71, публичных домов 18, в них содержится женщин 80; кроме этого, число женщин, занимающихся непотребством, в Тифлисе доходит до 100 (но цифра эта далеко не верна).

18. Больницы. В городе существует одна больница городская на 80 кроватей для мужского и женского пола, содержащая на счет сумм Приказа общественного призрения, куда принимаются больные всякого сословия за плату в месяц по 5 руб. сер., но бедные, неимеющие свободны от этой платы, лишь бы полиция заверила о бедности поступавшего.

При тифлисском тюремном замке находится больничное отделение на 12 кроватей для пользования больных арестантов; так же есть больницы при классической гимназии и при семинариях, заведываемые врачами этих учреждений, а больничное отделение тюремного замка—по очереди городскими врачами.

19. Богадельни. Богадельня одна, куда принимаются престарелые и изувеченные всякого сословия и пола; богадельня эта содержится на счет благотворительных пожертвований городских жителей.

20. Госпиталь. Госпиталь военного ведомства один и помещается в предместьи Навтлуга.

21. Аптеки. Вольных аптек три и четвертая разрешена высшим начальством к открытию и одна запасная аптека для всего Закавказского края военного ведомства.

Число москательных лавок определить трудно, ибо в каждой так называемой москательной лавке продаются всевозможные

¹ ამის შემდეგ დედანში: „частных фабрик 15, из них“..

² საპნის ქარხნების რაოდენობა დედანში გამოტოვებულია. 1864 წლის სტატისტიკურ აღწერილობის მიხედვით ტფილისში ამ დროს 8 საპნის ქარხანა ითვლებოდა.

товары, составляющие как предмет роскоши для простого народа, так и товары москательные.

Врачей практикующих в городе Тифлисе гражданского ведомства 17, а военного же—43. Повивальных бабок по штату находится 4; но для усиления средств¹ прикомандированных не менее 2, и вольнопрактикующих 2; число же повитух неизвестно.

Цирульников 176; они большею частью занимаются между простым народом и лечением.

22. Взгляд на народное здоровье. В городе, населенном почти 100 т. жителями, в большей части узкозастроенном, где более $\frac{3}{4}$ жителей живут по азиатски—тесно и грязно, где открыто презирают все, что относится до чистоты, в малых дворах и узких улицах, где с удивительной настойчивостью придерживаются к обычаю предков, что улица есть неотделенная часть дома, хозяйства, лавки, мастерской, заведения, фабрики, одним словом, что улица должна быть отводом для всех нечистот их домашнего или промышленного быта,—в таком городе и не мудрено встречать большую смертность, которая простирается по собранным сведениям не менее 1600, исключая умерших в военном госпитале.

Гораздо менее винить можно в этом отношении климатические влияния. Тифлисский климат,—если не один из лучших, то по крайней мере лучше 100-х других местностей. Открытое к северу положение города, хотя и приносит много простуд, но зато и очищает многие части города от скопления миазматических испарений. Летние жары хотя в $\frac{1}{3}$ части года тяжело переносятся по южному положению и по местному расположению города (устроенном в котловине и в ущельях, окруженных значительными и многими почти отвесными горами), но при мало-мальском соблюдении общеизвестных диетических правил, переносятся эти жары очень легко и безвредно для здоровья.

Общая склонность человеческой природы, как везде, и здесь встречается, т. е. обвинить при наступившем² бедствии не себя³ (что было бы гораздо ближе), а всеми силами искать чего

¹ დედანში ახვა.

² დედანში; „наступившем“ся“.

³ დედანში; „на себя“.

то отдаленного, темного, непонятного, не объяснимого. Каждый может себе выставить доказательство этому. Заболел, например, от излишества в чем-то не было бы, от собственной неосторожности, или заболевши не старается тотчас, вначале, исправить небольшое зло,—неприменно всю вину взваливает на бедный климат, уверяя себя и других, что тогда то или там-то (в более молодых летах, или в более благоприятных местностях) мы столько-то ели, столько-то пили, и не заболели.

С другой стороны [наблюдается] презрение самого большого числа жителей ко всяким медицинским пособиям, через что бывает из среды их и огромное число смертных жертв. Из ежемесячных отчетов об умерших по городу видно: какое малое число из них умирало при лечении врачам. Значит, многие и многие предоставили болезнь воле божьей.

Наклонность тифлисского населения—прибегать в случаях заболевания к советам старых баб, шарлатанов по ремеслу, необразованных эмпириков по медицинской науке, наконец и ко всем советам первого встречного, эта наклонность тоже огромна и не малая доля всех трудностей, с которыми ежедневно должен бороться призванный к лечению медик.

Под какими гигиеническими условиями воспитываются в Тифлисе дети?

С одной стороны вырастают, преимущественно в низшем сословии, они без всякого надзора, без всяких попечений, как потомство известных обитателей лесов и болот: днем в грязи, в пыли, в жаре, в ненастьи; ночью—в дурных, узких и тесных сырых и холодных помещениях, и это, при скудной, грубой пище¹. С другой стороны, в высшем кругу, утонченная жизнь родителей дает детям столько моментов к частому заболеванию, к жалкому прозябанию, что их исчислить даже трудно. Нет золотой середины, или она встречается, как везде, очень редко.

Общий характер господствовавших в текущем году в Тифлисе болезней был чисто гастрический, который почти всегда предшествовал переходу в воспаление брюшных органов и перемежающуюся лихорадку, в первую² или в тифоидальную горячку.

¹ დედაბუბო: „შიში“.

² დედაბუბო ახლა.

Все это замечалось и зимой, и весной, и летом; в последнем периоде, разумеется, в гораздо увеличенном размере.

Чаще всего встречаются перемежающиеся лихорадки с гастрическим и тифоидальным характером, причину которых по большей части [является] уклонение от гигиенических условий, вслед за быстрым изменением дневных жаров прохладными ночами, преимущественно весной и осенью но отдельными случаями и летом и даже зимою. Весною и осенью они показываются более правильною формою, а летом под более тифоидальным и желчным характером более не правильным, часто с чуть заметными интервалами. Нередко встречаются они в форме невралгии.

Последствиями этих лихорадок бывают завалы брюшных органов, как-то: печени, селезенки, а так же не деятельность кишечного канала, анемия, водянки, оканчивающиеся без должной помощи и несчастным исходом.

Менее часто как лихорадки, но тоже нередко, встречаются в Тифлисе свойственные южному климату желчные горячки, переходящие в тифоидальные, так как они сами развиваются из перемежающихся лихорадок, которых приступы более и более сближаются и, наконец, совпадая, составляют безпрерывный, с томительным жаром, вечерним и ночным бредом, чрезвычайно ускоренным пульсом, совершенно сухою кожей, буро-обложенным языком, желчною рвотою и желчными поносами. Дня 3 или 4 перед смертью наступает часто тифоидальный период: сознание теряется более и более, бред делается постоянным, показываются признаки выпотения в нервных центрах, судороги, предсмертный холодный пот и проч. и проч. Выздоровление же этой болезни идет довольно медленно, вследствие не деятельности пищеварительных органов; но при хорошем и правильном содержании и лечении больных—выздоровление может идти успешнее.

3-й класс часто встречающихся в Тифлисе болезней составляют простые, слизистые и желчные натужные и кровавые поносы, рождающиеся особенно у детей после небрежного их содержания пищею, одеждою и в сырых помещениях, при так частых и быстрых переменах температуры, как это обыкновенно бывает в Тифлисе между днем и ночью. Болезни эти довольно трудно уступают медицинским пособиям, если только не переменят небреж-

ნობი დომაშნოი ნადზორი ჯა დეტეი ბოლე სტოგიმი ი სოოვტ-
სტენნიმ ბოლეზნი. სმერტი ნასტუპაეტ ს სოვერშენნიმ იზურენიემ
დითათი.

ეშე მი ვიდიმი უ თიფლისსკი დეტეი პონოსი, სოპროვოჯაემე
სო რვოთო, მნოგიმი ნაზივამე ბეტსკო ხოლეროი; ნო სუცნობი
ეთი ბოლეზნი ესე დიფტერიჩესკი პროცესი ვსეო კიშეჩნოი კანალი,
ენათემა სლიზისტოი ბოლოჩკი ილი ვნუტრენია სიპი ეგო.

კოლეჟსკი სოვეთნიკ¹

შტაბ-ლექარი კოლეჟსკი სოვეთნიკ ე. ბურჰარდი [ტ]

საქართველოს ცენტრალური საარქივო სამმართველო.
ცენტრალური საისტორიო არქივი. განსაკუთრებულ
მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი, საქ. № 128, ფურც. 1—37. თეთრი დედანი. თარიღი არა აქვს. შინაარსის მიხედვით დაწერილი უნდა იყოს 1865—66 წლებში: არა უადრეს 1865 წლის აპრილისა და არა უგვიანეს 1866 წლის ოქტომბრისა.

აღწერილობა შედგენილი უნდა იყოს ტფილისის სტატისტიკურ
კომიტეტისა და ტფილისის საზოგადოებრივ სამმართველოს მასალების მიხედვით; მაგრამ, როგორც ჩანს, მასში გამოყენებულია აგრეთვე ვ. დუნკელ-ველინგის ტფილისის სტატისტიკური აღწერილობა (Кавказский календарь на 1865 г. განუ. III, გვ. 47—65; ჩვენს გამოცემაში—საბუთი № 2) და ე. ვერდერევესკის წერილი „ხალხურ დღესასწაულებისა და საღმრთო საწაულო ჩვეულებების შესახებ ამიერ-კავკასიისა და განსაკუთრებით ტფილისში“ (Кавказский календарь на 1855, გვ. 547—586; გაზ. „Кавказ“ 1855 წ. №№ 1, 2, 4, 7, 8, 9 და 10).

ჩვენს გამოცემაში რუსული სათაური და ქვესათაურები დედნისაა. ქვესათაურების სათვალავი და შენიშვნები სქოლიოში რედაქტორს ეკუთვნის.

¹ ხელრთვა გაურჩეველია.

2. ტფილისის სტატისტიკური აღწერილობა

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ г. ТИФЛИСА

1. Географическое положение.—Г. Тифлис лежит под $41^{\circ}42'$ северной широты и $62^{\circ}30'$ восточной долготы на высоте 1350 фут над уровнем моря*. Он расположен в котловине открытой к северу и замкнутой с прочих сторон окрестными возвышенностями. Почва его по преимуществу наносная на значительную глубину, но плодородная при орошении. Климат значительно изменяется в разных частях города, на горных склонах он прохладнее и здоровее, в узких улицах старого города летом жарок и душлив и заражался бы миазмами, если бы не сильные. в особенности северные, ветры, очищающие воздух. Единственная река в Тифлисе Кура разделяет его на две хотя и не равные половины. В полицейском отношении Тифлис делится на 4 части, из коих 1 и 2 находятся на правой стороне реки, а 3 и 4 на левой. По местным названиям на правой стороне Куры находятся: предместье Вера, Мтацминда, Герет-убань, Солولاки, Харпух и Ортачалы. На левой: бывшая Немецкая колония, ныне присоединенная к городу, Новые Куки, Старые Куки, Чогуреты, Авлабар и предместье Навтлуг².

Река Кура от истока своего до Тифлиса и далее до ур. Мингечаура не судоходна, и по ней, только сплавляется строевой сосновый лес из богатых лесных Боржомских дач и частных лесов Горийского уезда. Из этого видно, что привоз товаров в Тифлис по Закавказскому краю производится сухопутно, а следовательно медленно, с большими затруднениями и дороговизною,

Тифлис и Закавказский край снабжаются товарами европейскими, азиатскими и русского произведения. Первые из них по-

* Это высота михайловского на р. Куре моста, высота нагорных улиц доходит до 1600 фут, а высота окрестных гор до 2400 фут.

² დედაბნო „ნავტლუგ“.

купаются туземными торговцами, отправляющимися за границу, и иностранцами, основавшими в Тифлисе торговые дома и магазины, во Франции, Англии и Бельгии и доставляются морем до Поти, единственного порта нашего на Черном море. Оттуда товары перевозятся еще на расстоянии около 90 верст до ур. Орпири по р. Риону и из сего последнего пункта, смотря по возможности, на вьюках или на арбах в Тифлис. От Тифлиса до Орпири 257 верст и по Риону от 80 до 90 верст, так что до Поти всего от 337 до 347 верст, а между тем перевозка товаров от Поти до Тифлиса обходится вдвое дороже, нежели из Лондона и Парижа до Поти. Цена за перевозку с пуда на этом протяжении, по временам года, распутице и другим причинам, изменяется от 85 к. до 1. 30 к. и до 2 р. с пуда за мануфактурный товар. Товары русского произведения закупаются преимущественно на нижегородской ярмарке и некоторые из них отправляются сухопутно, а прочие и большая часть, а именно $\frac{8}{10}$ по р. Волге до Астрахани и оттуда до Серебряковской пристани на косовых лодках и других судах Каспийского моря¹ и некоторые до Баку. От Серебряковской пристани на калмыцких и ногайских верблюдах товары отправляются во Владикавказ, складываются здесь и отсюда при удобном случае, на верблюдах, арбах и осетинских 2-х колесных повозках перевозятся в Тифлис. От Серебряковской пристани до Тифлиса 647 $\frac{1}{2}$ верст. Перевозка из Баку до Тифлиса на расстоянии 525 верст производится немедленно по прибытии товаров в Баку на бакинских конных арбах.

2. Название города и его предместий. — До 455 г. по р. х. около нынешнего банного мостика и горячих серных источников, над коими устроены бани, было небольшое поселение, называвшееся Тпилиси, т. е. теплые воды. В 455 году царь грузинский Вахтанг Гургослан перенес сюда столицу Грузии из Мцхета, построил Метехскую церковь и крепость. Название Тпилиси изменилось сначала в Типлисе и, наконец, в Тифлис. При городе Тифлисе находятся предместья: 1.—Вера, с северной стороны города, за Московской заставой, на небольшом ручье Вере. Городские жители имеют там свои сады и там содержится много духанов или лавок для продажи напитков и съестных припасов для аробщиков, привозящих тяжести и которые преимущественно останавливаются в предместьи по причине дешевизны и

¹ დედაბუნ: моря.

лизости оттуда подножного корма. В полицейском отношении предместье Вера входит в состав 1-й части г. Тифлиса.

2. Ортачалы или ортачалские сады на южной стороне города, за Эриванской заставой. Сады эти принадлежат тоже тифлисским жителям и снабжают город фруктами и овощами, а в некоторых из них выделяется вино невысокого достоинства. В полицейском отношении предместье это входит в состав 2 части города Тифлиса. Оба эти предместья находятся на правой стороне р. Куры.

3. Малаканская слобода, населенная малаканами, приписанными к городу и занимающимися извозничеством и другими промыслами; в полицейском отношении она причислена к 4-й части города Тифлиса.

4. Новотроицкое поселение, образовавшееся из отставных нижних чинов, приписанных к городу. В полицейском отношении оно вошло в состав 3-й части города Тифлиса.

5. Навтлуг, в 3-х верстах от г. Тифлиса, занятый Комиссариатскою комиссиею с магазинами и военными госпиталями. Население его состоит из офицеров, чиновников и нижних чинов комиссариатского и военно-медицинского ведомства, построивших дома на отведенных им землях. По отдаленности от города на Навтлуге для полицейского надзора назначен особый полицейский комиссар.

Эти три предместья находятся на левой стороне р. Куры.

До 1862 г. к г. Тифлису примыкала немецкая колония, носившая то же название Тифлис, но по просьбе колонистов она вошла в состав города для того, чтобы воспользоваться городскими правами и причислена в полицейском отношении к 4-й части.

3. Наличное число жителей.—Коренных жителей г. Тифлиса в 1863 г. считалось 62.318, из них мужского пола 34,374 и женского 27.944. По ссловиям население это разделяется следующим образом:

а) Дворян потомственных	1707
б) Дворян личных	1997
в) Потомственных почетных граждан	466
г) Купечества без об'явлений гильдий (по местному названию „вачари“) ¹	3217

¹ ვაჭარები: „вачари“

д) Граждан или мокалаков	14928
е) Священно и церковно- служителей	1157
ж) Монашествующих	241
з) Дворовых людей	1010
и) Крестьян казенных 27498, помещичьих 3014, церковных 3209,—всего	33721
к) Немцев колонистов	709
л) Свободных хлебопашцев	23
м) Отставных солдат и солдатских детей	1146
н) Малакан поселенцев	749
о) Разночинцев	1257

Подразделение населения этого по народностям показать в настоящее время невозможно по несоставлению подробной переписи; но в виде общего примечания следует пояснить, что в числе потомственных дворян $\frac{9}{10}$ грузин и $\frac{1}{10}$ армян; между личными дворянами обеих народностей наполовину; потомственные почетные граждане все—армяне; торгующие—тоже; граждане или мокалаки и в том числе новопоселившиеся или „ахалмосули“ и „гореша“¹ состоят из разных народностей, но $\frac{3}{4}$ их—армяне. Священнослужители и церковнослужители наполовину православного и армяно-григорианского исповедания, 2 лютеранских пастора и 1 римско-католический ксендз; монашествующие по преимуществу армяне, а православных не более 16 человек; дворовые люди и крестьяне разных наименований большею частью грузины.

К числу населения, прибывшего извне принадлежат:

- а) Служащие, военные офицеры и гражданские чиновники, писаря, канцелярские служители с их семействами (из них мужского пола 2072, женского 724) 2796²
- б) Разных частей войск 13354, кантонистов 463, безсрочно-отпускных нижних чинов, не приписанных к городу 764, всего 14615
- в) Проживающих в городе в течение продолжительного времени: русских, французов, немцев, греков, персиан, турок, осетин, мингрельцев, лезгин и евреев 11200

¹ დენანში ასეა. უნდა იყოს: „გარეშენი“.

² დენანში: 2896.

г) Приходящих из разных мест Закавказского края из Персии, в особенности в летнее время для работ—до 20.000
Всего от 48 т. до 50 т. человек.

По сведениям, доставленным местною полициею, число населения прибывающего извне показано в 63 т. чел., но число это, как кажется, преувеличено. Вообще для определения числа переменяющегося населения необходимы постоянные наблюдения в течение нескольких лет; но можно без большой ошибки определить число живущих в Тифлисе, как постоянно, так и временно до 100.000 душ обоего пола. При этом следует заметить, что прибывающее извне население состоит большею частью из мужчин, ибо главнейшие цифры оного войска и рабочие, а также горцы и мусульмане проживают здесь по преимуществу без семейств.

4. О числе зданий и владельцев недвижимыми имуществами. В г. Тифлисе считается зданий:

а) Каменных казенных домов	100
б) Деревянных казенных домов	10
в) Частных каменных домов	8874
г) Частных деревянных домов	72
д) Караван сараев каменных	14
е) Лавок каменных	2863
ж) Бань	37*

Кроме того:

а) Каменных церквей 54, из них православных 25, армяно-григорианских 26, лютеранских 2, римско-католическая 1.	
б) Монастырей	2
в) Часовня	1
г) Мечетей	2
д) Синагог	2
е) Малаканский молитвенный дом	1
ж) Фабрика казенная	1
з) „ частных	15
и) Заводов частных	119
к) Садов казенных 4, общественный 1, частных 262, всего	267

* Из них минеральных бань 8.

Владеющих показанными недвижимыми городскими имуществами 5190*.

5. Торговля.—В 1 параграфе при исчислении расстояний между г. Тифлисом и пунктами складов привозных товаров упомянуто было, что Закавказский край вообще, и Тифлис в частности, снабжается товарами как европейскими, подразумевая в том числе и колониальные, так и русского производства. Независимо от этого, Тифлис ведет торговлю товарами азиатскими, привозными из Персии и Турции.

Вообще торговля г. Тифлиса, а вместе с тем и Закавказского края, ибо город этот составляет главный торговый центр, разделяется на три главные отдела:

1. привозная и отпускная европейская,
2. привозная и отпускная с империею,
3. привозная и отпускная азиатская.

Главные предметы привоза в Тифлис по первому отделу состоят из сахара (по большей части третьего разбора, называемого в европейской торговле батар), которого доставляется от 100 т. до 150 т. пудов ежегодно; вина шампанского и небольшого количества европейских вин и ликёров, портера, кофе, красок, шелковых, шерстяных и бумажных изделий и разных предметов роскоши.

Ценность европейских товаров, привозимых в Тифлис, доходит ежегодно до 2 миллионов рублей. Таможенных пошлин в Тифлисской складочной таможне с европейских товаров взыскивается до 300.000 рублей, и считая оплоченных пошлиною в Потийской карантинно-таможенной конторе.

Вывоз в Европу состоит преимущественно из шелка-сырца и семян шелковичных червей, хлопчатой бумаги, шерсти овечьей икры и кож невыделанных и, хотя товары эти принадлежат всему краю и некоторые из них отправляются независимо от участия тифлиских торговцев, но, так в Тифлисе сосредоточивается торговая деятельность значительнейших капиталистов края, то

* Цифра эта получена из Городового общественного управления, на обязанности коего лежит взыскание оценочного сбора с домовладельцев. Число владельцев, по сословиям, подробно не обозначено, а разделяется только на имения в числе 1668, принадлежащие лицам благородного звания и 3522 имения, принадлежащие лицам податных сословий.

из суммы общего вывоза в Европу на 2¹/₂ миллиона рублей к тифлисской торговле можно отнести до 900 тыс. рублей.

Второй отдел, а именно привозная и отпускная торговля с империею представляет затруднения в выражении ее цифрами по неимению положительных данных. Главнейшие предметы привоза этого отдела: хлебный спирт и водка, чай, свечи стеариновые, железо в деле и не в деле, медная посуда, фарфоровая, фаянсовая и стеклянная посуда, кожи выделанные, бумажные, холщевые и шерстяные изделия. Ценность этих товаров, привозимых в Тифлис, как собственно для города и Закавказского края, так и для торговли с Персиею, можно только приблизительно определить в 3¹/₂ миллиона рублей. Вывоз же состоит из шелка-сырца, шелковых туземных изделий, шерстяных ковров и хлопчатой бумаги на сумму до 1 миллиона рублей.

Главные предметы привоза по третьему отделу, т. е. по азиатской торговле:—табак, скот, шерстяные ковры и войлоки, шелковые и бумажные изделия, мягкая рухлядь и сухие фрукты. Ценность привоза из суммы общего на весь Закавказский край в 2.800.000 рублей может быть определена для Тифлиса до 800 т. рублей.

Предметы вывоза сего отдела состоят из медной, фарфоровой, стеклянной и фаянсовой посуды, бумажных и шерстяных изделий и деревянных вещей, ценность коих доходит до 1.300.000 рублей.

Складывая все цифры привоза и вывоза товаров по упомянутым 3 отделам, получим оборотного торгового капитала до 11 миллионов с ценностью товаров, вывозимых в Персию, кои показаны в привозе. Из этого капитала одни иностранцы, торгующие в Тифлисе и иногородные, временно торгующие, объявили в 1861 году по совести обширность торговли своей на 2 миллиона рублей.

Кроме этих 3 отделов внешней торговли Тифлис при населении в 100 т. душ имеет значительную внутреннюю, собственно для продовольствия города.

В течение года в Тифлисе потребляется:

Муки пшеничной 400 т. пудов, от 60 до 80 к. от 240 т. до 320 т.

Вина виноградного до 500 т. ведер, от 1 р. до 2 р. от 500 т. до 1 миллиона.

Спирта и водки до 50 т. ведер¹, от 3 до 5 р. от 150 т. до 250 т.

Говядины до 150 т. пуд., от 1 р. 20 к. до 1 р. 60 к. от 210 т. р. до 240 т.

Баранины до 150 т. пуд., от 1 р. 60 к. до 2 р. от 240 т. до 300 т.

Рыбы соленой и икры до 25 т. пуд., от 5 р. до 8 р. от 125 т. р. до 200 т. р.

Рыбы свежей до 8 т. пудов, от 4 р. до 8 р. от 32 т. до 64 т. руб.

Масла постного до 50 т. пуд., от 6 р. до 8 р. от 300 т. р. до 400 т.

Масла коровьего до 40 т. пудов, от 6 р. до 8 р. от 240 т. р. до 320 т.

Овощей, фруктов, молока и пр., считая в год по 2 руб. на душу, до 200 т.

Осветительных материалов:

Свечей стеариновых до 10 т. пуд. по 14 р. 140 т.

Свечей сальных до 25 т. пуд. по 6 р. 150 т.

Фотонефтиля до 10 т. пуд. по 6 р. 60 т.

Фуража:

Ячменя до 150 т. пуд. по 30 коп. 45 т.

Сена до 350 т. пуд. по 20 к. 50 т.

Топлива:

Дров до 40 т. саж. по 15 р. 600 т.

Углей до 140 т. вьюков по 80 к. 112 т.

Предметов роскоши:

Европейских вин, с'естных припасов высшего разбора и т. п. на 400 т.

А всего потребляется на сумму от 3¹/₂ до 5¹/₂ миллионов.

Обращение в городе такой значительной суммы денег, в которой необходимо прибавить около 300 т. р. наемной платы за квартиры, около 1¹/₂ миллиона за вольнонаемный труд и до

¹ ճրգճնո: «ведр».

500 т. р. на остальные расходы общественной жизни, составляет главную причину торгового развития в Тифлисе, вообще по положению своему неудобного для торговли по отдаленности его от главных коммерческих пунктов и неимению легких водных сообщений. От этого же обращения в нем капиталов Тифлис централизовал в себе самом почти всю торговлю Закавказского края.

Из этого можно вывести заключение, что вся торговля Тифлиса основывается на том, что город этот имеет значение важного административного пункта и с потерей этого значения процветание города невозможно, ибо, как выше упомянуто, он не включает в себе ни одного из условий, способствующих торговому развитию.

6. Торговые свидетельства. — В Закавказском крае вообще, а следовательно и в Тифлисе, торговцы избавлены от записывания в гильдии. Торговые свидетельства выдаются для продажи питей и разделяются на 4 рода: таких свидетельств выдается ежегодно—1 рода до 55, 2-го рода до 130, 3-го рода до 450 и 4-го рода до 5. К первому роду принадлежат трактиры; ко второму—подвалы и духаны, торгующие оптом, магазины и лавки, в коих вместе с мануфактурными товарами продаются европейские вина в запечатанной посуде; к третьему—харчевенные духаны с оптовою и розничною продажей; и к четвертому—лавочки для продажи пива, хлебного вина и холодных закусок. Заведения 1-го и 3-го родов платят в городе по 100 р. в год, а в предместьях по 50 руб.; 2 и 4 родов платят в городе по 50 руб., а в предместьях по 25 руб. Из сбора с этих заведений 20% поступает в пользу города, 25% в пользу земского сбора и 55% обращаются в местные доходы края.

Сбор этот составляет ежегодно до 60 т. р.

Независимо от этих свидетельств на право продажи питей в Тифлисе, выдаются туземным дорговцам тоже свидетельства или билеты на право открытия лавок и торговых заведений собственно Городовым общественным управлением. Билеты эти разделяются также на 4 разряда, из коих первый платит 8 р., второй 4 р., третий 2 р. и четвертый 1 руб. Сумма сбора доходит до 6.500 р. ежегодно.

Между тем, между самими торгующими возникла необходимость определения торговых капиталов, как для степени кредита

иногородным и иностранным торговцам и торгующим из неподатного сославия, так и для взыскания с их капиталов, определяющих обширность торговли для раскладки в пользу города взамен $\frac{1}{2}$ 0/0 сбора*, представляющего многие неудобства. Всех капиталов объявлено в 1861 г. 1.988.200 руб., из коих в 200 т. р. объявлено 2, в 120 т.—тоже 2, в 100 т.—одним, в 70 т.—одним, в 60 т.—2, в 50 т.—2, в 30 т.—4, в 25 т.—2, в 20 т.—6, от 10 до 20 т.—30, от 5 т. до 10 т.—27, от 1 т. до 5 т.—43 торгующими. По раскладке на 1864 г. предположено собрать с иногородных торговцев пропорционально капиталам 9.950 руб.

7. Ярмарки и базары.—Ярмарок в г. Тифлисе нет; что же касается до базаров, то ежедневно собираются они:

1. На Татарском майдане, на котором производится продажа съестных припасов.

2. На Сардар-абатской площади, на которой по преимуществу продаются хлеб и овощи.

3. На Авлабарской площади—продажа съестных припасов.

4. На Эриванской площади, по утрам, производится продажа дров и сена.

Независимо от этих ежедневных базаров, по воскресеньям, на так называемом Русском или Солдатском базаре, производится продажа овощей, подвозимых из окрестных штаб-квартир, разные изделия солдатских досугов, как-то: мебель и множество мелочных предметов ежедневной потребности; на Авлабарской площади производится тоже продажа мелочных изделий; на Песках, над р. Курой, месте заселенном преимущественно малаканами, производится постоянный торг лошадьми, рыбой, привозимой поселенцами-раскольниками, и фуражем. Оживленнее всех этих базаров Татарский майдан, как базар ежедневный, составляющий центр торговой части города, известной под именем Армянского базара; по воскресеньям же Русский или Солдатский базар, особенно осенью, представляет собою небольшую ярмарку.

При всем многолюдстве своем Тифлиссские базары не имеют особенного значения в торговом отношении; правда, что в течение

* $\frac{1}{2}$ процентный сбор и ныне существует с оптовых торговцев, не открывающих лавок, и с мелочных, продающих галантерейные, красные и т. п. товары в разное.

года на них обращаются значительные суммы, расходуемые тифлисским населением на предметы потребления, исчисленные выше сего, но вывода в пользу торгового движения сделать нельзя, потому что предметы первой потребности остаются всегда те же и значительность их зависит только от большого населения города.

8. Ремесленная промышленность. При неразвитости промышленности вообще, подразумевая торговую и заводскую,—ремесленная, а также число ремесленников довольно значительно. Тифлиские ремесленники соединены в общества, известные под названием амкаров. Древнее учреждение это перешло сюда из Персии и самое название амкар или гамкар есть персидское слово, означающее соторговцев¹ или торгующих одним и тем же товаром. Амкары имеют сходство с цехами, но вместе с тем имеют свои особенности. Это есть учреждение частное и не подтверждено никаким правительственным распоряжением; но тем не менее, общества эти строго исполняют свои обычаи, освященные временем. Всякий амкар, коих ныне считается до 64, имеет своего усташа. Многие амкары состоят не из ремесленников, а из торговцев и рабочих; так, например, продавцы сукна составляют амкар, водовозы или по местному названию „тулухчи“ составляют также амкар. Амкары часто навлекали и навлекают на себя нареkanie за сговор по возвышению цен на предметы их торговли или ремесл и это подавало повод считать их учреждением вредным; но подобное предположение, хотя с первого взгляда и основательное, не вполне справедливо и вину² сговора по возвышению цен надобно искать не в составе амкарств, а в неразвитости у туземцев промышленной деятельности; с другой стороны амкарства, при учреждении в них общественных касс, попечении о вдовах и сиротах сочленов, призрении больных или дряхлых своих товарищей,—обращают на себя особенное внимание и требуют внимательнейшего изучения.

В амкарства входят не только туземные ремесленники, торговцы и рабочие, но и временно прибывающие в Тифлис, конечно, не все, но те, которые желают присоединиться к амкару.

¹ დედაზნი: „соторговцы“.

² დედაზნი: „виною“.

Число ремесленников следующее:

	Масте- ров	Подма- стерьев
1. Оружейников	38	16
2. Серебряников	120	20
3. Портных туземного и европейского платья	142	121
4. Шубников	21	9
5. Хлебников	200	—
6. Бакальщиков	193	—
7. Мясников	86	—
8. Сапожников	201	100
9. Кузнецов ¹	128	71
10. Слесарей	27	7

Из них 1.156² мастеров и 344 подмастерьев.

Кроме этих ремесленников, входящих в состав амкарств, в Тифлисе считается часовых мастеров 10, ювелиров 6, булочников 12, мебельщиков 6, каретников 8, шорников 3, слесарей и кузнецов 7, обойщиков 4, переплетчиков 8, оружейников 2, портных 6, сапожников 12, токарей 3, парикмахеров 8, фотографов 10, золотошвеек 9, папиросников 57.

Из туземных ремесл преобладающие:

- а) выделка серебра под чернь и финифт и филигранная;
- б) оружейничество;
- в) шитье туземного платья;
- г) шитье туземной обуви.

Сумма оборотов всех вообще ремесл неизвестна; произведениями же тифлисских ремесленников снабжается город и окрестные уезды: значительного вывоза в другие места не только империи, но и Закавказского края, нет.

9. Фабричная промышленность. В Тифлисе имеются следующие фабрики и заводы:

- а) Гранильная и каменно-картонная казенная фабрика 1, выделяется на 12.000 р.

¹ დედაბნო: „кузнецов“.

² დედაბნო: „1.256“.

б) Чугунно-литейный завод* с мукомольною при нем мельницею 1, выделяет на	40.000 „
в) Столярное заведение с паровыми двигателями для машин—1, на	15.000 „
г) Медно-посудный завод—1, на	4.500 „
д) Хлопчато-бумажная фабрика—1, на	24.500 „
е) Машинная хлебопекарня ¹ на	3.000 „
ж) Пивоварен—4, на	3.000 „
з) Свечных заводов—2, на	2.000 „
и) Пильных—19, на	27.000 „
к) Слесарный—1, на	11.000 „
л) Кожевенных—10, на	68.000 „
м) Мыльных—8, на	17.000 „
н) Гончарных—5, на	2.000 „
о) Кирпичных—60, на	228.000 „
п) Черепичных—11, на	11.000 „
р) Известковый—1, на	1.000 „
с) Табачных фабрик—7, на	21.000 „
т) Каретных—4, на	17.000 „

Из этого перечня видно, что главное место в заводской промышленности занимает кирпичное производство, как необходимого для города строительного материала; такое явление легко объясняется тем, что Тифлис находится в периоде увеличения и расширения посредством постоянного возведения зданий, которые с каждым годом становятся громаднее, изящнее и удобнее, вытесняя мало-по-малу неудобные сакли и дома прежней постройки. Из приведенного же списка фабрик и заводов заметно, что произведения их преимущественно расходятся в г. Тифлисе, не снабжая собою других мест края, за исключением только не дальних окрестностей; а также и вывод, что Тифлис не может считаться в ряду городов заводских или фабричных и поэтому не может иметь в этом отношении никакого значения. Нет [основания] полагать, что даже в отдаленном будущем он когда-нибудь достигнет в этом отношении значительных размеров. Это убеждение основано главнейшим образом на том, что ни Тифлис, ни

* Чугунно-литейный завод закрыт.

¹ რაოდენობა ხანგებები არ არის.

его окрестности не изобилуют топливом, столь необходимым для заводского и фабричного производства;—надеяться же на минеральное топливо нельзя, ибо геологи пришли к заключению, что бассейн р. Куры не хранит в недрах своих ни торфа, ни каменного угля.

10. О жителях, отлучающихся по торговым делам в другие места. Население Тифлиса не оставляет места своего жительства для приискания средств к жизни в других местах Закавказского края или в городах империи; оно имеет под рукой легкий и выгодный заработок, какой не прищется вне своего города; но торгующий класс отправляется для закупок за границу и в разные города России и некоторые из тифлисских жителей записываются в гильдии, производят значительную торговлю в империи и остаются там по нескольку лет. Есть и такие, которые делают торговые обороты на ярмарках: Харьковской, Полтавской, Воронежской, Курской и др., но главные коммерческие операции производятся на Нижегородской ярмарке и, за весьма небольшим исключением, все привозимые в Закавказский край товары приобретаются на сей последней. Тифлиссские капиталисты занимаются в особенности казенными подрядами и поставками и все значительные состояния тифлиссских жителей нажиты этим способом.

Для видимости числа отлучающихся из Тифлиса жителей необходимо обратить внимание на число паспортов, выдаваемые на более или менее значительные сроки; таких паспортов выдано в 1863 году почетному гражданину 1 свидетельство, паспортов 2-й гильдии 76, паспортов 3-й гильдии 47, мещанских 403.

Исчисленные здесь паспорта выданы торгующему классу, к которому принадлежат лица из всех сословий тифлиссских жителей.

11. Городские доходы и расходы, капиталы, долги и недоимки. По городской смете на 1864 г., составленной в Тифлисском городском общественном управлении исчислено:

Окладных доходов	48.569 р.
Неокладных „	258.254 р. 73 ¹ / ₂ коп.
Итого	306.823 р. 73 ¹ / ₂ коп.

Окладных расходов	140.147 р. 65 ¹ / ₂	коп.
Неокладных "	115.354 " 48 ¹ / ₂	" "
<hr/>		
Всего	255.502 р. 14	коп.

Тифлис не имеет своих капиталов, но ему по справедливости принадлежит имеющийся в распоряжении Тифлисской губернской строительной комиссии взятый займообразно из Астраханского приказа общественного призрения для ссуды производящим в городе постройки и потому называемый строительным капиталом. Заем этот в 150 т. р. почти уже погашен ежегодными взносами из городских сумм и находится весь в обороте между тифлисскими обывателями. Долги, считающиеся на г. Тифлисе равняются сумме в 65 т. р., из коих часть уже погашена уплатою прежних долгов. Кроме этих долгов за городом Тифлисом считается невыполненных расходов до 60 т. р. Недоимок на обывателях за прежние годы считается до 108 т. р., из коих большая часть благонадежна к поступлению, но до 18 т. р. будут подлежать сложению по разным случаям.

12. Городские имущества. В отношении городских имуществ г. Тифлис довольно беден, он не имеет выгона по причине принадлежности окрестных к городу земель частным владельцам. Скот, принадлежащий городским жителям, поручается пастухам, которые сами уславливаются с землевладельцами относительно платы за пользование выгонами, а с хозяев скота получают: по 15 коп. с лошади, 10 коп. с быка и коровы и по 5 коп. с теленка и барана за лето.

В черте города принадлежат ему следующие имущества:

1. Нефтяные источники около* предместья Навтлуг, получившего от них свое название, дающие городу до 4.000 руб. ежегодной откупной платы.

2. Дом с землею, в котором помещается тифлисский комендант. Доход этого дома следует определить суммой в 300 руб., кои город должен был бы выдать в квартирные деньги коменданту по чину генерал-майора; но ремонт оного и периодические капитальные исправления обходятся гораздо дороже и поэтому уже решено продать дом с публичного торга, с назначением коменданту до 800 руб. в год квартирных денег.

3. Ветхий дом с землею, в котором помещалась прежде Городская полиция, приобретенный городом за 6.630 р. с предложением построить на этом месте помещение для городских присутственных мест и биржи, но по изменившимся обстоятельствам имущество это предположено также к продаже с публичного торга.

4. Гульбищный сад с домом и постройками, приобретенный у частного лица для образцовой фермы и впоследствии переданной городу взамен Александровской площади, занятой вновь разведенным садом.

Сад этот при всей обширности своей никакого дохода городу не приносит, и расходы на его содержание приняты на себя лицом, содержащим в нем кафе-ресторан.

5. В здании, построенном на Эриванской площади и составляющем гостинный двор, принадлежащий гражданину Тамамшеву, город, за уступку места, имеет великолепную театральную залу со всеми необходимыми для театра принадлежностями.

6. Остров на р. Куре, называемый Мадатовским.

Кроме этих имуществ городское общество приобрело ныне дом, в коем помещается Городская полиция, большое новое здание в центре города.

Независимо от исчисленных городских имуществ, жители Кук, Чогурет и Авлабара, как крестьяне, собственно принадлежавшие¹ грузинским царям, платившие особую подать „сурсат“, пользовались и пользуются значительным количеством пахатных и выгонных² земель на востоке от Тифлиса, в смежности с предместьем Навтлуг и деревнями Нино и Гидани. Подобное пользование, в ущерб всего тифлисского населения, не имеющего, как выше сказано, даже выгона, обратило уже на себя внимание в 1864 г. и дело не окончено, по несоставлению городского плана и неприведению в исполнение предположения о присоединении к Тифлису урочища Дидубе³.

В настоящее время г. Тифлис не только не имеет капиталов, с которых бы получались доходы, но за ним числятся долги, которые могут быть погашены только при крайне благора-

¹ დედაბნო: „принадлежащие“.

² დედაბნო: „выгодных“.

³ დედაბნო: „Дидуба“.

зумном распределении сумм, поступающих в городские доходы. Нет сомнения, что при учреждении в городе нового порядка хозяйственного управления на началах самоуправления (работы по коему, возложенные на особую комиссию, подвигаются довольно успешно), при участии всех городских сословий, заинтересованных в нуждах города и улучшении его благосостояния, и что еще важнее, при обсуждении дел, касающихся до развития этого благосостояния, значительным числом представителей от городских сословий,—нынешнее скудное в финансовом отношении положение гор. Тифлиса изменится и перейдет в желаемое, цветущее.

В последние годы изыскано много источников городских доходов и они же указаны Городовому общественному управлению, но пользование ими, как совершенно новыми для туземного населения и несходными с их обычаями, следует отложить до введения предполагаемого порядка управления, при коем само население Тифлиса, убедившись в необходимости обратиться к этим источникам, легче примет нововведение и успешнее воспользуется им.

13. Городские учебные и благотворительные заведения. Учебных заведений, содержимых на счет городских сумм в Тифлисе нет. Тифлисская губернская гимназия и коммерческое училище содержатся на счет казны; духовные училища, а именно две семинарии: одна православного, а другая армяно-григорианского исповеданий и 8 нижних приходских училищ содержатся на счет духовного ведомства и значительных вкладов, делаемых армянами для своей семинарии, которая поэтому имеет возможность открывать на счет своих сумм приходские училища. Закавказский девичий институт содержится, как и гимназия, на счет казны, а заведение св. Нины — на счет пожертвований и основного капитала, положенного учредительницей оного княгинею Е. К. Воронцовою; благотворительное дамское общество содержит на счет пожертвований пять бесплатных школ для девочек бедного класса тифлисского населения.

Таким образом, город не несет расходов на содержание учебных заведений, в оном находящихся. В Тифлисе есть одно только благотворительное заведение, содержимое также не на счет города, а процентами с капитала и пожертвованиями; заве-

дение это — богодельня, состоящая под наблюдением Главного и Попечительного комитетов; капитал ее, обращающийся в кредитных установлениях, составляет сумму до 50 т. р., а ежегодный приход и расход доходит до 2.500 руб.

Из городских сумм отчисляется ежегодно до 12 тыс. р. на содержание театра.

Из изложенного можно видеть, что инициатива как распространения просвещения, а также призрения бедных до настоящего времени принадлежала правительству; остается надеяться, что с увеличением средств города и потребности развития просвещения в низших слоях тифлисского населения, представители сословий потребуют заведения школ грамотности и ремесленных. Общество молодых образованных туземцев положило уже основание этому делу заведением на свой счет 2-х школ грамотности для бедных мальчиков.

14. О наружном благоустройстве города. — Тифлис быстро подвигается на пути благоустройства; улицы его вымощиваются и до сего времени кончено до 42 тыс. кв. саж. мостовых и площадей и остается покрыть мостовую до 33 тыс. кв. саж.

Мощенных площадей в Тифлисе 5, немощенных 5, улиц мощенных 56, немощенных 156. Главная улица Тифлиса Головинский проспект* частью вымощена и будет вскоре окончена; она снабжена уже с одной стороны тротуаром из плит, обсаженных деревьями и потому называется бульваром. Тротуар с другой солнечной стороны выстилается теперь вместе с мощением проспекта. Части Тифлиса, расположенные по обеим берегам р. Куры, соединяются 4 мостами. Один из них кирпичный, на арках из тесанного камня, построен в 1852 году во время бытности наместником кавказским генерал-фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова и в честь его называется Михайловским. Мост этот состоит из двух частей, связанных земляной насыпью, на так называемом Мадатовском острове; мост очень красив и первая часть его, состоящая из одной арки, имеющей 19 саженей, великолепна. Два моста деревянных решетчатой системы в торговой части города вблизи друг к другу, построены один в 1821 го-

* Ныне Дворцовая улица.

ду, а другой — 1830 г., уже, в особенности первый, довольно ветхий; оба они должны быть заменены новыми каменными, чем уже составлено предположение. Наконец, еще один мост, вблизи таможни, деревянный, американской системы, построен в 1850 г. и называется Мнацакановским, по имени гражданина Мнацаканова, приобретшего его за 25 тыс. руб. и подарившего городу. Главнейшее назначение его, прогон стад, в особенности баранов, затруднявшего проезд по городским мостам. Кроме этих главных мостов, на оврагах и ручьях имеется в Тифлисе до 42 каменных мостов и труб, содержимых в исправности.

Мосты, улицы и площади Тифлиса освещаются ныне 302 фонарями, дающими яркий свет. Освещение производится газом, отделяющимся при самом горении из жидкости, добываемой из нефти, называемой фотонефтилем¹ или фотогеном. Свет от фонарей весьма яркий и расходящийся на большое пространство, но по значительному протяжению улиц число фонарей недостаточно и предполагается добавить их до 200 штук. Содержание в исправности каждого фонаря и ремонт обходится городу в год по 25 р., т. е. за наличных 302 фонаря до 7.500 руб.; с постановкою же предполагаемых еще 200 фонарей — расход на освещение будет обходиться городу до 12.000 руб.

По положению города в горной котловине необходимо было соорудить много подземных труб для стока значительных масс дождевой воды, разрывавшей улицы и затоплявшей дома, таких труб устроено в разных направлениях до 40 и центральные проходят до р. Куры под всею шириною части города, лежащей на правой стороне реки.

Значительных водопроводных каналов в Тифлисе нет, потому что город пользуется водою из р. Куры: из нее же орошаются Орточальские сады посредством водоподъемных колес. Кроме того, в городе есть несколько родников, из них многие летом совсем иссыхают. Этой водою пользуются, однако ж владельцы сололакских садов и из них проведена вода в сад при дворце наместника кавказского. В 1851 г. устроен фонтан с бассейном, в 1.000 ведер, перед зданием Городской полиции проведением воды из ближайших сололакских родников, а в 1862 году в новом Алексан-

¹ ფოტონეფტილი: „фотонефтилем“.

დროვან სადო პოტროენ ფონტან ს პრეკრასან ბასეინო, სიმე-
სტიმოტუო ვ 24 თას. ვედერ, დია პოლივკი ვსეო სადო. ვოდა პრევე-
დენა იზ რ. კურუ პოსედესტვო ვოდეპოდემნოი პაროვოი მანინო.
კრემე ეტიხ 2-ი ფონტანოვ ესთ ნებოლშიეს ვოდეოემე: 1. ნა გოლო-
ვინსკო პროსპექტე ოკოლო ზდანიე კაზარმ ვოენნო-რებოჩეი როტო,
სნაბჟაოუი ვოდეო ოკრესტნო დოვლადელეცევ, 2. ნა ინსტიტუტ-
სკოი ულიცე პროტივ ბევშიგო ზდანიე ინსტიტუტო, 3 ი 4. ნა ტატარსკო
მაიდანე ი 5. ჳა მოსტო, პრი პოდემე ნა ავლაბარ.

კავკასიი კალენდარი ნა 1865 გოდი, ოდ. III, სტრ. 47 — 65.
აღწერილობა შედგენილია ნ. დუნკელ-ველინგის მიერ. ამ აღ-
წერილობის შედგენის თარიღის ზედმიწევნით გამოკვლევა ჯერჯერო-
ბით შეუძლებელია, მაგრამ შინაარსის მიხედვით შედგენილი უნდა იყოს
1864 წლის დასასრულისა, ან 1865 წლის დასაწყისისათვის. 1869 წელს
გადაბეჭდილია უცვლელად და სიტყვა-სიტყვით, მაგრამ სათაურის
შეცვლით და ავტორის დაუსახელებლად „Сборник статистических
сведений о Кавказе“-ში (ტ. I, 1869 წ. ტფილისი. გვ. 80—99). ამ
უკანასკნელ გამოცემაში სათაური და ქვესათაურებიც ამოღებულია.
აღწერილობიდან ცნობები ფართოდ გამოყენებული აქვს ნ. ბერ-
ძენოვს თავის წერილში „ტფილისი ეთნოგრაფიული თვალსაზრი-
სით“ (იხ. დ. ბაკრადზე ი ნ. ბერძენოვ, ტფილის ვ ისტორი-
კესკომ ი ეთნოგრაფიკესკომ ოტნოშენიეხ, 1870 გ. სპბ, სტრ. 120—
138) აგრეთვე ავტორის დაუსახელებლად, მაგრამ ზემოთ დასახე-
ლებულ „სტატისტიკურ კრებულზე“ მითითებით.

ჩვენს გამოცემაში ეს აღწერილობა იბეჭდება ავტორიზებული
პუბლიკაციით „კავკაზსკი კალენდარის“ მიხედვით. რუსული სათაური,
ქვესათაურები და ვარსკვლავით აღნიშნული შენიშვნები ავტორისაა.

3. ტფილისის 1864 და 1865 წლების მოსახლეობის ცნაილი
 წოდებათა, ეროვნებათა და სარწმუნოებათა მიხედვით

Население города Тифлиса
 по двум однодневным переписям 1864—1865 гг.

	1864		1865	
	მуж. ი.	жен. ი.	მуж. ი.	жен. ი.
I. По сословиям:				
ა) духовенства	409	311	404	351
ბ) духовенства—магометанского	19	14	23	12
ვ) военно-служащих	2050	1254	1762	1191
გ) гражданских чинов	1344	1218	1237	1137
დ) отставных воен. и гражд.	712	606	809	617
ე) нижних чинов	850	798	845	857
ჯ) туземных дворян, потомственных	1349	1169	1399	1146
ზ) личных дворян	1135	945	1095	955
ი) почетных граждан	274	236	295	266
ი) мокалаков	928	882	985	853
კ) граждан	6313	5486	4451	5588
ლ) крестьян казенных	13255	11297	15693	11347
მ) „ церковных	609	411	942	428
ნ) „ бывших помещичьих	1242	873	2111	865
ო) прибывших по билетам из России	628	463	650	474
პ) иностранцев	1090	373	10165	280
რ) разночинцев	1226	630	1205	613
Итого	33433	26652	44071	26980
II. По национальностям:				
ა) русских	6965	5337	6921	5221
ბ) поляков	622	327	566	321
ვ) грузин	8283	6595	8974	5813
გ) армян	15352	13136	17653	14261
დ) татар	647	307	1211	312
ე) персиан	508	21	7124	29

	1864		1865	
	муж. п.	жен. п.	муж. п.	жен. п.
ж) французов	106	66	103	67
з) немцев	578	541	629	584
и) итальянцев	74	45	88	54
й) англичан	8	16	8	16
к) испанцев	1	—	1	—
л) швейцарцев	—	1	1	2
м) сербов	2	1	2	1
н) греков	61	58	358	73
о) евреев	226	201	432	226

Итого	33433	26652	44071	26980
------------------------	--------------	--------------	--------------	--------------

III. По вероисповеданиям:

а) православных	15066	11546	16685	12116
б) армяно-григориан	15004	13111	15101	12669
в) католиков	1020	563	3196	802
г) лютеран	586	557	638	638
д) мусульман	1155	328	8035	177
е) евреев	226	201	416	226
ж) раскольников	376	346	387	352

Итого	33433	26652	44071	26980
	60085		71051	

Сверх того войск	6814	6848
----------------------------	------	------

Сборник сведений о Кавказе (т. VI, 1880, Тифлис, стр. 60—61). Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I, 1869, Тифлис, отд. II, стр. 69—70.

4. ტფილისში 1862—1868 წლებში გამოცემულ წიგნებისა და ბროშურების ცხრილი წლების მიხედვით
 Книги и брошюры, изданные в Тифлисе с 1862 по 1868 г.

(По годам)

И з д а н о	на языках:											по содержанию:												
	русском	армянском	грузинск.	немецком	французск.	кабардин.	осетинск.	абхазском	чеченском	сванском	кази-кумух.	аварском	духовных	учебн.		научн.		популярн.	словесств.	театр. пьес	календ.	смесь	годовой итог	
														азбук.	проч. учебн.	учен.	геогр и истор.							
в 1862 году	11	6	3	—	3	—	—	—	—	—	—	—	2	4	6	—	—	—	5	1	3	—	—	23
„ 1863 „	10	7	5	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	2	4	1	1	2	1	4	5	1	—	23
„ 1864 „	7	5	3	—	4	3	1	—	—	1	—	—	4	4	3	—	1	—	1	2	4	5	—	24
„ 1865 „	10	12	5	1	1	—	—	1	—	—	—	—	2	8	7	3	1	1	1	2	5	—	—	30
„ 1866 „	16	11	9	1	—	—	—	1	—	—	1	—	3	6	7	2	3	2	1	4	5	6	—	39
„ 1867 „	19	8	7	1	—	—	1	—	—	—	1	1	4	3	3	3	4	3	7	3	5	3	—	38
„ 1868 „	18	4	10	—	—	1	1	—	1	—	—	—	3	3	17	1	1	—	1	1	5	3	—	35
Всего в 1862—1868 гг. . . .	91	53	42	3	9	4	3	2	1	1	2	1	20	30	49	10	11	8	17	17	32	18	—	212

14. მასალები საქ. და კავკ. ისტ., 1868, I.

5. ტფილისში 1862—1868 წლებში გამოცემულ წიგნებისა და ბროშურების ცხრილი შინაარსის მიხედვით
 Книги и брошюры, изданные в Тифлисе с 1862 по 1868 г.
 (По содержанию)

Содержание книг и брошюр	на языках:											печат. в числе экз.:					число печ. лист. 1 экз.:					Всего в 1862—1868 гг. издано		
	русском	армянском	грузинск.	немецком	французск	кабардин.	осетинск.	абхазском	чеченском	сванском	кази-кумух.	аварском	печат. в числе экз.:					число печ. лист. 1 экз.:						
													до 200	201—400	401—600	601—1200	1201—3000	свыше 3000	от 1/8 до 1	до 3	до 8		до 20	свыше 10
1. Духовного	2	8	7	—	—	1	2	—	—	—	—	—	1	2	5	9	3	—	—	8	3	3	6	20
2. Учеб. а) азбуки	2	8	13	—	3	—	1	1	1	1	—	—	1	—	4	14	9	2	8	12	5	5	—	30
б) разн. учеб. и книжки для чтен. детей	13	18	10	—	2	3	—	1	—	—	2	—	1	9	7	27	4	1	2	12	20	14	1	49
3. Научн. а) ученые, по разн. наукам	7	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	4	2	—	—	2	1	3	4	—	10
б) геогр. и истор.	8	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	3	5	—	—	2	1	6	2	—	11
4. Популярн. изложения наук чистых и прикладных	6	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	5	—	—	3	1	2	2	—	8
5. Словесность, т. е. стихотворения, повести, путевые впечатления и пр.	13	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	4	5	5	1	—	3	6	5	2	1	17
6. Комедии, водевили и драмы для представления на театрах, либретто и программы опер	12	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	3	3	4	—	—	13	2	2	—	—	17
7. Календари	16	8	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	18	7	5	6	11	1	—	14	32
8. Смесь	12	2	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	8	6	3	1	—	—	12	4	—	1	1	18
Итого	91	53	42	3	9	4	3	2	1	1	2	1	22	32	36	90	24	8	51	58	47	33	23	212

დონდუა დ.—8, 9
 დრევეიცა-კოვაჩი—105
 დუნიკელ-ველინგი—11, 56, 57, 78, 117,
 157, 186, 206
 დურნუკი—83

ე

ებრაელი (ერ.)—71, 149, 190, 208
 ეგიაზაროვი ს.—84
 ევეციი ო.—34, 35, 67
 ევსევი (ევზარხ.)—105, 106
 ევსტათი მცხეთელი—15
 ევროპა—16, 23, 25, 27, 28, 29, 49, 57,
 76, 77, 78, 79, 81, 138, 146, 153,
 171, 192, 193
 ეზდი (ქალ.)—28
 ეიზრიხი—122
 ელისაბედის ქუჩა (ტფ.)—74
 ენგელსის ქუჩა (ტფ.)—73
 ერევანი—12, 61
 ერევნის ანუ თეატრალური მოედანი
 (ტფ.)—48, 60, 82, 108, 111, 112,
 146, 147, 161, 196, 202
 ერევნის საფოსტო გზა—60, 61, 162
 „ერევნის საყარაულო“ (ტფ.)—60, 161,
 189
 ერეკლე II (მეფე)—19, 25
 ერისთავი გ.—129, 134, 154
 ერმოლოვი—61, 99
 ერმოლოვის ქუჩა (ტფ.)—73
 ესპანელი (ერ.)—71, 208
 ექვს ხმოსანთა სათათბირო—35, 100

ვ

ვაკე (უბანი ტფ.)—147
 ვახტანგ გურგასალი (გორგასლანი)—16,
 56, 159, 188
 ვახტანგ V (მეფე)—25
 ვახტანგ VI (მეფე)—25, 133
 ვახუშტი ბატონიშვილი—10, 56, 58, 61,
 113
 ვენეცია—27
 ვერა (მდ.—57, 58, 107, 159, 164, 165,
 178, 179, 188
 ვერა (უბ.)—58, 62, 121, 146, 147, 159,
 160, 187, 188, 189

ვერდერევესკი ე.—88, 96, 186
 ვირების ჭიდაობა—იხ. „ჭიდაობის
 ვიტეე—106
 ვიქტორინი (სემინ. რექტორი)—105
 „ვიჰაკი“—97, 175
 ვოლგა (მდინ.)—79, 188
 ვორონეჟი—79
 ვორონეჟის იარმუკა—200
 ვორონცოვი—35, 36, 60, 61, 73, 86, 93,
 99, 105, 106, 126, 204
 ვორონცოვისა ე. კ.—73, 168, 203

ზ

ზადლოინნი კ. ი.—132
 ზანდი ჟორჟ—იხ. ჟორჟ ზანდი
 ზანდუკელი მ.—37
 ზარაფზანა—91
 ზაქათალა—83
 ზეიდლიც ნ.—106
 ზეტცერი—29
 ზუბოვი—113

თ

თავშესაფარი ბავშვთათვის—იხ. ბავშვთა
 თავშესაფარი
 თავშესაფარი დავრდომ.—59, 121, 160, 182
 თათარი (ერ.)—69, 71, 91, 149, 167, 207
 თათრის მოედანი (ტფ.)—82, 83, 108, 146,
 196, 206
 თამარ მეფე—21
 თამამშვიე—112, 102
 თამამშვიეის ქარვასლა—112, 147
 თაყაიშვილი ე.—16, 19
 თეატრალური მოედანი—იხ. ერევნის მოე-
 დანი
 თეიმურაზ პირველი (მეფე)—25
 თელეთი (სოფ.)—97, 175
 თემურ-ლენგი—23
 თეოფანე ბიზანტიელი—16, 17
 „თერგდალეულნი“—37, 40
 თმოგველი სარგის—21
 თუმანოვი—11, 73
 თურქეთი—76, 78
 თურქი (ერ.)—21, 190
 თუშეთი—83

იბერია—15, 19
 იბნ-ხაუკალი—20
 იზმიროვი გ.—13
 იზმიროვი ივ.—100
 იმერეთი - 68, 167
 ინგლისი—25, 78, 146, 188
 ინგლისელი (ერ.)—28, 71, 149, 208
 ინდი (მდ.)—142
 ინდოეთი—18, 19, 21
 ინდოეთის დიდი გზა—18, 27
 ინსტიტუტის ქუჩა (ტფ.)—108, 206
 იოსელიანი პლ.—10, 11, 13, 14, 16, 56, 133, 154
 ირანელი (ერ.)—16, 58, 69, 149
 ირანი. (ქვეყ.)—16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 76, 77, 78, 79, 146, 150
 ისანი (ნისანი)—58, 160
 ისმაილ პირველი შაჰი—24
 იტალია—27
 იტალიელი—71, 96, 174, 208
 იუნკრების სასწავლ. (ტფ.)—74

კ

კავკავი (ქალ.)—79, 188
 კავკასია -17, 18, 19, 31, 33, 37, 55, 65, 66, 67, 68, 72, 99, 126, 129, 132, 149, 150, 151, 159, 166, 167, 168
 კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის სამმართველო—105, 178
 კავკასიის არმიის საინტენდანტო—106, 178
 კავკასიის შტაბ-დოქტორის სამმართველო—106, 178
 კავკასიის არქეოგრაფიული კომისია—13, 106, 132, 150
 კავკასიის მედიკური საზოგადოება—107, 131, 179
 კავკასიის მთები—65, 107, 159, 178
 კავკასიის მუზეუმი—150
 კავკასიის საიმპერატ. რუსული გეოგრაფიული საზოგადოება—48
 კავკასიის სამედიცინო სამმართველო—46
 კავკასიის საცენზურო კომიტეტი—150, 177

კავკასიის სტატისტიკური კომიტეტი—67
 კავკასიის სტატისტიკური სამმართველო—67
 კავკასიის ყელი—49, 171
 კავკასიონის მწვერვალი—65, 165
 კათოლიკეთა სასაფლაო (ტფ.)—60, 161
 კაკაბაძე ს.—8, 9, 35, 66
 კალა (ტფ.) 5, 16, 58
 კალკუტა (ქალ.)—28
 კალმიკი (ერ.)—79
 კასპიის ზღვა—79, 142, 188
 კასტელი—29, 73
 კლანკატეაცი—19
 კახეთი—19, 68, 167
 კახეთის საფოსტო გზა—48, 62, 163
 „კახეთის საყარაულა“ (ტფ.)—62, 163
 კერესელიძე ი.—129, 154
 კერსტენი—122
 „კვირა ცხოვლობა“—92, 97
 კლაპროტი—57, 62, 66, 113
 კლასიკური გიმნაზია (ტფ.)—72, 106, 121, 168, 182
 კოვანი ი.—42
 კოვალენსკი დ.—105
 კოლისი—58, 160
 კოლიუჩაიას ხეობა (ტფ.)—58, 59, 147, 159, 161
 კოლორთალის მოედანი (ტფ.)—91
 კომერციული სასწავლებელი—72, 203
 კომპარტიის ტფილისის კომიტეტი—5
 კომუნარების (26) მოედანი—იხ. ოცდაექვსი კომუნარის მოედანი
 კომუნისტური პარტია—42
 კონსტანტინეპოლი—24, 28, 57
 კონსტანტინოვი—130
 კონტარინი—22
 კრივი, მუშტი-კრივი, ქვის კრივი, სალ-დასტი, ხრიდოლი—91, 92, 93, 94, 95, 97, 155, 173
 კრწანისი—146, 147
 კრწანისის ბაღები—160
 კრწანისის ხრამი—61, 162
 კუკია—58, 61, 62, 74, 101, 111, 146, 147, 160, 163, 187, 202
 კურსკი (ქალ.)—79
 კურსკის იარმუკა—200

ლ

- ლაიპციგი (ქალ.)—29
- ლამბალუ—83
- ლატიშევი ვ.—17
- ლევანიანი გარ.—132
- ლეკი (ერ.)—25, 190
- ლენინი ვ. ი.—30
- ლენინგრადი —12
- ლენინგრადის საისტორიო არქივი—12
- ლენტი მროველი—16, 17
- „ლეღვთა ხევი“(ტფ.)— 60
- ლიბ—29
- ლიპარიტი—20
- ლონდონი—38, 78, 188
- ლუზინი ი.—42
- ლუტერანთა სასწავლებელი (ტფ.)—73, 169

ა

- მადაგასკარი—57
- მადათოვის კუნძული—112, 147, 202, 204
- მადრასი (ქალ.)—28
- „მაისობა“—97
- მალაბარი (მდ.)—142
- მამადავითი—92
- „მამადავითობა“—98, 175
- მამიკონოვი კ.—105
- მამლების კინწლაობა—იხ. „ჭიდაობა“
- მანგლისი—83
- მანდენიანცი სტ.—133
- მანთაშევი ი.—105
- მარიცი ა.—134
- მარკო-პოლო—21
- მარნეული—88
- მარსელი (ქალ.)—29
- მაქსიმოვიჩი ა.—105
- მაჩაბელი ი.—154
- მახათას მთა—61, 163, 164, 165
- მახარაძე ფ.—41, 67, 68, 84
- მახარაძის ქუჩა (ტფ.)—73
- მაჰმუდი (ზონთქარი)—24
- მეგრელი—190
- მეხენი (ქალ.)—57
- მელიქიშვილი ს.—129
- მელიქსეტ-ბეგი ლ.—8, 17

- მელღერი ბ.—107
- „მესამე დასი“—42
- მესანგრეთა ქუჩა (ტფ.)—146
- მესხი ს.—154
- მეფის მოადგილის საბჭო—104, 177
- მეფის მოადგილ. მთავარი სამმართველო—107, 177
- მეტეხი (ციხე, ეკლესია)—91, 188
- მთავარი (საზხ.) შტაბი—106, 178
- მთაწმინდა—58, 59, 146, 160, 161, 187
- მთაწმინდის დაღმართი—59
- მთაწმინდის მთა—60, 160, 161, 164, 165
- მთაწმინდის წყარო—108, 179
- მიასნიკოვის ქუჩა (ტფ.)—147
- მილოვი ნ.—105
- მინგეჩაური—187
- მირზოლობათი—იხ. შავი სოფელი
- მიხეილ ნიკოლოზისძე (დ. მთავარი)—99, 103, 104, 141
- მიიჯნავთა (სამხედრო) სასწავლებელი—73, 74, 169
- მნაცაქანის ხიდი—163, 205
- მნაცაქანოვი—205
- მოლაქანი—82, 147, 190
- მოლოკანთა ახალშენი (ტფ.)—61, 163
- მოლოკანთა უბანი—58, 147, 160, 189
- მონღოლი (ერ.)—19, 21 22, 23
- მოსკოვი—12, 55, 57, 134, 159
- „მოსკოვის საყარაულლო“ (ტფ.)—59, 188
- მოსკოვის ფეოდ.-ბატონყმური ეპოქის არქივი—12
- მოსკოვის ქუჩა (ტფ.)—146, 147
- მოსკოვის ხეობა (ტფ.)—58, 59, 147, 160, 161
- მოლნიის ეკლესია—92
- მტკვარი—48, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 92, 95, 107, 108, 109, 146, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 178, 179, 180, 187, 189, 196, 200, 202, 204, 205, 206
- მურავიოვი ა.—28, 29
- მურვან ყრუ—20
- მუსლიმანთა სასაფლაო (ტფ.) —60, 162
- მუსლიმანური სასწავლებელი ალის მოძღვრებისა—75
- მუსლიმანური სასწავლებ. ომარის მოძღვრებისა—75

გუშტაიდი—62, 108, 109, 147, 180
 გუშტი-კრივი—იხ. კრივი
 მუხრავანი—101
 მცირე აზია—18, 21, 22, 24, 25
 მცხეთა (ქალ.)—19, 188
 მცხეთოსი—16
 მხარის მოქალ. მოწყ. საქმ. დროებ. გან-
 ყოფილება—104, 177

6

ნაგორნაია ქუჩა (ტფ.)—122
 ნადირ-შაჰი—25
 ნავთის წყაროები ნავთლულში—იხ. ნავთ-
 ლუღის ნავთის საბადოები
 ნავთლულე—57, 58, 61, 62, 108, 109,
 111, 121, 146, 147, 149, 160, 163,
 164, 179, 180, 182, 187, 189, 202
 ნავთლუღის ნავთის საბადოები—111, 147,
 201
 ნათაძე გ.—8, 20, 22, 24, 25, 35, 113
 ნაუმენკოს ნავთის ქარხანა—118, 182
 „ნაზირის უბანი“ (ტფ.)—91
 ნეიდგარდტი—99
 ნიკოლაი ა. პ.—104
 ნიკოლაი ი. (ბარონი)—11, 106
 ნიკოლაძე ნ.—36, 101, 154
 ნიკოლოზ პავლესძე (იმპ.)—58, 160
 ნიკოლოზ პირველი (მეფე)—93
 „ნინოობა“—97, 175
 ნინოწმინდა (სოფ.)—202
 ნიჟნი ნოვგოროდის იარმუკა—79, 188,
 200
 ნისანი—იხ. ისანი
 ნოღაელი (ერ.)—79

ო

ობსერვატორია—16
 ოლგა თედორეს ასული (დ. მთავ.)—73,
 168
 ოლღას ქუჩა (ტფ.)—121
 ონო (სოფ.)—202
 ორბელიანი აღ.—154
 ორბელიანი გრ.—104, 105, 154
 ორდონანს-ჰაუზი—106, 178
 ორთაჭალა—61, 109, 146, 147, 160, 180,
 187, 189, 205
 ორთაჭალის კუნძული—61, 163

ორლოვსკი კ.—104
 ორპირი—78, 188
 ოსი (ერ.)—62, 190
 ოსმაღეთი—18, 24, 25, 79, 89, 146, 150,
 171, 192
 ოქტომბრის რევოლუცია—41
 ოცდა ექვსი კომუნარის (კომისრის) მოგ-
 დანი—146

პ

პარიზი—28, 38, 78, 98, 188
 პასკევიჩი—73, 99
 პაულუჩი—99
 პენზა (ქალ.)—57
 პერეირა —73
 ბეტერბურგი—10, 28, 55, 57, 134, 159
 პიზა (ქალ.)—27
 პ-იი ი.—11
 პლენანოვის პროსპექტი—146, 147
 პლინიუსი—17
 პოლიევექტოვი მ.—8, 9, 20, 22, 24, 25,
 28, 35, 113
 პოლონეთი—36
 პოლონელი (ერ.)—69, 149, 207
 პოლონსკი ი.—13
 პოლტავა—79
 პოლტავის იარმუკა—200
 პოსერბსკი ა.—74
 პოტტო—91
 პროცენკო ი.—10
 პტოლომეუსი—17
 პუშკინი აღ.—113

ჟ

ჟანდარმთა კორპუსის VI ოლქი—106, 178
 ჟორჟ ზანდი—134

რ

რაგოზინი ა.—11
 რეალური გიმნაზია—72, 106, 168
 რეისის საღურგლო ქარხანა—118, 182
 რიონი (მდ.)—78, 188
 რიყე (უბანი)—58, 61, 62, 65, 82, 146,
 147, 160, 163, 196
 როზენი—99
 როზნოვდიუკი (გრაფი)—29

რომაულ-კათოლიკური ეპარქია—105, 177
რომაულ-კათოლიკური სასწავლ.—73, 169
რომანოვები (სამ. გვარი)—77
რომი—18, 19, 57
რომის იმპერია—19
როსტომ მეფე—25
რუსეთი—18, 19, 21, 22, 27, 28, 29, 30,
32, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 50, 66,
71, 72, 74, 76, 77, 78, 79, 84,
93, 94, 99, 100, 126, 127, 135,
136, 137, 138, 139, 146, 149, 150,
151, 153, 166, 167, 170, 200
რუსეთის იმპერია—37, 58, 71, 88, 134,
149, 160, 167, 169, 193, 198, 200
რუსთა სასაფლაო(ტფ.)—59, 62, 160, 164
რუსთაველი შოთა—იხ. შოთა რუსთაველი
რუსთაველის პროსპექტი—146
რუსი (ერ.)—42, 53, 59, 62, 65, 69, 71,
90, 97, 99, 147, 149, 150, 163,
165, 174, 190, 207
რუსუდანი—22
რუსული თეატრი—150
რტიშჩევი—99

ს

საბაყოს უბანი—91
საბინინი გ.—15
საბურთალო—147
საბჭოთა არქივი—12
საბჭოთა კავშირი—5
საგუბერნიო სამმართველო—104, 177
საველე აუდიტორია—106, 178
საზოგადოებრ. შეწყნ. ამიერ-კავკ. პრი-
კაზი—104, 121, 177, 182
საიმპერატ. გეოგრაფ. საზოგად. კავკ.
განყოფილება—106, 178
საისტორიო არქივი—12
საისტორიო-სარეფლუციო არქივი—12
საკომერციო სასამართლო—105, 177
საკომისარიატო კომისია—62, 106, 178,
189
საღდათის ანუ რუსული ბაზარი (ტფ.)—
82, 146, 196
საღდასტი—იხ. კრივი
სამაზრო სამმართველო—105, 177
სამაზრო სასამართლო—105, 177

სამება (სოფ.)—58, 62, 146, 160, 164,
165, 189
სამედიცინო საზოგადოება—150
სამთო ნაწილის სამმართველო—106, 178
სამიჯნაო კომისია—104, 177
სამოქალაქო და სისხლის სამართ. სასა-
მართლო პალატა—104, 177
სამოქალაქო პოლიციის მმართველობა—
100
სამოქალაქო უწყების სამედიცინო ნაწ.
სამმართველო—106, 178
სამხედრო საინჟინერო სამმართვე-
ლო—106, 178
სამხედრო საისტორიო არქივი—12
სამხედრო სამმართველო—106, 178
სამხედრო სასწავლებელი—73, 74, 75,
169
სამხედრო ჰოსპიტალი—62, 108, 116,
121, 123, 164, 182, 189
სანაპირო ქუჩა—146
სარატოვი—57
სარდარ-აბადის მოედანი (ტფ.)—82, 146,
196
სასაზღის ქუჩა—48, 60, 161, 204
სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება—106,
129, 150, 178
სასწავლო დაწესებულებ. მთავარი ინ-
სპექტორი—105, 177
სასწავლებელთა ტფილისის დირექ-
ცია—105, 177
საფრანგეთი—28, 71, 78, 146, 150, 188
საფოსტო სამმართველო—106, 178
საქალაქო (მთავარი) საავადმყოფო—იხ.
ქალაქის საავადმყოფო
საქალაქო პოლიცია—100, 105, 177, 202,
205
საქალაქო საზოგად. სამმართველო—105,
177, 192, 193, 200, 203
საქართველო—5, 9, 12, 13, 14, 15, 17,
19—35, 37, 40, 41, 42, 55, 56, 61,
65, 72, 74, 80, 81, 84, 93, 96, 100,
105, 10, 126, 136, 137, 138, 139,
142, 150, 151, 152, 153, 159, 165,
175, 188
საქართველო აღმოსავლეთი—იხ. აღმო-
სავლეთი საქართველო

საქართველო დასავლეთი—იხ. დასავლეთ საქართველო
 საქართველოს ეგზარხატი—105, 177
 საქართველო-იმერეთის ეპარქია—105, 717
 საქართველოს სამხედრო გზა—59
 საქართველოს ცენტრარქივი—12
 საქართველო. ცენტრ. საარქივო სამმართველო—43, 186
 საქველმოქმედო საზოგადოება—150
 სახარების ლუტერანული ეპარქია—105, 177
 საჯარო ბიბლიოთეკა—106, 150
 სეიდაბადი—58, 61, 146, 147, 160, 162
 სელჯუქი (ერ.)—21
 სემინარია (მართლმად.)—73, 74, 121, 105, 168, 177, 203
 სემინარია (სომეხ გრიგ.)—73, 74, 121, 168, 177, 203
 სენა (მდ.)—142
 სერბიელი (ერ.)—71, 208
 სერებრიკაოვსკაია (ნავთსადგ.)—79, 188
 სეფევიდების დინასტია—24
 ს—ესკი პ.—96
 სივერსი გ.—107
 სიმონიანცი—132
 სინოდის საქართველო-იმერეთის კონსისტორია—105, 177
 სიონის ტაძარი (ტფ.)—92
 სიონის ქუჩა (ტფ.)—92
 სკანდინავიის ნახევარკუნძული—22
 სლოვიცი ი.—130
 სმირნა (ქალ.)—28
 სოლოლაკი—58, 60, 146, 147, 160, 161, 164, 187
 სოლოლაკის მთები—60, 161, 162, 164
 სოლოლაკის ხევი—164
 სოლოლაკის წყაროები—108, 179, 205
 სომეხი (ერ.)—58, 69, 71, 72, 97, 149, 150, 152, 167, 168, 175, 190, 207
 სომხეთი—12, 19, 20, 21, 28
 სომხეთის ცენტრარქივი—12
 სომხის ბაზარი (ტფ.)—97, 122, 174, 196
 სომხის ანუ ძვრის სასაფლაო—59, 161
 სომხ-რ-კათოლიკური ეპარქია—105, 177
 სოღანლული—61, 163
 სოღანლულის მთები—61, 162, 164, 165
 სპარსეთი—25, 86, 96, 170, 192, 198, 197

სპარსელი (ერ.)—96, 174, 190, 191, 207
 სტალინი ი. ბ.—40, 42
 სტატისტიკური კომიტეტი—115
 სტეპანეს—133
 სტრაბონი—17
 სუმბათოვი—121
 სურპ-კარაპეტი—98
 სურპ-კარაპეტის ხევი—164
 სუფსარქისობა—97, 175, 176

ტ

ტაშკენტი—57
 „ტებერის“ მთა—164
 ტემზა (მდ.)—142
 ტერ-ალექსანდრიანცი—133
 ტერ-მელიქსეტოვი მ.—105
 ტერ-ყაზაროვი ი.—105
 ტორმასოვი—99
 ტოროპოვი ნ.—11
 ტრაპიზონი—20
 ტრიესტი (ქალ.)—29
 ტულა (ქალ.)—30
 ტურნეფორი—113
 ტფილისი—5—28, 30—43, 45—60, 62—89, 91, 93—96, 99—104, 106—117, 119—130, 132—136, 139—143, 145—155, 157—160, 162, 164—171, 173—189, 191—193, 195—205, 207, 209, 210
 ტფილისის გუბერნია—55, 74, 159
 ტფილისის კომუნალური მუხეუმი—12
 ტფილისის მაზრა—46
 ტფილისის მუნიციპალური არქივი—12
 ტფილისის ქალაქის საბჭო—5, 6, 7
 ტყეშალაძე მ.—11

უ

უბეკი—28
 უსლარი (ბარონი)—106

ფ

ფედერაციის მოედანი (ტფ.)—146, 147
 ფინ-ენოტაეესკი—33
 ფოთი (ქალ.)—38, 52, 78, 188
 ფოთის საბაჟო—192
 ფლორენცია (ქალ.)—27

ფრანგი (ერ.)—69, 149, 190, 208
ფურცელადე ანტ.—154

ქ

ქალაქის საავადმყოფო—59, 121, 160
ქალაქის სახელოვნო სამმართველო—86
ქალთა გიმნაზია (1 ხარისხ. ქალ. სასწავ-
ლებელი)—73, 106, 168
ქართველი—17, 19, 21, 22, 24, 32, 36,
69, 71, 99, 111, 149, 150, 154,
167, 174, 190, 207
ქართლი—16, 19, 68, 167
ქართლოსი—16
ქალზმანი—იხ. აღზვეანი
ქვის კრივი—იხ. კრივი
ქიქოძე მ.—105
ქიშიშვილი—11, 91, 96
ქუთაისი—38
ქუთაისის გუბერნია—74
ქურდიანი გ.—21
ქურთი (ერ.)—62

ლ

„ლამისთევა“—173

ყ

ყავრიშვილი ბ.—57, 64
ყაზბეგი გ.—133
ყაზბეგი (მთა)—159
ყაითმაზოვი ი.—105
ყარაბალი—83, 101
ყარაიაზი—83
ყაუხჩიშვილი ს.—8, 16, 17
„ყვენობა“—91, 94, 95, 96, 97, 155, 174
ყიფიანი დავ.—134
ყიფიანი დ.—105, 154
ყორღანოვი—59, 108, 161, 179
ყონების კიდაობა—იხ. „კიდაობა“
ყულფი—83

შ

შადინოვი—73
შავი ზღვა—78, 142, 188
შავი (ანუ ძაღლის) სოფელი (მირზოობა-
თი)—48, 58, 61, 62, 63, 146, 160,
162, 163, 164, 165

შანშიევი პ.—84
შარაგალი—83
შარდენი—25, 113
შაჰ-აბაზ პირველი—24
შაჰ-თახმასპი—24
შერმაზან-ვართანოვი—101
შევიცარელი—71, 208
შიმდტი—122
შოთა რუსთაველი—21, 134
შუა აზია—იხ. აზია
„შუა-ბაზარი“—92
შულცი—29
შხლოი—83

ჩ

ჩახრუხაძე—21
ჩიკაგო (ქალ.)—57
ჩულურეთი—58, 61, 62, 101, 111, 146,
160, 163, 164, 187, 202
ჩხეტია შ.—28, 4

ც

ცაგარელი აღ.—19, 28
ცამციფი (მღვდ.)—93, 99
ცენტრალური საისტ. არქივი—43, 186
ციციანოვი—93, 99
ციხის აბანო—114
„ცხენის ტურფი“—61

ძ

ძაერის სასაფლაო—იხ. სომხის სასაფლაო-
ძაღლის სოფელი (მირზოობათი)—იხ. შა-
ვი სოფელი
ძიმისტარაშვილი ს.—72

წ

წავკისის მდინარე—60, 61, 107, 161, 162,
178, 179
წავკისის მთა—61, 162, 164, 165
წავკისის ხეობა—162, 164
წერეთელი აკაკი—36, 154
წერეთელი გ.—31, 129, 134, 154
წმ. ბარბაღეს მინდორი—164
წმ. ბასილი—97, 175
წმ. გაიანეს სახ. სასწავლებელი—73, 169
წმ. დავითის მთა—165

წმ. დავითის მონასტერი—164
წმ. ნინო—97, 105
წმ. ნინოს სასწავლებელი—73, 105, 168,
178, 203
წმ. ნინოს სახ. ქალთა საქველმოქმ. სა-
ზოგადოება—105, 178
წმ. რიფსიმეს სახ. სასწავლებელი—73, 169
„წყალკურთხევა“—97, 175

ჭ

ჭავჭავაძე ილია—154
„ჭიაკოკონობა“—97
„ჭიდაობა“—91, 93, 94, 95, 155, 174,
ჭირიანთ-ხევი (ტფ.)—91
ჭრელავეი (ჭრელაშვილი) ს.—11, 101, 103

ხ

ხალიფატი—20, 21
ხანიკოვი ნ.—11
ხარკოვი—79
ხარფუხი—58, 61, 146, 147, 160, 162
187
ხელთუფლიშვილი მ.—28

ხელიძე (მღვდ.)—120
ხივა—57
ხონელი მოსე—21
ხოძკო ა.—106
ხრამი—101
ხრიდოლი—იხ. კრივი
ხუნდაძე ს.—30, 33, 36, 37, 39, 41
ხუნდაძე ტრ.—72, 73

ჯ

ჯავახიშვილი ივ.—14, 16, 17, 28, 31, 84
ჯელალ-ედინი—22
ჯალალოღლი (რაიონი)—83
ჯანაშვილი მ.—10, 56
ჯანაშია ს.—8, 16, 17, 19, 20
ჯაჰან-შაჰი—23
ჯორჯაძე მ.—154
„ჯოჯოობა“—97, 175
ჯუანშერი—16

ჰ

ჰამამლი—83
ჰოსპიტალი—იხ. სამხედრო ჰოსპიტალი

შინაარსი

შესავალი	83-
1. ტფილისის ისტორიის შესწავლის საკითხი	5-
2. ტფილისის მოკლე ისტორია XIX საუკუნემდე	15-
3. ტფილისის XIX ს. ისტორიის სქემა	27
ტფილისი 1865-იან წლებში	
I. 1865-იან წლების ტფილისის შესახები მასალის არქეოგრაფიული აღწერილობა და დაზასიათება	43
II. ტფილისი 1865-იან წლებში მედიკურ-ტოპოგრაფიული და სტატისტიკურ-ეთნოგრაფიული აღწერილობის მიხედვით	55
III. ტფილისი, როგორც კულტურული ცენტრი, სტატისტიკური ცნობების მიხედვით	125
IV. საერთო სურათი ტფილისისა 1865-იან წლებში	136
მასალები (ბეჭდები)	
1. ტფილისის მედიკურ-ტოპოგრაფიული და სტატისტიკურ-ეთნოგრაფიული აღწერილობა 1865/66 წლისა	158
2. ტფილისის სტატისტიკური აღწერილობა 1864/65 წლისა	187
3. 1864 და 1865 წლების ტფილისის მოსახლეობის ნუსხა	207
4 და 5. 1865-იან წლებში ტფილისში გამოცემულ წიგნებისა და ბროშურების ცხრილი	209—210
6. ტფილისის 1867 წლის გეგმა	210-ა
სამძიებელი	211

ტექნ. რედაქტორი შ. ჭუმბურიძე

გადაეცა წარმოებაში 13/VI
შეკვეთა № 750
ბეჭდვა ფორმა 14

ხელმოწერილია დასაბეჭდათ 20/IX
მთავლიტი № 1953
ტირაჟი 1.000

გამომცემლობა „ტექნიკა და შრომა“-ს სტამბა, ფურცელადის ქ. № 5

57329.
ფასი 7 რუბ.
ЦЕНА 7 РУБ.

ქართული
ბიბლიოთეკა

სსრკ მეცნიერ. აკად. სამ. ფილიალის გამომცემი

ტფილისი, მანარაძის ქ. 14.

УДК 62-74
62-00000000